

М.К. ИМАНКУЛОВ

КЫРГЫЗСТАН

ТАРЫХЫ

XX
XXI

9

ББК 63.3(2Ки) я 721

И - 50

Жооптуу редакторлор:

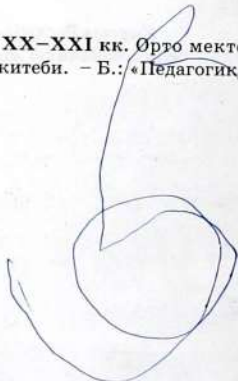
Асанканов А. А. – Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты.

Осмонов Ө. Ж. – тарых илимдеринин доктору, профессор.

Иманкулов М.

И - 50 Кыргызстан тарыхы XX–XXI кк. Орто мектептин 9-класстары үчүн окуу китеби. – Б.: «Педагогика», 2003. – 298 б.

ISBN 9967-415-99-1

И 4306020600-04

ББК 63.3(2Ки) я 721

ISBN 9967-415-99-1

© Иманкулов М., 2004

© КББА «Педагогика», 2004

МАЗМУНУ

I глава. Кыргызстан Россия империясынын курамында.

- § 1. Кыргызстан XX кылымдын алгачкы жылдарында..... 6
§ 2. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш..... 14

II глава. Кыргызстан Россиядагы революциялар жана граждандык согуш мезгилинде (1917–1920-жж.)

- § 3. Февраль революциясы Кыргызстанда..... 22
§ 4. Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу жана пролетардык мамлекетти түзүү..... 31
§ 5. Кыргызстан граждандык согуштун жана интервенциянын жылдарында (1918–1920-жж.)..... 44

III глава. Кыргызстан жаңы экономикалык саясат жылдарында (1921–1928-жж.)

- § 6. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшү..... 57
§ 7. Кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жана чыңдалышы..... 65
§ 8. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу..... 84

IV глава. Кыргызстан чечүүчү он жылдыкта (1929–1941-жж.)

- § 9. Кыргызстандын индустриялык өнүгүшү..... 95
§ 10–11. Кыргызстан айылчарбасын коллективдештирүү жылдарында..... 105
§ 12. Кыргызстанда тоталитардык режимдин чыңдалышы...120
§ 13. Тоталитардык режимдин массалык жазалоолору.....128
§ 14. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын руханий турмушу...138

V глава. Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында (1941–1945-жж.)

- § 15. Кыргызстандын жоокерлери Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында (1941–1945-жж.)..... 147
§ 16–17. Кыргызстандын экономикасы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында..... 156

VI глава. Кыргызстан 1945–1964-жылдарда

- § 18. Кыргызстан «өнүккөн» сталинизм жылдарында
(1945–1953-жж.)..... 167
- § 19–20. Кыргызстан хрущёвдук жылдарда
(1953–1964-жж.)..... 179

VII глава. Кыргызстан «өнүккөн социализм» же сенектик жылдарында (1965–1985-жж.)

- § 21. Коомдук-саясий турмуштагы карама-каршылыктар..... 193
- § 22. Экономикалык турмушу, өнүгүүдөгү
карама-каршылыктар..... 199
- § 23. Маданияты жана руханий турмушу..... 207

VIII глава. Советтер Союзунун кулашы жана көз каранды эмес Кыргыз мамлекетинин жаралышы

- § 24. Коомдук-саясий чөйрөнү реформалоо аракеттери жана
калктын активдүүлүгүнүн өсүшү. Экономикалык
өнүгүшү..... 216
- § 25–26. СССРдин кыйрашы жана көз каранды эмес
Кыргыз мамлекетинин жаралышы..... 227

IX глава. Кыргызстан көз каранды эместиктин шарттарында

- § 27. Коомдук-саясий жана руханий турмуштагы
терең өзгөрүштөр..... 244
- § 28. Социалдык-экономикалык чөйрөдөгү кайра куруулар..252
- § 29. Эгемендүү Кыргызстандын тышкы саясаты жана
эл аралык байланыштары..... 262
- § 30. XX к.дын 80-жылдарындагы XXI к.дын башындагы
Кыргызстандын маданий турмушундагы
жаны тенденциялар..... 268
- Манас осуяты – XXI кылымга..... 281
- Корутунду..... 285
- Терминологиялык сөздүк..... 288
- Хронологиялык таблица..... 292

Бул тарых жазылды кыргыз үчүн,
Кыргызды кыйла калктар билсин үчүн.

Осмонаалы Сыдык уулу

Кыргыздын тилин, маданиятын, тарыхын бардык жагынан өнүктүрүүнүн чечкиндүү жактоочусумун.

Аскар Акаев

ОКУУЧУЛАРГА

Кымбаттуу достор!

Өлкөбүз ХХ кылым ичинде ХХI кылымдын башында татаал жолду басып өтүп, кыргыз элинин келечектеги тарыхый тагдырын белгилеген эн маанилүү окуяларды башынан кечирди. Бүгүнкү күндө, жалпы элибиз шайлаган тунгуч президентибиз Аскар Акаевдин жетекчилиги астында Кыргызстан өз алдынчалыкка, көз каранды эместикке жетишип, дүйнөлүк коомчулуктун ажырагыс бөлүгүнө айланды. Президентибиз Аскар Акаев республикада граждандык тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты сактап калуунун, мамлекеттик көз каранды эместикти андан ары бекемдөөнүн татаал проблемаларын чечүү менен демократиялык, укуктук мамлекетти курууга умтулууда.

Силер колунарга кармап отурган Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу китебинде өлкөбүздүн ХХ кылымдагы басып өткөн жолун жаңыча көз карашта баяндап берүү аракети жасалды. Бул китеп Ата Мекенибиздин сонку мезгил ичиндеги басып өткөн жолун ийне-жибине чейин чагылдыра албасы белгилүү. Бүгүнкү күндө да тарыхыбыздын көп барактары ачык-айкын эмес, бардык эле суроолорго жооп бере албайбыз.

Өткөн мезгилди жокко чыгаруудан, айыптоодон жеңил нерсе жок. Ага түшүнүү менен мамиле жасоо керек. Өткөндөгү жаңылыштыктарды кайталабас үчүн, андан сабак алыш үчүн түшүнүп окуш керек. Болбосо өз тарыхыбызды унутуп, манкурт болуп калабыз.

Силер окуу китебинен жаңы фактылар, ой-пикирлер менен таанышасынар, аларга макул же каршы болосунар. Окуу китебиндеги фактыларга, ой-пикирлерге карата өзүнөрдүн көз карашына иштеп чыгасынар. Ага башка китептер, газета-журналдар, телевизор, радио жардам берет. Ошол жылдарда жашаган адамдардан, алардын басып өткөн жолу, жасаган иштери, ошол кездеги окуяларга болгон мамилеси жөнүндө сурамжылап билүү да силер үчүн пайдалуу.

ХХI кылымдын башындагы өлкөбүздө болуп жаткан зор тарыхый окуялар, өзгөрүүлөр силердин көз алдынардан өтүп жатат. Эмесе, келечекте демократиялык, ачык коомго тайманбастан кадам ташташ үчүн, баарыбыз бирге өткөндөгү тарыхыбызга ой жүгүртөлү.

I глава. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУРАМЫНДА

§ 1. Кыргызстан XX кылымдын алгачкы жылдарында

Кыргызстан Россия империясынын колониясы. XX кылымдын башында Кыргызстан Россия империясынын колониялык ээлиги катары кала берген. Падышачылыктын бул аймактагы саясаты – колонизатордук саясат болгон. Падышачылык өзүнүн саясатын жүргүзүүдө колонизатордук элементтерге – чиновниктерге, казак-орустарга, келгин дыйкандарга, ошондой эле, жергиликтүү бай-манаптарга таянган. Колониялык бийликтер кыргыз элинин маданий өнүгүшүнө шарт түзө турган бардык нерселерге тоскоолдук кылышкан.

Аймакты башкаруу системасы даана согуштук-колониялык мүнөздө болгон. Кыргыз жерлери Түркстан генерал-губернаторлугунун Жетисуу, Сырдарыя, Фергана жана Самарканд областтарынын курамына кирген. Ошентип, кыргыздар бирдиктүү административдик аймакка бириге албай, бытыранды абалда калды.

Областтар оёздорго, оёздор болуштарга, ал эми болуштар болсо айылдарга бөлүнгөн. Эгерде областтарга жана оёздорго бөлүүдө кыргыз калкын бытырандылатуу саясаты жүргүзүлсө, болуштардын чегин аныктоодо кыргыздардын уруулук белгилери боюнча бытырандылатуу саясаты жүргүзүлгөн, ошондой эле орустар, дунгандар жана башка улуттар да өздөрүнчө болуштарга бөлүнгөн.

Аймак басылып алынгандан кийин, андагы колониялык бийликтердин иш-чараларынын баары манаптар аркылуу жүргүзүлүп келген. Аймакты башкаруунун жаңы тартиби киргизилгенден тартып манаптардын ролу өзгөрө баштады. Алгачкы мезгилде болуштар уруулук белгилер боюнча түзүлгөн. Кийинчерээк, уруулук белги боюнча бөлүштүрүүгө карама-каршы келген жаңы административдик бөлүштүрүү киргизилди. Ал боюнча бир болуштун аймагына эки уруунун калкы бириктирилди. Ошентип, бир болушта жашаган эки уруунун ортосундагы карама-каршылык пайда болду. Экинчи жагынан, шайлоо укугунун киргизилиши мурас катары калып келген манапчылыкка жарака кетирди.

Болуштук башкаруучуга шайлаган учурда мурда урууларды башкарып турушкан ири манаптар мурас боюнча келе жаткан артыкчылыктарынан айрылып калышкан. Ал эми ар кандай кызматтарга дайындалган убакта катардагы манаптарга жана байларга тенештирилген. Эгерде ири манаптар падышачылыкка карата өзүнүн берилгендигин көрсөтүшпөсө, жергиликтүү башкаруудан такыр эле четтеп калышкан.

Аймактагы административдик башкаруу. Аймактагы бардык бийлик падыша тарабынан дайындалган генерал-губернатордун, областтык аскер губернаторунун жана оёздук акимдин колунда болгон. Аткаруу бийлигин чиновниктерден турган генерал-губернатордун канцеляриясы жүргүзгөн. Генерал-губернатордун алдында областтардын аскер губернаторлорунан жана башка адамдардан турган кеңеш – кеңеш берүүчү орган түзүлгөн. Финансылык, контролдук, окуу жана почта-телеграф башкармасы өзгөчө укуктарга ээ болгон. Медициналык бөлүктү жана мамлекеттик мүлктү башкаруу генерал-губернатордун алдындагы өзгөчө тапшырмалар берилүүчү айрым чиновниктер тарабынан ишке ашырылган.

Областтарда бийлик аскер губернаторунун колунда болгон. Аскер губернатору падыша тарабынан дайындалган. Анын карамагындагы областтык башкарма үч бөлүмдөн: буйрук берүүчү, чарбалык жана сот бөлүмдөрүнөн турган. Сот бөлүмү сот палатасынын ишин аткарган.

Оёздук аким аскер губернаторунун сунушу боюнча генерал-губернатор тарабынан дайындалган. Оёздук аким оёздо согуштук, акимдик жана полициялык бийликти башкарган. Оёз акиминин эки жардамчысы болгон. Анын экинчи жардамчысы жергиликтүү калктын өкүлдөрүнөн тандалып алынган.

Болуштар негизинен аймактык белги боюнча түзүлгөн. Көпчүлүк учурда болуштар 1000–2000ге чейин түтүндөн, ал эми айылдар 100–200 түтүндөн турган. Болуштук башкаруучулар жана айылдык старчындар үч жылдык мөөнөткө шайланышкан. Шайлоолор кыйыр түрдө болгон. Ар бир элүү түтүн ачык добуш жолу менен бир шайлоочуну – элүү башын, ал эми элүү башылар болуштук курултайга чогулуп, болуштук башкаруучуну шайлашкан. Шайлоочулардын көпчүлүк добушуна ээ болгону болуштук башкаруучу аскер губернатору, ал эми айылдык старчын оёз акими тарабынан бекитилгенден кийин гана шайланды деп эсептелген. Болуштук башкаруучуну шайлоо оёз акими же анын жар-

дамчысы, айыл старчынын шайлоо болуштук башкаруучу тарабынан көзөмөлгө алынган. Бийликтерге жакпаган адамдар шайланып калса, ал шайлоо жараксыз деп табылып, кайра шайлоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле, аскер губернатору өзүнүн кароосу боюнча шайлоо өткөрбөй туруп, болуштук башкаруучуларды жана айылдык старчындарды дайындоого укуктуу болушкан.

«Шайлоо» учурунда болуштук башкаруучуга талапкердин жана аны колдогон бай-манаптардын ортосунда күрөш жүрүп, көпчүлүк учурда алар уруш-талаш, киши өлтүрүү, байлап-катып коюу менен коштолуп, айыл чабылып, малы уурдалган. Кызматка пара берген жана падыша бийлигине «берилгендигин» көрсөткөн адам гана шайлана алган.

Болуштук башкаруучу оёз акимине баш ийген жана анын көрсөтмөлөрүн аткарган. Ал өзүнө караштуу аймактагы жерлерди бөлүштүргөн, айылдардын ортосундагы жер талаштарын чечкен. Ошондой эле, ал калктын маанайына, алык-салыктардын өз убагында төлөнүшүнө көзөмөлдүк кылган. Старчындар болуштук башкаруучуга баш ийип, өз айылдарында анын көрсөтмөлөрүн аткарышкан. Кызматы үчүн болуштук башкаруучу жылына 500–700 сом, айылдык старчын болсо 100–200 сом алган.

Отурукташкан айылдарда – айыл аксакалдары, шаарларда – кварталдык аксакалдар, болуштук башкаруучулардай эле үч жылдык мөөнөткө шайланышкан. Анын жыйынтыгын аскер губернатору бекиткен. Алар болуштук башкаруучулардай эле жергиликтүү башкаруунун органы болуп эсептелген.

Сот бийлиги. Сот бийлиги кыргыз айылдарында бийлер менен казылардын колунда болгон. Казылар сот иштерин шарияттын негизинде чечишкен. Бирок, Кыргызстандын аймагында бийлердин соту көбүрөөк таралган эле. Бийлер болуштук башкаруучулар менен бир мезгилде болуштук курултайда 3 жылдык мөөнөткө шайланган. Ар бир айылга бирден бий шайлангандыктан, бир болушта алардын саны 8ге чейин жеткен. Шайлоонун жыйынтыгын аскер губернатору бекиткен. Бийлердин соту демейдеги укукка – адатка негизделген.

Бийлердин соту менен чектелип калбастан, падышалык бийликтер өзүнүн сот органдарын түзгөн. Анда колониялык бийликтердин кызыкчылыктарына коркунуч туудургандар аскер-талаа сотуна берүүгө чейинки жазага тартылган. Түркстанда, ошонун ичинде Кыргызстанда, башкаруу бийлиги аскердик-чиновниктик аппараттын колунда топтолгон. Бийлер менен казылар

дын соттору феодалдык төбөлдөрдүн кызыкчылыгына кызмат кылган жана падышачылыктын куралы болгон. Падышачылык аймакты дал ушундай администрация аркылуу башкарган.

Ал эми колониялык сот жана административдик аппарат жергиликтүү калкты баш ийдирип кармаган күч болгон. Башкаруу аппараты ушунчалык эби-сыны жок чоң болгондуктан, аны кармап турууга жергиликтүү калктан жыйналган алык-салыктардын бир кыйла бөлүгү кеткен.

Экономикалык абалы. Кыргызстан Россия империясынын башка колонияларындай эле, орус өнөржайынын арзан сырьё

Темин бастыруу

булагына, агрардык-сырьё коштондусуна айландырылды. Орус өнөржай капиталы Кыргызстанга, анын байлыктарына көз артып, көмүр жана башка кен байлыктарын жырткычтык менен иштете баштады. Анда бир аз гана өнөржай ишканалары курулду.

Алар негизинен дыйканчылыктын жана мал чарбачылыктын продукцияларын алгачкы иштетүүгө адистешкен, 3төн 10го чейин жумушчу иштеген, чакан ишканалар эле. Өндүрүштүн көлөмү чонураак жана жумушчуларынын саны көбүрөөк ишканалар тоокен өнөржайында болгон. Тоокен ишканалары Кызылкыяда, Сүлүктүдө, Майлысайда топтолуп, орус жана чет өлкөлүк акционерлердин капиталына баш ийген. Алар бул ишканаларды каржылап, көзөмөлдүк жүргүзгөн.

Кыргызстанда өнөржай ишканаларынын жалпы саны 1913-жылы 569га чейин көбөйгөндүгүнө карабастан, жалпысынан алганда, өнөржайынын өнүгүшү өтө артта калган. Өнөржайдын тармактык жактан өнүгүшү колониялык мүнөздө болгон. Тышкы капиталдын катышуусу менен курулган бир кыйла ири ишканалар майда товардык жана үй өндүрүшү менен бирге Октябрь революциясына чейин иштеп турган.

Ишканалардын жумуш убагы 12–14 саатка созулуп, жарыбагандай эмгек акы алышкан. Иштөө шарты өтө оор болуп, эмгекти коргоо болгон эмес. Ошонун натыйжасында, кырсыктар

Сүлүктүдөгү кен комбинаты. XX к.дын башы.

көп болуп, жумушчулар майып болуп калышып, айрым учурларда өлүмгө да учураган. Жергиликтүү улуттагы сезондуу жумушчулар өзгөчө оор абалда эле. Алардын эмгек акысы, жумуш шарттары бирдей болсо да орус улутундагы жумушчуларга караганда эки эсе аз болгон.

Жумушчулардын улуттук составы да ар түрдүү эле. Алсак, Кыргызстандын кен казып чыгаруучу ишканаларындагы 1220 жумушчунун 46 пайызын орустар, 34 пайызын перстер, татарлар жана афгандыктар, ал эми 19 пайызын өзбектер, кыргыздар жана тажиктер түзгөн.

Өнөржайдын өнүгүшү менен соода кенейип, шаарлар жанданды. Ош, Токмок, Пишпек, Пржевальск, Кызылкыя шаарлары XX кылымдын башында жергиликтүү сооданын жана өнөржайдын борборуна айланды. Аймактын коомдук-саясий жана маданий турмушунда улам көбүрөөк роль ойной баштады.

Кыргызстандын ички жана тышкы соодасынын өнүгүшү менен патриархалдык-феодалдык мамилелер ыдырап, базар мамилелери калыптана баштады.

1913-жылы Кыргызстандын аймагында жашаган бардык калктын 12 пайызга жакыны шаарларда жашаган. Алардын арасында орустар, татарлар, өзбектер жана башка улуттардын өкүлдөрү көпчүлүктү түзгөн. Ал эми шаарларда отурукташкан кыргыздар жокко эсе болгон. Бул Россия империясынын бийлиги үстөмдүк кылган шарттарда кыргыз айлында патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулуу процесси начар болгондугун көрсөтүп турат.

Пишпектеги ун базары. XX к. дын башы.

Кыргыз жерлерин массалык түрдө тартып алуулар. Колонизаторлорду Кыргызстандын жер байлыктары өзгөчө кызыктырган жана ошондуктан Россия падышасы тарабынан көчмөндөр ээлеген жерлер, андагы байлыктар, анын ичинде токойлору да мамлекеттик менчик деп жарыяланган. Кыргыз жерин толук ээлөө жана бул аймакта өзүнө ишенимдүү таяныч түзүү максатында, 1867-жылдан тартып падыша өкмөтү Кыргызстанга казак-орустарды, орус дыйкандарын көчүрүп келе баштаган. Бул аймакта Россиянын ичкерки райондоруна дыйкандарды көчүрүү менен, таптык карама-каршылыктарды басандатууну да көздөгөн.

Россиянын ичкерки жактарынан орус дыйкандарын Орто Азияга, ошонун ичинде Кыргызстанга көчүрүп келүү, аларды жер менен камсыз кылуу, туруктуу жашоочу орундарына жеткирүү жана башка маселелерди чечүү, атайын түзүлгөн келгиндер башкармасы тарабынан ишке ашырылган. Көчүп келген дыйкандардын ар бирине 30 тешеден ыңгайлуу жерлер берилип, 15 жылга чейин ар кандай алык-салыктардан жана аскер милдетинен бошотулган.

Көчүп келүүчүлөр үчүн мамлекет жеңилдетилген карыз акча, поездге арзандатылган билеттер сатылган. Станцияларда көчүрүү конторалары түзүлүп, көчүп бара жаткандарды каттоо, ысык тамак, балдар үчүн бекер медициналык жардам уюштурулган. Андан башка көчүп барган жерлерде, келгиндер тез арада отурукташып, чарбасын оңдоо үчүн курулуш материалдарын, эмгек шаймандарын берген, үрөн кампаларын ачып, жеңилдетилген шарттарда унаа сатып алууга мүмкүнчүлүк түзүп, жергиликтүү

элдин түшүмдү мол берген, сууга жакын, жакшы жерлерин алып беришкен. Мындан сырткары бул аймакка өз эрки менен миндеген жерсиз дыйкандар да агылып келишкен.

Келгиндер башкармасында келгиндерди жайгаштыруунун планы болгон эмес. Алар ар кандай жолдор менен кыргыз жерлерин тартып алууга умтулушкан. Кыргыздардын пайдалануусундагы «ашыкча жерлерди» табуу, ошондой жолдордун бири эле. Кайда жана канча жер аянттары бар экендиги көз болжол менен аныкталган. Мына ушундай жол менен жергиликтүү колониялык бийликтер кыргыздардын пайдалануусундагы «ашыкча» жерлерди табышкан жана аны алуунун үстүндө иштешкен. Келгиндердин кыштактарын жайгаштырган бул «бош» жерлер дегеле бош эмес, жайыт жерлер экендигин, ал жерлерге көчмөн кыргыздар малын жайыш үчүн эртең эле көчүп келерин билсе да билбегендей түр көрсөтүшкөн.

Келгиндер башкармасынын төбөлдөрү кыргыздардын «ашыкча» жерлерин аныктоодо айыл чарбачылыгына жараксыз жерлерди да жарактуу жерлердин катарына кошуп, жарактуу жерлердин аянтын көбөйтүшкөн. Натыйжада, мындай жерлерге кыргыздарды сүрүп ташташкан.

Пижпектеги оорукана
XX к.дын башы

Келгиндер башкармасынын кызматкери Мазуренко Пишпек оёзунун Качыке болушунда жашаган кыргыздардын 913 түтүнүн өз жерлеринен кууп чыгып, орустар үчүн 7 кыштак түзгөн. Тартылып алынган жерде туракжай, тегирмен, мечит жана башка курулуштар болгон. Келгиндер башкармасы кыргыздар тарткан зыянды төлөп берүүгө тийиш эле. Бирок, андай болгон жок. Ушул жерде оокаттуу кыргыз Мырзабек Дыйканбаевдин чатыры темир менен жабылган үйү 4000 сом, ал эми тегирмен 3000 сом болгон. А Мазуренко болсо үйдү 50 сомго баалап, тегирменин такыр эле эсептебей койгон. Ал дыйканчылык үчүн жараксыз жерлерди жарактуу деп жазып, кыргыздарды ошол жакка кубалаган.

Жерлердин колонизаторлордун колуна өтүшүнө кыргыз дыйкандарынын жакырчылык абалы да шарт түзгөн. Алардын колунда жерди иштетүү үчүн шаймандары жок болгондуктан, орус дыйкандарынын шаймандарын пайдаланып, 1 теше жерин айдагандыгы үчүн 10 теше жер берүүгө аргасыз болушкан.

Ошондой эле, жердин колонизатордун колуна өтүшүнө байманаптар да шарт түзгөн. Алар өз жерлерин келгин дыйкандарга узак мөөнөткө ижарага берген. Талкан болушунун башкаруучусу 1896-жылы 750 теше жерди 12 жылга ижарага берген, ал эми 1906-жылы анын мөөнөтү дагы 30 жылга узартылган. Бул жерлерде келгин кыштактары түзүлүп, кийинчерээк алардын колуна өткөн.

Өздөрүнүн айдоого жарактуу жерлерин сактап калуу үчүн кыргыздар отурукташууга аракет кыла баштаган. Бирок алардын бул аракеттери жергиликтүү колониялык бийликтер тарабынан тоскоолдуктарга учураган. Жергиликтүү колониялык бийликтер кыргыздар православие динин кабыл алып, падышалык армияда кызмат өтөөсүнө макул болсо гана отурукташууга уруксат берерин айтышкан. Кыргыздар бул талаптарды аткара албагандыктан отурукташа алышкан эмес.

Колониялык бийликтер тарабынан кыргыз жерлерин, өзгөчө кышкы жана жайкы жайыттарын тартып алуу, алардын экстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгына өзгөчө чоң зыян келтирген, алардын ансыз деле оор абалын ого бетер начарлаткан.

Ошол мезгилдеги Россиянын «коомдук ишмерлеринин» эмгектеринде Түркстанга келгин дыйкандарды отурукташтыруу, аны сырьё алуунун жана товарларды сатып өткөрүүнүн бай булагына айландыруу, айдоо аянттарын сугаруу, колониялык фондду көбөйтүү жана башка ушу сыяктуу маселелер кенири талкууланган. Бирок алардын бири дагы жергиликтүү калктын чарбалык турмушун кантип уюштуруу керектигин эске алышкан эмес.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Колония деген эмне? Кыргызстан качан жана кандай жолдор менен Россия империясынын колониясына айландырылган? Кыргызстандын колониялык ээлик экендигин фактылар менен далилдегиле. Административдик башкаруу системасы кандайча түзүлгөн?

2. Демократиялык шайлоолор деген эмне? Кыргызстандын аймагындагы шайлоолорду демократиялык шайлоолор деп айтууга болобу? Колониялык мезгилдеги экономикага мүнөздөмө бер.

3. Падышачылык Россиянын Кыргызстандагы жер-суу саясаты кандай максатты көздөгөн?

4. XX к. Кыргызстандын колониялык мезгили боюнча эссе жаз.

5. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 2. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш

Көтөрүлүштүн башталышы. 1916-жылдын 25-июнунда «бөтөн» калктын 19 жаштан 43 жашка чейинки эркектерин аскер-оорук жумуштарына алуу тууралуу указы жарыяланган, ал боюнча Түркстан крайы боюнча 200470 адамды, анын ичинде, Жетисуу областы боюнча 43000 жана Фергана областы боюнча 51233 адамды алуу каралган.

Анткени, дүйнөлүк биринчи согуштун жүрүшүндө падышалык Россиянын армиясындагы адам күчтөрү бир кыйла азайып кеткен эле. Аларды башка империалисттик мамлекеттердей эле, Россия да колониялардын эсебинен толуктагысы келди. Бирок падышалык колониялардагы элдерди куралдандыруудан корккон. Ошондуктан, түркстандыктарды согуш талаасында эмес, оорук жумуштарына, тактап айтканда, жол курулушунда, коргонуу чептерин курууда, отун, малга тоют даярдоо жана мал кайтаруу иштерине пайдалануу каралган. Падышанын указы талаачылык жумуштары өтө кызыган учурда чыккандыктан, бардык жергиликтүү калкты: эмгекчилерди, байларды, манаптарды жана дин кызматкерлерин тынчсыздандырган.

1916-жылдын 11-июлундагы көрсөтмөгө ылайык, калктын айрым катмарларына өз ордуна башка адамды жалдап жиберүү аркылуу аскерге чакырылуудан бошотулган. Мындай мүмкүнчүлүктөр байлар менен манаптарда гана болгон.

Ошентип, аскердик-оорук жумуштарынын негизги оордугу карапайым калктын башына жүктөлгөн. Оорук жумуштарына чакырылгандардын тизмесин түзүү иши болуштук башкаруучуларга жана алардын жардамчыларына тапшырылган. Алар көз боёмочулук жана пара алуу менен өз жакын туугандарын, бай-манаптардын балдарын катып калуу мүмкүнчүлүктөрүн алышты.

Падышачылыктын колониялык эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө жана жерлеринен ажырагандыгына араң чыдаган элдин ансыз деле оор абалын начарлатып, нааразылыгын күчөттү. Алар бөлөк эл, бөлөк жерде өлгөндөн көрө өз жерибизде өлгөнүбүз артык деп куралдуу көтөрүлүшкө чыгышкан.

Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүш. Кыргызстандын түштүгүндө куралдуу көтөрүлүш мурда башталды. Ал Фергана өрөөнүндө жашаган өзбек жана башка элдердин көтөрүлүшү менен бир мезгилде болду.

Биринчилерден болуп, 11-июлда Ош оёзунун Кожабад жана Булакбашы болуштуктарынын дыйкандары көтөрүлүшкө чыгышты. Андан ары ушундай толкундоолор Араванда, Үчкоргондо, Ошто, Өзгөндө, Акжарда, Яссыда, Гүлчөдө, Алайда, Ноокатта, Куршабда болуп өттү.

Кыргызстандын түштүгүндөгү көтөрүлүш чыгаргандардын нааразылыгы жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнө: болуштук башкаруучуларга, айылдык старчындарга, элүү башыларга жана алардын жигиттерине каршы багытталган. Көтөрүлүштүн негизги талабы аскер-оорук жумуштарына чакырылгандардын тизмелерин жок кылуу болгон. Жергиликтүү байлар, болуштук башкаруучулар көтөрүлүшкө каршы чыгышкан.

Падышачылыктын Фергана өрөөнүндө көп сандаган аскердик күчтөрү болгондуктан, Кыргызстандын түштүгүндөгү көтөрүлүштү басып коюуга жетишти. Көтөрүлүшкө катышуучуларды падыша өкмөтү катуу жазалады.

Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүш. Август айында көтөрүлүш бүткүл Жетисуу областын, анын ичинде Түндүк Кыргызстанды да кучагына алды. Түндүк Кыргызстанда көтөрүлүш башкача мүнөздө өттү. Бул аймакта келгин дыйкандардын көптүгү, ошонун натыйжасында жергиликтүү калктын келгиндер тарабынан көбүрөөк кысымга учурагандыгы жана жер-суу маселесинин өтө курчуп кетиши көтөрүлүштүн узакка созулуп, айыгышкан мүнөздө болушун шарттаган.

Көтөрүлүш 1916-жылдын 6-августунда Бишкек оёзунун Атаке жана Ботбай болуштуктарында башталды. Эртеси Токмок өрөөнүндөгү жана Сарбагыш болуштуктарындагы кыргыздар көтөрүлүштү. Көтөрүлүшчүлөр 8-августта Чон жана Кичикемин өрөөндөрүнүн капчыгайына чейинки аймактарды ээлеп алышты.

9-августта көтөрүлүшчүлөр бир катар почта станцияларын басып алып, телефон линияларын жана көпүрөлөрдү кыйратышкан. Көтөрүлүшчүлөр Бишкектен Пржевальскиге чейин, Нарын чебине каттоочу жолдорду да көзөмөлгө алышкан. Ушул эле күнү Боом капчыгайынын чыга беришинде, Ысыккөлгө бара жаткан жолдо Ыбырайым Төлө уулу башында турган көтөрүлүшчүлөрдүн бир бөлүгү барденке ти-

биндеги 178 мылтык, 30 миңден ашык ок-дары салынган кербенди колго түшүрүшөт.

Чүй өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн бир кыйла бөлүгү 12-августта Токмокту курчоого алышкан жана бул курчоо 10 күнгө созулган. Көтөрүлүшчүлөрдүн башында Канат хан турган. Ал эми Ысыккөлдөгү көтөрүлүшчүлөр Пржевальск шаарын 10-августтан сентябрга чейин курчоого алышкан. Шаардын көпкө чейин курчоодо калышы Түркстандын бийликтерин аябай катуу чочулаткан.

Начар куралданган, аскердик даярдыктан өтпөгөн көтөрүлүшчүлөрдү талкалоо үчүн жакшы куралданган 14 батальон жоокер жана 33 казак-орус отряды жиберилген. Алар 29 замбирек, 69 пулемёт менен куралданышкан. Аларга Кыргызстандын аймагында жашаган келгин орустардан түзүлгөн куралдуу кошуун да жардамдашкан.

Көтөрүлүштүн зор чөлкөмдү кучагына алганына жана падышалык Россиянын жазалоочу отряддарына каршы кайраттуу күрөш жүргүзүлгөндүгүнө карабастан жеңилүү менен аяктады.

Көтөрүлүштүн мүнөзү жана катышуучулары. 1916-жылдагы көтөрүлүш – кыргыз элинин өзүнүн жашоосу жана улуттук эркиндиги үчүн күрөшү болгон. Алар орус колонизаторлору тарабынан кыргыздардын мыкты жерлерин тартып алууларына, улуттук-колониялык эзүүсүнө жана аймакты жырткычтык менен талап-тоноосуна, жергиликтүү колониялык бийликтердин чиновниктеринин жана келгиндердин зордук-зомбулугуна каршы күрөшкө көтөрүлүшкөн. Алар негизинен найза, кылыч, союлдар менен куралданышып, жакшы куралданган жазалоочу аскерлер менен кармашка чыккан.

Ошентип, бул көтөрүлүш Россия империясынын колонизатордук саясатына каршы чыккан кыргыз элинин улуттук-боштондук күрөшү. Бул көтөрүлүш жалпы улуттук болуп, ага калктын бардык катмарларынын өкүлдөрү катышкан. Аскер-тыл жумуштарына алына турган жаштар көтөрүлүштүн активдүү катышуучулары болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан башка Кыргызстандын аймагында жашаган дунган, уйгур, казак жана сарткалмалктар кошулушкан. Ошондой эле, орустардын жана украиндердин айрым өкүлдөрү көтөрүлүштү колдоп чыгышкан.

Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн башында көпчүлүк учурларда белгилүү адамдар турушкан. Айрым жерлерде көтөрүлүшчүлөр белгилүү манаптарды хан кылып жарыялашкан. Бардык көтөрүлүштүн бирдиктүү борборун түзүүгө

мүмкүнчүлүк болгон жок. Ага жол байланыштарынын татаалдыгы жана падышалык жазалоочу отряддардын кысымы тоскоолдук кылды.

Көтөрүлүшкө белгилүү манап Шабдандын уулдары Мөкүш, Ысамүдүн, Кемел жана Амандар да кошулган. 9-августта Атаке болуштугундагы сарыбагыш уруулары Шабдандын мечитине чогулуп, Мөкүш Шабдан уулун, ал эми Кочкор өрөөнүндө Канат Убуке уулун хан кылып көтөрүшкөн. Канат хан Кочкордогу, Жумгалдагы жана Токмок аймагындагы көтөрүлүштөргө бир кыйла таасир тийгизип Токмокту камалоого алган. Шабдан уулдарынын жана Канат хандын көтөрүлүшчүлөрдүн арасында акыраягына чейин калгандыктарына карабастан көтөрүлүштүн жүрүшүнө олуттуу таасир тийгизе алышкан жок.

Көтөрүлүшчүлөрдү жазалоо. Император Николай II көтөрүлүштү басып, аймакта тартипте тезинен жөнгө салууну, аскердик-оорук иштерине жергиликтүү калкты алууну уюштурууну, армияны азык-түлүк менен камсыз кылууну талап кылган. Көтөрүлүштүн натыйжасында келгин дыйкандар тарткан зыяндарды кыргыздардын мал-мүлкүнүн эсебинен толуктап алууга уруксат берилген.

Жазалоочу отряддардын күнөөсүз адамдарды жүздөн, миңден кырган кандуу жүрүштөрүнө мыйзамдуу түр берүүгө аракеттенген падыша өкмөтү талаа сотторун түзгөн. Мындай соттор Жетисуудагы ар бир оёздук шаарда басуу жана бейкүнөө элдерди кыруу үчүн берилген чексиз укукту жазалоочулар ашыгы менен пайдаланышкан.

Мисалы, жазалоочу отряд менен келгиндердин кошуну 14-августта Беловодскиде 600дөн ашык кыргызды бир да ок коротпостон таяк, балта, айрылар менен өлтүрүшүп, чала жан адамдарды арабалар менен тебелетишкен. Ошол күнү алар жакын арадагы болуштуктарга кол салып мал-мүлкүн тартып алып, үйдө калган кыргыздарды бүт кырып салышкан. Бишкекте кыргыздарды өлтүрүүгө катышкан Полтавский деген киши: «Кыргыздарды саям деп жаңы айрымды сындырып алдым, эски айрымды алсам болмок экен» деп капаланган.

Аксуу (Тёпломключенка) айылында 500дөн ашык киши өлтүрүлүп, 100дөн ашыгынын өлүгү Аксууга ыргытылган. Каракол (Пржевальск) шаарындагы жергиликтүү 700дөн ашык дунгандардан 6 гана киши тирүү калган. Ал эми Шамшы капчыгайында 1300 адам өлтүрүлгөн. Ошондой эле, жазалоочулар

Ысыккөлдүн түштүк тарабында минге жакын адамды союп салышкан. Красноречинское айылынан 500 кишини, Босбөлтөктө 300 кишини, дагы бир нече жүз адамдарды Нарын оёзунда жок кылышкан.

Ошентип, жогоркулардан көрүнүп тургандай падышачылыктын көтөрүлүштү басуу чаралары кыргыз элин массалык кырып-жоюуга айланган. Мындай кандуу жазалоодон корккон көтөрүлүшчүлөр аман калуу аракетин кылып, Кытайды көздөй көчүп кача баштады.

Падыша өкмөтүнүн көтөрүлүштү ырайымсыздык менен баскандыгынын натыйжасында 1917-жылдын 1-январына карата Пржевальск (Каракол) оёзунда көтөрүлүшкө чейинки 176429 кишиден 123685 же 70 пайыздан ашыгы, Бишкек оёзунда 111338 кишиден 63842 же 57 пайыздан ашыгы жок болгон.

Көтөрүлүшчүлөрдүн чарбасын кыйратуу. Көтөрүлүшкө чейинки Бишкек оёзунда 21813 чарба болсо 1917-жылдын 1-январына карата 12513 чарба калган же 42,66 пайызга кемиген. Пржевальск (Каракол) оёзунда 34594 чарбанын 24252 чарбасы же 70,21 пайызы кыйраган. Ошондой эле, көтөрүлүштүн натыйжасында бир гана Пржевальск (Каракол) оёзундагы кыргыздардын 2327472 баш малы дээрлик жок болгон.

1916-жылы көтөрүлүш чыгарган кыргыздарга каршы ири жазалоочу чаралардын бири катары генерал-губернатор Куропаткиндин Ысыккөл, Кемин, Чүй, Жумгал, Кочкордон кыргыздарды Нарындын тоолуу аймактарына көчүрүү жана ал жерде көчмөн кыргыздардын өзүнчө Нарын оёзун түзүү каралган. Баары болуп Бишкек, Пржевальск, Жаркен оёздорунан 37355 түтүндү көчүрүү, Бишкек оёзунун Сарыбагыш жана Атаке болуштуктарынын жашоочуларын ар кайсы айылдарга таратып жиберүү же Балкашка көчүрүү каралган.

Россия империясынын дыйканчылык министрлигинин башкаруучусу, сенатор Риттл бул планды толук колдоого алып, кыргыздардан тартылып алынуучу жерлерди «ашыкча» жер деп мыйзамга ылайыктап коюуга боло тургандыгын, ошол эле мезгилде, жер мекемеси тарабынан Соңкөлдүн айланасына жана Көкөмерен, Жумгал өрөөндөрүнө келечекте Казакстандын 500 миң гектар, Фергана өрөөнүнүн 200 миңден ашык гектар жерин сугара турган ири суу сактагычтарды куруунун долбоору иштелип бүтүп калганын, ошондуктан жогорудагы жерлерге кыргыздарды отурукташтырбоону өтүнгөн. Бирок алар бул планды ишке ашырууга үлгүрө албай калышты.

Үркүн. Түндүк Кыргызстандагы кыргыз айылдарынын бир кыйла бөлүгү жазалоочу отряддардын жана келгиндердин кысымына туруштук бере албай, жан айласын издешип аялдарын, балдарын, үй оокаттарын алып, малын айдап Чыгыш Түркстанды көздөй кача баштады. Кыргыз тарыхындагы бул кайгылуу окуя «Үркүн» деген ат менен белгилүү болуп калды.

Кытайдын аймагына карай үркүн көчүп бара жаткан кыргыздар негизги үч багытта жөнөшкөн. Бир багыт боюнча Ысыккөлдүн түштүк тарабынан, Борбордук Тянь-Шань, Чүй, Кемин өрөөндөрүнөн козголгон 70 миңге жакын кыргыз Тянь-Шань тоолору аркылуу Үчтурпан менен Аксууну көздөй качкан. Бул багытта жол татаал болгону менен жазалоочулар жок болуп мал үчүн чөп-чар кенен эле. Качкындардын экинчи бир бөлүгү, башкача айтканда, Ысыккөлдүн түндүк тарабынын кыргыздары жана Жаркен, Верный жана Капал оёздорунун казактары Каркыра жайлоосу аркылуу Кулжага багыт алган. Ал эми көтөрүлүшчүлөрдүн үчүнчү бир бөлүгү Атбашы аркылуу өтүп Какшаалга барып баш калкалашкан.

Жазалоочу отряддардын куугуну, жолдун татаалдыгы жана ачарчылык качкындарды алсыраткан. Өзгөчө бир аз жүгүн жонуна арткан жөө-жаландарга, ач-жыланачтарга, жаш балдарга, кары-картандарга, балалуу энелерге кары менен музу түбөлүк кетпеген, ызгаарды Агөүз, Бедел ашууларын ашуу кыйынга турган. Алардын көпчүлүгү ач жон, куу белде кырылып, сөөгү бөрү менен кузгунга жем болду.

Тоюттун жоктугу жана татаал ашуулар, алардын малынын көбүнүн кырылышына алып келди. Малдын кыйла бөлүгү жазалоочулардын колуна тийди. Ошентип чек арага жеткенде качкындардын колундагы жылкынын 10 пайызы, койлордун 25 пайызы гана калган.

Кытайдагы качкын кыргыздардын абалы. Кытай жерине качып өткөн кыргыздар Чыгыш Түркстандын аймактарына жайгашты. Качкындардын негизги массасы Үчтурпан жана Аксуу аймактарына, экинчи бир бөлүгү Кашкар провинциясына, үчүнчү бөлүгү Кулжа аймагына отурукташкан. Ошентип, Кытай аймагына качкан кыргыздар менен казактардын саны 164 миңге жетип, анын 130 миңге жакынын кыргыздар түзгөн.

Жергиликтүү бийлик төбөлдөрү кыргыздарды коркутуп-үркүтүп, алардын акыркы мал-мүлкүнө чейин талап-тоношуп, өзүлөрүн мал катары айдап иштеткен. Акыркы мал-мүлкүнөн

ажырап бүлүнгөн качкындар ач-жыланаң калышты жана ачарчылыкка капталышты. Бир тилим нан, бир ууч талкан үчүн бардыгын аткарууга даяр болгон, ак шишик тарткан качкындардын тобу Чыгыш Түркстандын шаарлары менен кыштактарында тентиреп жүрүшкөн.

Анча-мынча оокаты барлар болгон буюмдарын базарга чыгарышкан. Алар саткан кийим-кечек, үй-эмеректеринин баасы текейге да арзыбай, тамак-аштын наркы 5–6 эсе жогорулаган.

Качкындардын айла-амалы түгөндү, жергиликтүү калкка жаш наристе балдарын, көбүнчө бойго жете элек кыздарын бир кочуш эгин же арзыбаган тыйын үчүн аялдыкка сатышкан. Оокатуу адамдарга сатылган кыз-келиндердин саны 4 минге жакын болгон. Самсыган ач-жыланаң качкындарды жугуштуу оорулар каптап, 10 минден ашык киши өлгөн. 1917-жылдын 1-майындагы маалыматка караганда Чыгыш Түркстанга качып келгендердин 70–80 минге жакыны апаат болгон.

Документтүү материалдар

1. 1916-ж. 8-июлундагы Түркстан крайы боюнча буйруктан:

Согушуп жаткан армиянын районунда россиялык империянын аскер милдетинен бошотулган бөтөндөрүн жана асыресе Түркстан крайынын калкын азыркы согуштун убагында коргонуу курулуштарын жана аскердик катнаштарды куруу боюнча иштерге тартуу жөнүндө Улуу Урматуунун буйругу 25-июнда чыкты.

Жакын арада негизинен 19 жаштан 31 жашка чейинки жергиликтүүлөр кабыл алынууга тийиш. Чакырылгандардын бардыгы акы алып иштешет жана казына тарабынан багылат.

Аскер губернаторлоруна жана Закаспий областынын начальнигине бул жөнүндө тийиштүү көрсөтмөлөрдү берип, мен крайдын ушул убакка чейин улуу жооптуу согуштун жүгү жүктөлбөгөн жана азыркы убакта Улуу Урматуунун каалоосу менен армиянын тылында эмгекке чакырылып жаткан жергиликтүү калк чакырыкка толук даярдык менен келишет, андан кийин анын жогорку жол башчысы таксыр император жүргүзүп жаткан жеништүү орус армиясынын аракеттеринин тылдагы районунда өзгөчө кубат менен иштей тургандыктарына ишенгендигимди билдиремин.

2. Жусуп Абдрахмановдун «Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө» китебинен:

...Көтөрүлгөн массалардан Куропаткин жетишерлик чоң коркунучту көргөн, ошондуктан ал өзүнүн замбиректери жана пулемёттору бар солдаттарына гана эмес, ошондой эле Орто Азиянын биринчи жолу басып алгандардын да «тажрыйбасына» таянууну зарыл деп тапкан. Ошол эле

Фольбаумга жиберген телеграммаларында ал: Фольбаумга караганда каруу-күчү аз полковник Колпаковский мындан 52 жыл мурда Верныйга (Алматыга) таандай каптап чабуул коюп келе жаткан колду тайманбай утурлай чыгып, ал колдорду Кастек ашуусунда баш көтөргүс кылып талкалагандыгын генералдар Черняев, Романовский, Кауфман жана Скобелев Сырдарыя, Самаркан жана Фергана областын көп каруу-күчсүз басып алышкандыгын айткан жана Фольбаумга алардан өрнөк алууну сунуш кылган.

Бул аскерлердин көп бөлүгү көтөрүлгөн кыргыздарга каршы жиберилген, анткени, көтөрүлүш Түркстандын эч бир жеринде Ысыккөл, Нарын аймактарындагыдай жана Чүй өрөөнүндөгүдөй айыгыша жүргөн эмес.

Кыргыздардын эки уезди үчүн Куропаткиндин таш боордуктун бөтөнчө чарасын көрүүнү – кыргыздарды акыркы бир таман жеринен кол жуудурууну чечиши көтөрүлүштүн мына ушул мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

3. 1916-жылкы кыргыздардын көтөрүлүшү жөнүндө 1916-жылдын 3-сентябрында Г. И. Бройдонун Ташкент шаарынын Сот Палатасынын тергөөсүнө берген далилдеринен:

...көтөрүлүш – падыша өкмөтүнүн андан аркы колонизатордук иш-аракеттери үчүн кыргыздарды тыптыйпыл кырып салып, жерин бошотуп алууга багытталган жогорку бийлик менен бирге (Ташкент менен Жетисуу) бүткүл администрациянын кара ниет чагымынын натыйжасы. Акылга сыйбас, кыянаттык менен берилген буйруктар, администрациянын төбөлдөрүнүн жалган түшүндүрүүлөрү, келгин орустардын колтугуна суу бүркүү, алардан отряд түзүү, кунсуз киши өлтүрүүлөр, жазасыз ээнбаштык – мына ушунун баары көтөрүлүш чыгарды демиш болуп, «кыргыздарды кырып-жоюуга» багытталган. Полиция тарабынан куралдандырылып жана уюштурулган аскер отряддары менен дыйкандардан түзүлгөн кошуундардын иш-аракеттеринин аркасында крайдын администрациясы улам толукталып келип жаткан аскерлердин көз алдында кыргыз калкын душман катары көргөзүү менен кырдаалды билгичтик менен улам күчөтүп курчуткан.

4. Белек Солтоноевдин «1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү» китебинен:

...Чүй, Кочкор, Ысыккөлгө түн катып жашынып түшкөн качкындарды сенде баландай акым бар, малымды айдап кеткенсин, баланча мужукту өлтүргөнсүн деп малын төлөтүп, малсыз болсо көбүнчө өзүн өлтүрүп, катыны сулуу болсо, Алматыдан барган казакка, таранчы дунганга сатып турду. Кыз-келинин Токмок, Пишпек, Караколдон же орустун колуна түшкөндөй сатып алып, Алматыга алып барып, падага сатуу казак менен таранчыга кесип болду. Мужуктун өлтүргөнүнө, талганына чыдай албай Алматы дубанына, Пишпекке, Олуята, Таласка, Кетментөбөгө качты. Кайтадан Кашкар, Турпанга кеткени дагы болду. Кышкы суукта үстүндө кийими, ичүүгө тамагы жок болгон үчүн көп

кырылды. Жалгыз жүргөндөрүн карышыкыр жеди. Келте, котур каптады. Жол үстү, тоо арасы, ашуулар, жар түбүндө, таш түбүндө өлүп жаткандардын эсеби жок, буларга жардам кылган болбоду. Токмок, Пишпекте жана кыштактарда көчөдө баса албай жүргөн, ачкадан жана оорудан баса албай келе жаткан качкындарды итине талатып өлтүргөн мужуктар да болду.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн себебин ачып бер. Улуттук-боштондук көтөрүлүш деген эмне?
2. Түндүк жана Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн жүрүшү тууралуу айтып бер.
3. Көтөрүлүштүн мүнөзү кандай, анын жетекчилери жөнүндө эмне билесин?
4. Орус падышачылыгы көтөрүлүштү кандайча баскан?
5. Колдонмо дептерди пайдаланып, андагы таблицаны толтур.
6. Үркүн жана Кытайдагы качкын кыргыздар боюнча чакан эссе жаз.

II глава. КЫРГЫЗСТАН РОССИЯДАГЫ РЕВОЛЮЦИЯЛАР ЖАНА ГРАЖДАНДЫК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕ (1917–1920-жж.)

§ 3. Февраль революциясы Кыргызстанда

Февраль революциясынын жеңиши жана Кыргызстанда үч бийликтин орношу. Петроградда башталган көтөрүлүш бүткүл Россияга тез жайылып, калктын кеңири массаларын күрөшкө көтөрдү. Бул кыймыл тез эле Кыргызстанды өз кучагына алды. Жергиликтүү бийликтер көтөрүлүш жөнүндө жашырышкан. Мисалы, Пишпекте падышаны кулаткандык жөнүндө кабар 1917-жылдын 3-мартында келип түшкөн, бирок официалдуу түрдө 10-мартта гана жарыяланган. Аны Кыргызстандын калкынын бир кыйла бөлүгү канаагаттангандык менен тосуп алды.

Март айында Түркстандын аймагында митингдер, демонстрациялар, чогулуштар болуп жатты. Аларда аймактагы падышалык бийликтин өкүлдөрү кызматтарынан алынып, камалды. Ал эми айрым кызматкерлер Кыргызстандын чегинен тышкары жактарга айдалды.

Россиянын башка аймактарындай эле, анын колониялык ээлиги болгон Кыргызстанда да Советтерди түзүү кыймылы баш-

талды. Жумушчу депутаттарынын Советтери Пишпекте, Токмокто, Пржевальскиде, Нарында жана Ош шаарында түзүлгөн. Бул алгачкы Советтерде жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү өтө аз, же айрымдарында такыр эле болгон эмес. Кыргызстандагы Советтер демократиялык бийликтин органдары болуп калган жана алар калкты азык-түлүк менен жабдуу, 8 сааттык жумуш күнүн киргизүү сыяктуу иштерди жүргүзүшкөн. Советтерде борбордук райондордогудай эле эсерлер менен меньшевиктер көпчүлүктү түзүшкөн.

Советтер менен бир эле мезгилде Кыргызстанда Убактылуу өкмөттүн бийлик органдары түзүлдү. 7-мартта Пишпектеги шаардык думанын заседаниесинде Убактылуу өкмөттүн бийлигин таануу жөнүндө чечим кабыл алынып, жаны бийликтин органы болгон – Аткаруу Комитетин түзүштү. Ага негизинен шаардын бай жашоочулары кирген. Мындай аткаруу комитеттери бардык шаарларда, айыл-кыштактарда түзүлгөн, ошол эле мезгилде болуштук башкаруучулар жана айылдык старчындар өз орундарында калган.

Убактылуу өкмөт шашылыш түрдө кадет Щепкин башында турган Түркстан комитетин түздү, ал өз кезегинде областтык жана оёздук комиссарларды дайындады.

1916-ж. көтөрүлүштү басууда айырмаланган поручик Занемойский Пишпекке, Дряхлов Ошко, Ходосов Пржевальскиге оёздук комиссарлар болуп калышты.

Жергиликтүү калктын өкүлдөрү өздөрүнүн бийлик органдарын түзө баштады. 1917-ж. апрель айында Пишпекте кыргыз коомдук комитети түзүлдү, андан кийин мындай комитеттер Түндүк Кыргызстандын башка шаарларында да пайда болду. Бул комитеттерди падышачылыктын тушундагы жергиликтүү администрацияда кызмат өтөгөн байлар уюштурушкан. Август айында Ошто мусулман жумушчуларынын жана чайрыкерлеринин депутаттарынын Совети түзүлгөн. Ал жергиликтүү букара калктын арасында чоң таасирге ээ болгон.

Ошентип борбордук Россиядан айырмаланып кош бийлик болбостон, Кыргызстанда жумушчулар менен солдаттар депутаттарынын Советтеринен, Убактылуу өкмөттүн комитеттеринен жана Кыргыз коомдук комитеттеринен турган үч бийлик түзүлдү.

Падыша өкмөтү кулатылгандан кийинки Кыргызстандагы кырдаал. Россияда падыша өкмөтүн кулатуу реакциячыл күчтөрдүн

женилиши жана прогрессивдүү күчтөрдүн эң чоң жениши болду. Бирок 1917-ж. буржуазиялык-демократиялык Февраль революциясы өлкөдөгү курч маселелерди чече алган жок. Улантылып жаткан дүйнөлүк биринчи согуш аларды ого бетер курчутту. Өлкөнү кучагына алган чарбалык жана азык-түлүк кризиси күчөгөндөн-күчөп, ачарчылыкка учуроо коркунучун пайда кылды.

Россиянын колониялык ээлиги болгон Кыргызстанда абал андан да оор бойдон кала берди. Февраль революциясы Кыргызстан үчүн өтө эле маанилүү болгон улуттук жана агрардык маселени чечпеди. Агрардык мамилелер падыша өкмөтүнүн тушунда кандай болсо, ошол бойдон калды. Негизги жер байлыктары колонизаторлордун, жергиликтүү манаптардын жана байлардын колунда болду, ал эми кыргыз дыйкандары мурдагысындай эле жеринин аздыгынан же таптакыр жоктугунан өксүп келишти.

Чарбанын бүлгүнгө учурашы жана азык-түлүк кризиси кыргыз элинин бир кыйла бөлүгүнүн абалын ого бетер начарлатты. Буга Кыргызстандын колониялык абалы да көмөкчү болду. 1916-ж. көтөрүлүштү падышачылык баскандан кийин кыргыздардын көптөгөн чарбалары өздөрүнүн мал-мүлкүнүн кыйла бөлүгүнөн ажырап калгандыктан, айылчарбасы өтө оор абалда калды. Көтөрүлүшчүлөр Кытайга качканда көп нерселеринен ажырады. 1917-ж. Кытайдан өз мекенине кайтып келген кезде кыргыздар дээрлик бүт жакыр, ач-жылаңач жана оорукчан эле. Ошентип, оору-сыркоолордон жана ачарчылыктан кыргыз кедейлери көп өлүм-житимге учурай баштады.

Орус кыштактарындагы карапайым дыйкандардын абалы деле жыргатарлык эмес эле. Биринчи дүйнөлүк согуш учурунда Кыргызстан аймагына көчүп келген келгин орус дыйкандарынын кыйла бөлүгү жерлерге дагы эле жайгаштырыла элек болчу. Кээ бир орус кыштактары 1916-ж. көтөрүлүш учурунда көтөрүлүшчүлөрдүн кол салууларынан зыян тарткан.

Өнөржайы да төмөн абалда эле. Жумушчулар өтө оор абалда калышты. Азык-түлүк кризиси жана кымбатчылык жумушчулардын материалдык турмушунун ансыз деле төмөн турган деңгээлин ого бетер төмөндөтүп жиберди. Ал эми өнөржай өндүрүшүнүн көлөмүнүн кыскарышы жумушчуларды ачарчылыктын коркунучу астында калтырды.

Бирок Убактылуу өкмөт мына ушул кечиктирилгис милдеттерди чечүүгө эч кандай чара көргөн жок.

Февраль революциясынан кийинки мезгилдеги Кыргызстандагы абал. Россияда падышачылыктын кулагандыгы тууралуу кубанычтуу кабарды уккандан кийин 1917-ж. март айынан баштап кыргыздар өз мекенине кайта баштаган. Жаңы бийлик социалдык улуттук эркиндикти, таштай качкан жерибизди өзүбүзгө кайтарып берер деп үмүттөнүшүп, алар өз мекенине, туулуп өскөн жерине кайтып келе башташты. Үркөн элдин кыйласы кайтып келе жаткан жолдо кырылган, бирок мекенине кайтып келе жаткан эл ага караган эмес. 1917-ж. 1-майына карата 64 минге жакын адам кайра келген.

Жергесине келгендерди карапайым орус дыйкандары жалпысынан жылуу тосуп алышып, колдорунан келген жардамдарын көрсөтүшкөн. Пишпек жана Пржевальск уездериндеги Богатыровка, Липенка жана башка бир катар орус кыштактарынын карапайым калкы орус кулактарынан кыргыз көтөрүлүшчүлөрүнөн таланып-тонолгон мал-мүлктөрдү кайтарып берүүлөрүн талап кылышкан. Үч бийлик убагында кыргыздардын таламын жумушчу жана солдат депутаттарынын Советтери да кызуу жактаган. Советтер жергиликтүү калк менен орус келгиндеринин ортосундагы мамилени жакшыртууга, өз айланасына ар улуттун калкын бириктирүүгө аракеттенген.

Ал эми Убактылуу өкмөттүн Түркстан комитети качкын элдин ата конушуна кайтып келүүсүнө тыюу салган атайын токтом кабыл алган. Мекенине кайтып келе жаткан качкындарды өкмөттүк бийликтин жол берүүсү аркасында кулактар ырайымсыз жазалашкан. Мисалы, Пржевальск уездиндеги Валерьяновка айылынын жанынан баштагы жазалоочу отряддын жетекчиси Гейциг баштаган кулактар тобу Кытайдан кайтып келе жаткан кыргыздарды кырып салган. Ыштык деген жерде да 42 адам өлтүрүлүп, 15и оор жарадар болгон. Пржевальск уездинин батыш тарабынан орус кулактарынын атайын тобу азып-тозуп келе жаткан бейкүнөө 200 адамдын канын төгүшкөн. Апрель айында Покровка жана Кольцовка кыштактарынын аскерден келген уулдары менен бирдикте жергесине кайтып келе жаткан 9 кыргызды туткундашкан. Аларды өлөрчө тепкилешкен да, анан чогуусу менен кийизге ороп, май куюп, тирүүлөй өрттөп жиберешкен.

40 адамдан турган кулактардын тобу – жергесине кайтып келе жаткан кыргыздарды капчыгай ичинен тосуп алышып, аларды жырткычтык менен өлтүрүшкөн. Бул сыяктуу мыкаачылык-

ты, талап-тоноону жана өлтүрүүнү Пишпек уездинин кулактары да бир канча жолу уюштурганы белгилүү.

Ач-жыланаң калган кыргыздарды кулактар өз чарбасына бекер иштетип, акырындык менен аларды «козголоңчу» катары көрсөтүшүп көзүн тазалашкан. Мындай ыкма менен бир гана Пржевальск уездинен 2 миңдей адамдын изин жок кылышкан. Ошентип, качкын кыргыздардын жерин ээлеп алган кулактар, алардын өз жерлерине кайтып келүүсүнө мүмкүнчүлүк бербей, курал менен тосуп алган.

Убактылуу өкмөттүн тушунда эле жазалоочулардын колунан, ачарчылыктан жана оору-сыркоодон 20 миңден ашык үркүндүн катышуучулары кырылган.

Пишпек жана Пржевальск уездеринен кыргыздарды суусу жок Нарын районуна көчүрүү жөнүндөгү падыша өкмөтү кезинде белгиленген планын Убактылуу өкмөттүн Түркстандык комитети жактырган жана ишке ашыра баштаган. Бул саясат улана берсе Пржевальск жана Пишпек уездеринин жергиликтүү калкы толук кырылуу коркунучунда турган.

Ошентип, Февраль революциясы кыргыздарды улуттук эркиндикке чыгарган жок. Убактылуу өкмөт орус эмес элдерге карата падышачылыктын улуттук-колониялык саясатын уланта берди. Кыргыздардын негизги массасы падыша тушундагыдай эле укуксуз бойдон калды. 1916-ж. көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарды куугунтуктоо улантылды.

Массалардын коомдук-саясий жана кесиптик уюмдарынын түзүлүшү. Февраль революциясы массалардын коомдук-саясий активдүүлүгүнүн өсүшүнө ыңгайлуу шарт түздү. Бул Кыргызстанда Советтердин түзүлүшү менен катар саясий уюмдардын, топтордун жана партиялардын түзүлүшүнөн көрүндү.

1917-ж. март айында Сүлүктүдө, ал эми апрель-июнь айларында Пишпекте, Ошто жана Кызылкыяда социал-демократиялык топтор түзүлдү. Уюшулуунун алгачкы убактарында социал-демократиялык топтордо большевиктер, меньшевиктер жана социал-революционерлер деп бөлүнбөстөн, бирдиктүү уюмга биригишкен. Бул большевиктер партиясынын Лениндин меньшевиктер менен бирдиктүү уюмдарды түзүүгө жол берилгистиги жөнүндөгү көрсөтмөсүнө карама-каршы келген. Бирок алар өздөрүнүн саясий жетекчилеринин теориялык көз караштарынын айырмачылыктарын түшүнбөстөн, түзүлгөн социал-демократиялык топторго кире беришкен. Бул топтордо мень-

Ахмет Байтурсунов
«Алаш» партиясынын лидери

шевиктер басымдуулук кылган. Бул жаны түзүлгөн социал-демократиялык топтордо жергиликтүү калктын саналуу гана өкүлдөрү бар болчу.

1917-ж. жайында Пишпекте Абдыкерим Сыдыковдун жетекчилиги астында «Алаш» улуттук партиясынын жергиликтүү бөлүмү түзүлдү. Бул партияны көрүнүктүү коомдук ишмер, Россиянын Мамлекеттик Думасынын мүчөсү, кадет Ахмет Байтурсунов жетектеген. «Алаш» партиясы буржуазиялык-демократиялык багыттагы казак-кыргыз интеллигенттеринин, улуттук буржуазиянын өкүлдөрүн бириктирген. Анын катарында жогорку диний мектептерден келген көптөгөн окуучулар, дыйкандар, ошондой эле, жумушчулар да болгон. 1916-ж. көтөрүлүштү жырткычтык менен басуунун натыйжасында Кытайга качууга аргасыз болгон кыргыз-казак качкындарына чон жардам көрсөткөн. Бул партия эл алдына эркиндик, тендик, демократия, казак жана кыргыз элдеринин бир туугандыгы, алардын эркин өнүгүшү деген ураандар менен чыккан. «Алаш» партиясы казак жана кыргыз элин өз алдынча мамлекетке бөлүү мүдөөсүн көздөгөн. Калктын арасында алар үчүн түшүнүктүү тилде үгүт жүргүзүлгөндүктөн, ал казак-кыргыз массаларынын арасында чон таасирге ээ болгон. «Алаш» партиясынын жергиликтүү уюмун түзүүгө Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Найзабек Тулин жана башкалар активдүү катышышты.

Кыргызстандын түштүгүндө өзбек, ошондой эле, кыргыз калкынын бай төбөлдөрүнүн жана мусулман дин кызматчыларынын, интеллигенциянын өкүлдөрүн бириктирген «Шуро-и-Ислам» партиясынын жергиликтүү уюму түзүлдү. Анын жергиликтүү уюмун Таш Кудайбергенов жетектеген. Ал Россиянын курамында Түркстандык улуттук-мусулмандык автономиясын түзүү максатын койгон. «Шуро-и-Ислам» партиясы Кыргызстандын түштүгүндө бир кыйла таасирге ээ болгон.

Кожомурат Сарыкулаков

«Туран» партиясы да Кыргызстандын аймагында өзүнүн жергиликтүү уюмдарын түзө баштады. Ал өз катарына Түркстан аймагындагы окуучулардын, мугалимдердин, котормочулардын жана улуттук соода буржуазиясынын өкүлдөрүн бириктирген. Туран партиясы Түркстан аймагын Россиядан бөлүп, бирдиктүү Түрк мамлекетин түзүү максатын койгон.

Абдыкерим Сыдыков, Иманнаалы Айдарбеков, Таш Кудайбергенев, Имаш Көбөков, Сейдакмат Чукин, Садык Мураталин жана башкалар, ошол эле учурда солчул эсерлердин партиясынын

катарына да киришкен. Солчул эсерлердин жерди тендеп бөлүштүрүү идеясы менен өлкөдө чоң таасирге ээ болгон. Женишке жетишсе, алар ар бир дыйканга 30 гектардан жер берүүгө убада берген. Кыргызстандын аймагында солчул эсерлер партиясынын жергиликтүү уюмдары түзүлгөн. Ал шаарлардагы жана айыл-кыштактагы келгин калктын, ошондой эле, жергиликтүү калктын бир кыйла бөлүгүнө чоң таасир тийгизген.

Пишпек уездиндеги кедей жана орто дыйкандарды бириктирген демократиялык уюм «Букара» союзу 1917-ж. май айында түзүлгөн. Ага кыргыздардан башка казак, татар жана башка улуттагы кедей-дыйкандар да киришкен. «Букара» союзу эмгекчи элдин таламын коргоо, калктын аң-сезимин көтөрүү, кыргыз коомчулугунун турмушун демократиялык негизде жөнгө салуу милдетин койгон. 1917-ж. күз айында бул союз Пишпек уездиндеги кыргыз кедейлеринин бир кыйла бөлүгүн өз жанына тартып, 7 миңден ашык кишини өзүнүн тегерегине топтой алды. 9-сентябрда Пишпекте «Букара» союзунун съезди болду, анын башкармасынын төрагалыгына Кожомурат Сарыкулаков, орун басарлыгына Имаш Көбөков шайланды.

Кыргызстанда ар түрдүү адистиктеги жумушчуларды бириктирген союздар түзүлө баштады. 1917-ж. жазында Пишпекте «Жумушчулар менен кол өнөрчүлөрдүн союзу» уюшулган. Ага

ар кайсы кесиптеги жумушчулар: жыгач усталар, кыш кыноочулар, кийим тигүүчүлөр жана Чүй сугат системасынын жумушчулары киришкен. Кызылкыя менен Сүлүктүнүн шахтёрлору «Жумушчу кенчилердин союзун» түзүштү. Кыргызстандын түштүгүндөгү кедей-кембагалдардын ири уюму «Жумушчу жана чайрыкерлердин союзу» болгон.

Массалардын саясий активдүүлүгүнүн өсүшү. Февраль революциясы бүткүл Россияны, ошонун ичинде, анын колониясы болгон Кыргызстанды да кыймылга келтирди. 1917-ж. жаз жана жай айларында Пишпекте, Ошто, Кызылкыя менен Сүлүктө демонстрациялар, митингдер жана чогулуштар болуп өттү. Анда азык-түлүк маселесин жөнгө салууну, элге жакпаган кызматчыларды иштен бошотууну, кыргыздар менен орустардын ортосундагы чыр-чатактарды тыюуну, калктын турмуш-тиричилик абалын жакшыртууну талап кылышкан.

Аскер бөлүктөрүндө солдаттар менен офицерлердин ортосундагы карама-каршылыктар курчуй баштады.

Келгин дыйкандардын кыймылы да өсө берди. Эгинди реквизициялоонун тегерегинде айрыкча курч күрөш кулач жайды. Дыйкандар эгинди өкмөткө берүүдөн баш тартты. Октябрда бардык уезддерде реквизициялоого каршылык көрсөтүү массалык мүнөзгө айланды. Кээде иш куралдуу кагылышууга чейин барган.

Кыргыз кедей-кембагалдарынын кыймылы да активдешти. Өзүнүн уруу билерманынын байлар менен манаптардын таасиринен чыгууну, отурукташууга өтүүнү, манаптары жок болуштарды уюштурууну улам барган сайын көбүрөөк талап кылып, алык-салык төлөөдөн баш тартып, реквизиция боюнча эгин бербей коюшту. Алар башкалар менен бирдей азык-түлүк менен камсыз кылууну, кыргыздарды башка жерге көчүрүүнү токтотууну жана алардын жерлерин кайтарып берүүнү, бийликтин айрым өкүлдөрүн кызматтан бошотууну талап кылышты.

Документтүү материалдар

1. Мекенине кайтып келе жаткан кыргыздардын өтүнүчүнөн:

Бардыгыбыз тоодо жашап, ачарчылыктан кырылуудабыз, эч нерсебиз жок нан беришпейт. ...жолго чыксак, кайтып келүүгө дарманыбыз жетпей, кырылып калчудайбыз. Эркиндик, адилеттүүлүк жана тен укуктуулуктун атынан биздин тагдырыбызга назар салуунуздарды өтүнөбүз, бизди коргоп, сактап калгыла.

2. 1917-жылдын 5-апрелиндеги Пишпек уездиндеги Шамшы болуштугунун кыргыздарынын телеграммасынан:

Биздин кыргыздардын жерлерин тартып алышып, айдап салышууда, токойлорду кыйып, талааларыбызды тыйпыл кыла, кыргыздарды кырабыз деп үркүтүп-коркутууда, бул жерде бизди коргой турган бийлик да, адам да жок.

3. 1917-жылдын 15-августтагы Пржевальск уездиндеги кыргыздардын телеграммасынан:

Пржевальск үйөзүндөгү кыргыздарды оокаттуу орустар аёосуз кырууда... Күн сайын талап-тоноо жана өлтүрүүлөр болууда. Кыргыз эли жеринен конуш алууга укуксуз болуп калууда... эч кандай каражат жана бозүйлөр жок, өлүм, ачарчылык, дээрлик баардыгы өлүм коркунучунун алдында. Кыргыздарды сактап калуунуздарды суранабыз.

4. Түркстан Комитетинин Пишпек аткаруу комитетине жөнөткөн телеграммасынан:

Убактылуу өкмөт учредителдик чогулуш өткөрмөйүнчө кыргыздардын жерин башкаларга да, өзүлөрүнө да кайтарып бербөөнү чечти. Кокус кырыктан сырткары болушунар үчүн силер да жер маселелерине түк кийлигишпөөнөрдү Түркстан Комитети талап кылат.

5. 1917-жылдын 13-июнунда Пржевальск Советинин Түркстан крайынын жумушчу жана солдат депутаттарынын Советине жөнөткөн телеграммасынан:

Ач кыргыздарда өлүм-житим көбөйүүдө. Пржевальскиде жүз мин пуддан ашык эгин бар. Силер Түркстан аткаруу комитетинен эгинди тез арада кыргыздарга бөлүп берүү жөнүндөгү буйрук чыгаруусун талап кылгыла. Акыбалды жакшыртуу үчүн эгин таратуу Советин түзүүдөбүз.

6. Ысыката болушунун ишенимдүү адамы Акмат Каныбаевдин 1917-жылы июнда чыгып сүйлөгөн сөзүнөн:

Биздин Ысыката болушунда коом үчүн зыяндуу белгилүү манап Исак Шайманов бар, ал такай алдамчылык кылып, букараларды тынч жашатпай жатат. Ошондуктан мага ишеним көрсөткөндөр Шаймановдун кысымынан кутулуу үчүн өз алдынча болушту түзүүнү чечишти.

7. Казак окумуштуусу Мухаметжан Тынышпаевдин 1917-жылдын 18-декабрында «Казак» гезитине жазган билдирүүсүнөн:

... жол ката кыргыз эли мал-жанынан айрылган, эптеп алып качканы бирин-экин кийиз, он чакты уук, казан-аяк, бирин-экин мал сыяктуу бирдеме, жолдон аман калган малын барган жериндеги калмактар тартып алган, үй-жайын тоногон, андан калгандарын ачкачылыктан олбөөнүн амалында өздөрү сатып жиберген.

Кулжадан (Текес) консул Бродянский калмактарды жана андан башка жергиликтүү реакциялык топторду кыргыздарды ээн-эркин тоноого коё берсе керек. Аны далилдеп, Петроградга дилгирем согуп, консулду ишинен алдырдык.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстанда жашаган калктын бардык катмарынын буржуазиялык-демократиялык революцияга кылган мамилелерин ачып көрсөткүлө.

2. Кыргызстанда Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы кандай өткөн?

3. Кыргызстанда революциялык кризистин өскөндүгүн кайсы фактылар далилдеп турат?

4. Окуу куралындагы материалдарды пайдаланып, Февраль революциясынан кийин Кыргызстандагы калктын революциячыл активдүүлүгүнүн өскөндүгүн мисалдар менен далилдегиле.

5. 1917-ж. Кыргызстандагы революциялык кыймылдын активдүү катышуучуларынын, социал-демократиялык топтордун жана уюмдардын уюштуруучуларынын ысымдарын атап бергиле.

6. Колдонмо дептердеги таблицаны жана суроону толуктап жаз.

§ 4. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу жана пролетардык мамлекетти түзүү

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу. 1917-жылдын 25-октябрында (7-ноябрь) В. И. Ленин башында турган большевиктер партиясы Петроградда төңкөрүш жасады, ал тарыхта кийинчерээк Улуу Октябрь социалисттик революциясы деген ат менен белгилүү болуп калды. Ошол эле күнү Бүткүл Россиялык Советтердин экинчи съезди ачылды. Съезддин ишине Түркстандан барган делегаттар да катышты. Алардын арасында сүлүктүлүк шахтёр, большевик Д. И. Деканов болгон. «Советтердин жонунан болгон «заговор» катары сынга алып, меньшевиктер съездден чыгып кетишти, аларга солчул эсерлер менен бундчулар кошулушту. Съездде бардык социалисттик партиялардын өкүлдөрүнөн турган жалпы демократиялык өкмөттү түзүү жөнүндөгү Ю. Мартовдун сунушун большевиктер да, меньшевиктер да, эсерлер да колдоого алган жок.

Съезд өлкөдөгү бүткүл бийлик жумушчу, солдат жана дыйкандар депутаттарынын Советине өткөндүгүн жарыялады. Ошентип, Совет бийлиги формасында пролетариаттын диктатурасы орноду. Съезд В. И. Ленин башында турган Эл Комиссарлар Советин түздү. Анда Тынчтык жана Жер жөнүндөгү декреттер кабыл алынды. Тынчтык жөнүндөгү декретте адилеттүү демократиялык тынчтык жөнүндөгү сүйлөшүүлөрдү токтоосуз баштоо

сунуш кылынган. Жер жөнүндөгү декрет менен помещиктик жер ээлөөчүлүк жоюлду.

Бир нече айдын ичинде айыл-кыштактарда, колониялык аймактарда большевиктердин кадыр-баркы көтөрүлдү. Колониялык эзүүдөн жапа чегип, өз жерлерине ээ боло албай, кырылуу коркунучунда турган кыргыздарга жаңы гана белгилүү боло баштаган большевиктер, алардын жер жана эркиндик үчүн күрөшүн колдоого алат деген ишеничин бекемдөө менен аларды Совет бийлигин орнотуу үчүн күрөшкө тартты.

Петроградда, Москвада жана башка ири шаарларда Совет бийлигинин орношу, Совет өкмөтүнүн алгачкы документтери массалардын Совет бийлигин орнотуу үчүн күрөштө активдүүлүгүнүн жогорулашын пайда кылды. 1917-ж. октябрынан 1918-ж. март айына чейин Совет бийлиги иш жүзүндө бүткүл Россия империясынын аймагында орногон. В. И. Ленин аны «Совет бийлигинин салтанаттуу жүрүшү» деп атаган.

Кыргызстанда Совет бийлигинин орношу. 1917-ж. 18-октябрында (10-ноябрда) Ташкенттин жумушчулары айыгышкан салгылашуулардан кийин Совет бийлигин орнотушту. Түркстанда Совет бийлигинин орношу, Совет өкмөтүнүн түзүлүшү жер-жерлерде Совет бийлигин орнотуу үчүн крайлардын эмгекчилеринин күрөшүн күчөттү. Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги адегенде Ташкент шаарына жакын, ошондой эле, большевиктик топтору күчтүүрөөк болгон жумушчу райондорунда орной баштады. Кыргызстандын аймагында биринчи болуп, 1917-ж. ноябрь айында Сүлүктү менен Кызылкыяда Совет бийлиги жарыяланды.

Кыргызстандын түштүгүндө Совет бийлигинин орношун тездетүүгө Советтердин Фергана областтык VI съезди чоң таасир тийгизди. Съезд 1917-ж. 6-7-декабрында болуп өттү. Анда большевиктер басымдуулук кылды. Ошондуктан, съезд большевиктер сунуш кылган резолюцияны кабыл алды, ал боюнча Ферга-

Тынчтык жөнүндө декрет. «Известия» газетасынын биринчи бети. 1917-жыл. 27-октябрь.

нада бийлик Советтердин колуна өтүүгө тийиш болду. Бийликти Уюштуруу жыйынына берүү жөнүндөгү меньшевиктердин резолюциясы четке кагылды. Ошондой эле, съезд Кокон автономиялык өкмөтүнө терс мамилесин билдирди. Съезд болуп өткөндөн көп өтпөй Фергана өрөөнүнүн бардык аймактарында Совет бийлиги орной баштады.

Декабрда Жалалабатта, январда Ошто Совет бийлиги орноду. Шаарларда Совет бийлигинин жарыяланышы менен Кыргызстандын түштүк бөлүгүндөгү айыл-кыштактарда Советтер жапырт пайда боло баштады.

Кыргызстандын түндүк-батыш бөлүгүндө – Таласта Совет бийлиги 1917-ж. декабрынын башында орноду. Бул аймакта Совет бийлигин орнотууда Ташкент – Олуята темиржолунун жумушчулары жана Олуята шаарындагы аскер гарнизону, ошондой эле, бул шаар аркылуу Жетисууга кайтып бара жаткан аскерлер жардам көрсөтүштү.

Кыргызстандын түндүк аймактарында Совет бийлигин орнотуу саясий курч күрөштүн шартында өттү. Бул жерде Пишпек чоң роль ойноду. Тогуз жолдун тоомуна жайланышкандыктан, Жетисуунун экономикалык жана соода борбору болгондуктан ал дайыма эң маанилүү саясий окуялардын ичинде болгон. 1917-ж. октябрь айында Пишпектин большевиктери бирдиктүү бир уюмга бириге элек болчу. Алар дагы эле солчул эсерлер менен бирдикте иштеп жатышкан. Убактылуу өкмөткө нааразылыктын өсүшү, Борбордук Россиядагы революциялык окуяларга катышкан майдандагы аскерлердин, тыл жумушчуларынын келиши менен большевиктердин жактоочуларынын чөйрөсү кеңейди.

1917-ж. ноябрь–декабрь айларында Пишпек шаарында дээрлик күн сайын көп киши катышкан митингдер өтүп жатты. Пишпекте революциялык окуялар тездик менен өнүгө берди. 1917-ж. 31-декабрында Пишпектин Дубовый паркында 1000ден ашык киши катышкан митинг болуп өттү. Митингге катыш-

Жер жөнүндө декрет. «Известия» гаетасынын биринчи бети. 1917-жыл. 28-октябрь.

кандардын арасында жумушчулардын, кол өнөрчүлөрдүн, айылдык кедей-кембагалдардын жана келгин орус дыйкандарынын өкүлдөрү бар эле. Анда милициянын башчысы кызматынан алынды. Элдик кошуун түзүлүп, ага ошо замат эле 200гө жакын киши жазылды. Анын башчылыгына большевиктердин өкүлдөрү шайланды. Бул кошуун Кыргызстандын түндүгүндөгү Кызыл Гвардиянын алгачкы отряды болуп калды.

Бул окуядан кийин бат эле 1918-ж. 1-январда большевиктер Пишпек Советинин төрагалыгына Г.И.Швец-Базарныйды шайлоого жетишишти. Советтерге жетекчилик кылуу большевиктердин колуна өтө баштады. Совет республикасына кошулуу жөнүндө чечим кабыл алынды.

Большевиктер Советтердин оёздук съездин чакыруу үчүн иш жүргүзө баштады. 1918-жылдын баш ченинде Пишпек оёзунун Советтеринин съезди болуп, ага 66 депутат катышты. Съезд бул аймакта Совет бийлигинин орногонун билдирди. Пишпек оёзунда Совет бийлигинин орношу, Верный (азыркы Алматы) шаарында куралдуу көтөрүлүштүн женишин бир кыйла женилдетти.

Пржевальск жана Нарын аймактарында Совет бийлигин орнотуу курч кырдаалда болуп өтүп, 1918-ж. жайына чейин созулду. Совет бийлигин орнотууда Нарында кызыл аскерлер тарабынан талкаланган Кокон автономиялуу өкмөтүнүн куралдуу отряды менен күрөшүүгө туура келди. Токмоктон келген кызыл гвардиячылдардын отряддарынын күчү менен автономчулардын куралдуу отряддарын талкалап, Советтердин съездин чакырууга жардамдашышты. Нарын аймагынын Советтеринин съезди 1918-ж. 8-апрелде ачылды. Съезд Советтин жаңы курамын шайлады. Аймакта Совет бийлигинин орногондугу жарыяланды.

Пржевальск менен Ысыккөл өрөөнүндө, бөтөнчө Түп, Теплоключенка жана башка кыштактарда оокаттуу келгин орус дыйкандары, Мариновский менен Николаевка кыштактарында бай казак-орустар көп болчу. Алар аймактагы колониялык үстөмдүктүн башкы таянычы болгон. Ошондуктан, алар Совет бийлигин орнотууга өчүгүшкөн түрдө каршылык көрсөтүштү. Күрөш 1918-ж. жайына чейин созулду.

1918-ж. июнь айынын аягында Верныйдан кызыл гвардиячылдардын отряды жана Верный большевиктик уюмунун өкүлдөрү Пржевальскиге келишти. 26-июнда Советтердин оёздук съезди чакырылды. Съезд Советтин эски курамын таратып жиберди жана анын жаңы курамын шайлады.

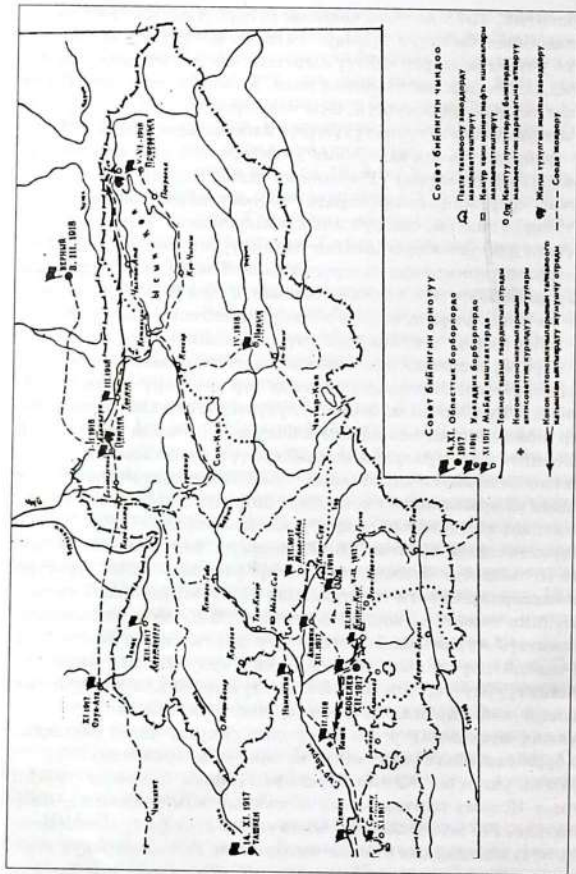
Ошентип, 1918-ж. орто ченинде бүткүл Кыргызстандын аймагында Совет бийлиги орноду. 1916-ж. көтөрүлүштө оор жөнүлүүгө учураган жергиликтүү кыргыз калкы Убактылуу өкмөт учурунда да жеңилдик алышкан эмес. Алардын көпчүлүгү Совет бийлиги тарабында болушуп, аны колдошкон.

Улуттук мамлекеттүүлүктү түзүүнүн алгачкы аракеттери. 1917-ж. 2 (15)-ноябрда «Россия элдеринин укуктарынын декларациясы», 20-ноябрда (3-декабрда) «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчил мусулмандарына карата» үндөөсү жарыяланды.

Түркстан элдери, ошонун ичинде кыргыздар, большевиктердин бүткүл дүйнөгө жарыяланган билдирүүлөрүнөн кийин, алардын колдоосу аркасында өздөрүнүн саясий жана экономикалык абалын жакшыртууну, колониялык мезгилден бери келе жаткан көптөгөн маселелерди, өзгөчө жер-суу маселесин алар үчүн ыңгайлуу шарттарда чечилишине үмүт кылышкан эле. Бирок тилекке каршы, революциядан кийинки алгачкы мезгилдерде кыргыз элинин Совет бийлигинен күткөн зор үмүттөрү толук акталбай калды. Бул аймактагы орус улутундагы большевиктик лидерлер шовинисттик көз карашта болушкан. Ошентип, мындай большевиктик лидерлердин жергиликтүү калкка мамилеси, колониялык мезгилдеги падышалык чиновниктердин мамилесинен анча деле айырмаланган эмес. Совет бийлиги жылдарында улуу державалык колониялык саясат улантыла берди.

Түркстандагы **1917-ж. 15–22-ноябрда** болуп өткөн Советтердин III съездинде башкаруунун жогорку органы болгон **Түркстан Эл комиссарлар Совети** түзүлүп, анда 15 эл комиссары бекитилди, ЭКСнин төрагалыгына большевик Ф.И. Колесов шайланды. Ал өкмөттүн курамына большевиктер партиясынан башка бир дагы саясий партиянын, ошондой эле, бул аймакта жашаган жергиликтүү улуттардын бир дагы өкүлү кирбей калды. Түркстан крайында көп партиялык негизде коалициялык өкмөт түзүү жөнүндөгү мусулмандардын съездинин сунушу четке кагылды. Алар буржуазиялык улутчулдар катары «ашкереленди».

Мына ушундан кийин Мустафа Чокоев башында турган «Шура-и-Ислам» партиясынын аймактык комитетинин демилгеси менен *1917-ж. 26–29-ноябрында (9–12-декабрда)* Кокон шаарында мусулмандардын атайын чакырылган IV съезди болуп өттү. Ал съезде Россиянын курамындагы «*Кокон автономиясы*» жарыяланып, *Мустафа Чокоев* жана *Мухаметжан Тынышпаев* башында турган өкмөт шайланды. Ал өкмөткө жергиликтүү улут-

Кыргызстан 1917-1918-жылдарда

тардын көрүнүктүү өкүлдөрү гана кирбестен, борбордук Россиядан чыккан башка улуттардын, ошонун ичинде орус улутундагылардын өкүлдөрү да бар эле. Бул автономия XIX к. экинчи жарымында Россия империясы басып алган учурда жок кылынган Кокон хандыгынын чегинде буржуазиялык-демократиялык республика формасында улуттук мамлекеттүүлүктү калыбына келтирүүнүн аракети болгон.

Ошентип, Түркстанда кош бийлик түзүлдү. Анын бир жагында, Ташкентте большевиктер партиясы тарабынан түзүлгөн өкмөт турган. Ал аймактагы жумушчулардын куралдуу отряддарына, Петрограддагы большевиктик жетекчилердин жана келгин орус калкынын бир бөлүгүнүн колдоосуна таянган. Ошондой эле, «Шура-и-Ислам», «Алаш» жана башка партиялардын, түркүн улуттардын өкүлдөрүнөн турган Кокон автономиялык өкмөтү турган. Ал өкмөт жергиликтүү улуттагы элдердин, ошондой эле, аймактагы орус калкынын бир бөлүгүнүн – интеллигенция, офицерлер, оокаттуу шаардыктар жана дыйкандар – кенири колдоосуна ээ болгон. Кокон өкмөтү бул аймакта жашаган орус жана башка улуттагы элдерге, алардын укуктары ишенимдүү корголот деп билдирген эле.

Кокон автономиясынын жок кылынышы. 1917-ж. 13-декабрында Түркстандын бир катар шаарларында Кокон автономиясын колдогон митингдер болуп өттү. Ташкентте автономчуларды колдоо митингин большевиктер кууп таркатты. Кокон автономчулары аймакта Совет бийлигине каршы үгүт иштерин жүргүзө баштады. Алардын куралдуу күчтөрү түзүлүп жатты. Кокондук куралдуу күчтөрдүн командачылыгына полковник Чанышев дайындалды. Эргеш Кокон милициясын жетектеп калды.

Түркстандагы Совет өкмөтү Кокон автономиялык өкмөтүнө каршы үгүттөө иштерин жүргүзүү жана экономикалык диверсиялар менен аны жок кылууга аракет жасашты. Бирок алардын бул аракети менен эч натыйжа чыккан жок. Кокон автономиясы күн сайын чындалып, бекемделе берди. Түркстан аймагындагы жергиликтүү улуттардын өз тагдырын өзү чечүүсү жана өз алдынча улуттук мамлекетин түзүүсү үчүн күрөшүп жаткан Мустафа Чокоевдин, Мухаметжан Тынышпаевдин жана башка жетекчилердин кадыр-баркы аймактагы жергиликтүү калктын, өзгөчө Фергана өрөөнүнүн калкынын арасында өсө берди.

Кокон автономиялык өкмөтүнүн уламдан-улам чындалып жаткандыгы Ташкенттеги большевиктик өкмөттү чочулата баш-

тады. 1918-ж. 19–20-январында болуп өткөн Крайлык Советтердин IV съезди Кокон автономиялуу өкмөтүн мыйзамсыз деп жарыялады жана ал өкмөттүн жетекчилерин камакка алуу жөнүндөгү чечимин кабыл алды.

1918-ж. 19–22-февралында Ташкенттеги, Самарканддагы Кызыл Армиянын бөлүктөрү, ошондой эле, Скобелевдин жана Кызылкыянын кызыл гвардиячылары басып кирип, айыгышкан салгылашуулардан кийин Кокондук автономиянын куралдуу бирикмелерин талкалап, Коконду ээлеп алышты. Ошентип, Кокон автономиясы большевиктердин куралдуу күчтөрү менен жок кылынды. Кокон милициясынын башчысы Эргеш аман калган шаардын коргоочулары менен тоо тарапка качып кетти. Фергана өрөөнүндө Совет бийлигине каршы куралдуу күрөш башталды.

Түркстандагы жергиликтүү калктын интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн улуттук жана мамлекеттик көз каранды эместикке жетишүүгө болгон алгачкы аракетин, большевиктер тарабынан буржуазиялык улутчулдук жана контрреволюция катары жарыяланып, улуттук мамлекеттүүлүктү түзүүнүн башаттары күч колдонуу менен жок кылынды. Ферганада жана анын айланасында тоолордо жашаган кыргыздар, өзбектер, тажиктер большевиктердин бул ишин падышалык Россиянын колонизатордук саясатынын уландысы катары адилеттүүлүк менен баалашып, падышалык колонизаторлордун мурасчысы катары эсептешип Совет бийлигине каршы күрөшкө аттанышты.

Боштондук кыймылдын жок кылынышы. *Монстров жана Мухановдун «Дыйкандар армиясы» менен Мадаминбектин отряддары* кошулгандан кийин көтөрүлүшчүлөрдүн күчү көбөйдү. Алардын жалпы саны 20 миңге жетти. 1919-ж. күзүндө алардын отряддары Жалалабат менен Ош шаарларын басып алды. 18-сентябрда Анжиянды курчоого алышты. Ээлеп алышкан территорияларда Совет бийлигин жоюшту.

Ошол убакта Түркстандагы большевиктик өкмөттүн абалы кескин жакшырды. *М.В.Фрунзенин* жетекчилиги астында Чыгыш фронттун аскер-

М.В. Фрунзе

лери Колчактын армиясын, август-сентябрда атаман Дутовдун, генерал Беловдун аскерлерин талкалап, 13-сентябрда Түркстан аскерлерине кошулду. Ага чейин эле 14-августта Түркстан фронту түзүлүп, анын командачылыгына Пишпекте төрөлүп, жергиликтүү шартты жакшы билген, көрүнүктүү большевик *Михаил Васильевич Фрунзе* дайындалган эле.

Түркстандагы Совет өкмөтү өзүнүн бардык күчүн көтөрүлүшчүлөрдүн бириккен отряддарын басууга жумшоо мүмкүнчүлүгүн алды. Курчоодо турган Анжиянга Кызыл Армиянын мыкты куралданган Казан полку келди. Кызыл аскерлер 21-сентябрда Анжиянды курчоодон бошотуп, алардын отряддарына катуу сокку урду. Алар сентябрдын акырында Ош менен Жалалабатты алышты. Женилип калган көтөрүлүшчүлөрдүн отряддары түштүк Кыргызстандын тоолуу капчыгайларына жана Фергана өрөөнүнүн камыштарына барып жан сооголашты.

Түркстандагы абалды үйрөнүү, ал жердеги партиялык жана советтик органдардын ишин жолго коюу, партиялык контролду күчөтүү үчүн зор укуктарга ээ болгон *атайын комиссия* жиберилди. Ал комиссияны *Ш.З.Элиава* жетектеп, комиссиянын курамына *М.В.Фрунзе, В.В.Куйбышев, Я.Н.Рудзутак, Г.И.Бокий, Ф.Н.Голощекин* кирген. Аларга аймактагы партиялык жана советтик органдардагы жетекчилердин катачылыктарын ондоо, бийлик органдарын тартипке келтирүү, куралдуу күчтөрдү кайра куруу жана эл массаларынын Советтерге болгон ишенимин калыбына келтирүү милдети жүктөлгөн.

Комиссия аймактагы терс иштери менен өзүн булгаган кадрларды бийлик структураларынан кууп таратып, башкарууга жергиликтүү калктын өкүлдөрүн тарта баштады. Кызыл Армияда катуу тартип киргизилип, дыйкандарды, өзгөчө жергиликтүү калкты талап-тоноп, кысымга алгандыгы үчүн атуу жазасы киргизилди. Исламдык укуктук нормаларды, вакуфтарды жана мечиттерди калыбына келтирди. Булар жергиликтүү калктын большевиктерге болгон ишенимин бир кыйла жакшыртып, алардан аскердик бөлүктөрдү түзүүгө шарт түздү.

Большевиктик күчтөрдү кайра топтоо боштондук кыймыл басаңдап калган мезгилде болду. Дыйкандар согуштан жадап бүттү. Тынымсыз уланып жаткан согуш аракеттери алардын чарбачылыгына тоскоолдук кылып, аны бүлүнттү. Эми алар көтөрүлүшчүлөрдү багууга кудуреттери аз болуп калды. Ушундай оорлоп бара жаткан кырдаалда көтөрүлүшчүлөрдүн арасын-

А. Осмонбеков

да ички ыйкы-тыйкылар, чыр-чатактар күч алды. Муну аймактагы большевиктик жетекчилик билгичтик менен пайдаланды. Эми өз ыктыяры менен колго түшүп берген көтөрүлүшчүлөр мурдагыдай атылып салбастан, өзүнүн кетирген күнөөлөрүн актоо үчүн мурунку куралдаш жолдошторуна каршы күрөшүүгө аргасыз кылды.

Түркстандагы комиссиянын бул ишаракеттери өз жемишин бере баштады. Натыйжада, 1919-ж. аягында Фергана өрөөнүндө боштондук кыймылды начарла-

тып, андан ары толук талкалоо мүмкүнчүлүгү түзүлдү. Көтөрүлүшчүлөр өз катарларын толуктоо, ок-дары, аттарына жеп-чөптү камдоо кыйындап калгандыктан, алар өздөрүнүн базаларын бийик тоолуу Алайга жана Памирге которууга аргасыз болушту. Согуштан, ар кандай жыйымдардан жана талап-тоноолордон тажап бүткөн жергиликтүү калктын бир бөлүгү аргасыздан большевиктердин тарабына өтүп, көтөрүлүшчүлөргө каршы чыга баштады. Большевиктердин демилгеси менен жергиликтүү калктан көтөрүлүшчүлөргө каршы күрөшүү үчүн ыктыярдуу негизде өзүн-өзү коргоо отряддары, милиция жана улуттук аскер бөлүктөрү түзүлө баштады. Бул аскердик бөлүктөргө жергиликтүү улуттардын өкүлдөрүнөн командирлер дайындалды. Алардын арасынан эр жүрөктүүлүгү менен айырмалангандары күжүрмөн сыйлыктарга татыктуу болушту. Булардын катарында: *Сулайман Күчүков, Арстанаалы Осмонбеков, Исабек Бектемиров, Алымбек датка менен Курманжан датканын неберелери: Жамшитбек Карабеков, Кадырбек Камчыбеков жана башкалары бар эле.* Алар Кызыл Армиянын ар кандай бөлүктөрүнө командирлерден болуп калышты.

Большевиктер Түркстандын жергиликтүү калкынын бир бөлүгүнүн колдоосуна ээ болуп, улуттук-боштондук согушту граждандык согушка айландыра алышты. Эл массаларынын көпчүлүгүнүн колдоосунан ажырай баштаган көтөрүлүшчүлөрдүн отряддары жеңилгендин ар-

И. Бектемиров

Ош шаары. XX к. 20–30-жж.

тынан жеңиле беришти. Кызыл Армиянын бөлүктөрү менен чоң кагылышуудан чочулашып, алар жаны согуштук ыкманы колдоно башташты. Күтпөгөн жерден чыга калышып, узакка урушудан тайсалдап жүрүштү. Бирок бул тактика да аларды ийгиликке жеткирген жок. Көп жоготууларга учурап, көтөрүлүшчүлөр капчыгайларда, кумдарда, камыштуу жерлерде баш калкалап качып жүрүүгө аргасыз болушту.

Кыргызстандагы алгачкы «Фордзон» трактору

1920-ж. аягында аймактагы улуттук-боштондук кыймыл негизинен жок кылынды, эми алардын айрымдары гана 30-жылдардын башына чейин каршылык көрсөтүүнү уланта беришкен.

Качкын кыргыздардын мекенине кайтып келүүлөрү. Кыргызстандын аймагында совет бийлиги орногондон кийин көтөрүлүшчү кыргыздар жазалоо коркунучунан куткарылды, аларды куугунтуктоого тыюу салынды. Бул төңкөрүшкө чейинки улуттар аралык кастыкты жоюуга, элдердин ортосундагы достук мамилени түзүүгө шарт түздү. 1918-жылы 5-июлда Жетисуу областтык аткаруу комитетинин алдында улут иштери

боюнча областтык комиссариат түзүлгөн, бул комиссариаттын алдында орус-кыргыз мамилелерин иретке келтирүү боюнча комитет уюштурулган. Бул комитет кыргыз жана орус калкынын арасында кенири үгүт-насыят иштерин жүргүздү.

Ачарчылыкка учураган калкка жардам көрсөтүү боюнча комитеттер түзүлдү. 1918-ж. 29-октябрда Жетисуу областтык аткаруу комитети Токмок азык-түлүк комитетине ачарчылыкка учураган кедей кыргыздар үчүн тамактануу пунктун ачууга 100 миң сом акча берди жана бай кыргыздарга салык салуу жолу менен кошумча каражаттарды издеп табууну Токмок оёздук Советине милдеттендирди. Тамактануу пункттары Пишпекте, Токмокто, Пржевальскиде, Нарында, Ошто жана башка калк жашаган пункттарда уюштурулду. Бул акысыз берилген тамак-аш аз да болсо, ачарчылыкка учураган элге күч-кубат берип, бир нече миң кыргыздарды ачарчылык өлүмүнөн сактап калды.

Качкан кыргыздарга жардам көрсөтүү жана аларды мекенине кайра көчүрүп келүү үчүн Батыш Кытайга атайын комиссия жиберилди. Качкын кыргыздардын аман калгандарынын басымдуу көпчүлүгү 1917-ж. эле келген болчу. Бирок дагы миңдеген качкындар Кытай жергесинде кала берген. Алардын айрымдары жазалоодон коркушса, көптөрү, ачарчылык маалында кулчулукка сатылып кетишкен эле. Көп кыргыздардын мекенине кайтып келүүгө мүмкүнчүлүктөрү болгон эмес.

Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин 1920-ж. 2-февралындагы чечими менен *атайын комиссия* түзүлдү. Атайын комиссияга качкын кыргыздарды мекенине кайтаруу жана жерлерин кайтарып берүү үчүн бардык чараларды көрүү, кайтып келген качкындарга жасалган зомбулуктарды токтотуу, тартылып алынган үй-жайын, жер-суусун, бак-шагын өз ээлерине кайтаруу, качкындарга акчалай, тамак-аш, кийим-кечеден жардам көрсөтүү, чет жерде эзилип жаткандарды өкмөттүн эсебинен куткарып калуу, орустар менен кыргыздардын ортосундагы жоолашууну токтотуу милдеттери жүктөлгөн.

Ошону менен бирге комиссияга чоң укуктар берилген. Алсак, жергиликтүү бийликтер менен аскер бөлүктөрүн комиссиянын ишине көмөк көрсөтүүгө милдеттендирип, тоскоолдук кылгандарды революциячыл трибунал сотуна берүү укугуна ээ болгон.

Кулчулукка дуушар болгон кыргыздарды куткарып алуу үчүн Кытайга эки топтон турган элчи жөнөтүлгөн. Кулчулукта калган кыргыздарды акча төлөп куткарып алууга макулдашты.

Ошентип, мекенине кайта албай калган качкындар келе баштады. Толук эмес маалыматтар боюнча 1920-ж. Нарын оёздуна гана качкындардын 4338 үй-бүлөсү жана кулчулуктан куткарылган 139 киши кайтып келди.

Качкындарды жайгаштыруу үчүн Совет өкмөтү 100 млн. сом бөлдү. Качкындарга акысыз курулуш материалдары, кездеме, үрөн, мал, айылчарба шаймандары, бозүйлөр, ошондой эле, көтөрүлүш убагында тартылып алынган мүлктүн бир бөлүгү кайтарылып берилди. Пржевальск жана Пишпек оёздуна кайтып келген кыргыздарга 1920-ж. жазында 40 миң теше айдоо жери, 80 миң теше жайыт жери таркатылды. Алар беш жылдык мөөнөткө айылчарба салыгынан куткарылган. Мурдагы өрттөлгөн жана талкаланган жерлерде кыргыз качкындарынын айыл-кыштактары пайда боло баштады.

Документтүү материалдар

1. Эл Комиссарлар Советинин 1917-жылы 2 (15)-ноябрда кабыл алган «Россия элдеринин укуктарынын декларациясынан»:

Эл Комиссарлар Совети улуттар жөнүндөгү маселе боюнча өзүнүн жүргүзө турган ишинин негизине төмөнкү башталыштарды коюуну чечти:

- 1) Россия элдеринин тең укуктуулугу жана өз алдынчалыгы.
- 2) Россия элдеринин бөлүнүп чыгуу жана өз алдынча мамлекет түзүүгө чейинки өз тагдырын өзү чечүү укугу.
- 3) Бардык ар кандай улуттук жана улуттук-диний артыкчылыктары менен чектөөлөрдү жоюу.
- 4) Россиянын территориясында жашаган улуттук азчылыктардын жана этнографиялык топтордун эркин өнүгүшү.

2. Эл Комиссарлар Советинин 1917-жылдын 20-ноябрындагы (3-декабрь) «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчил мусулмандарына» деген үндөөсүнөн:

Мындан ары силердин диний ишениминер жана үрп-адатынар, силердин улуттук жана маданий мекемелеринер эркин жана кол тийгис болуп жарыяланат. Өзүнөрдүн улуттук турмуш тиричилигинерди эркин жана тоскоолсуз жүргүзө бергиле. Буга силердин укугунар бар. Россиянын бардык элдеринин укуктарындай эле, силердин укугунар революциянын жана анын органдарынын – жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын Советтеринин бардык күч-кубаты менен корголо турганын билип койгула.

3. Пишпек оёзунун Военно-Антоновка кыштагынын дыйкандарынын Советтеринин областтык съездине 1918-жылдагы наказынан:

Биз, Военно-Антоновка кыштагынын граждандары, мусулмандарды эгин эгүүчү дыйкандар менен бирдей жайлаштырууну талап кыла-

быз, атап айтканда: мурдагыдай, эски тартип кезиндегидей болбосун үчүн мусулман граждандарды кыштак-кыштак кылып жайлаштырууну же аларга жаны кыштактарды курууну талап кылабыз, анткени, эски тартип кезинде кээ бирөөлөр суусу бар өтө ыңгайлуу жерлерге жайлаштырылып, ал эми экинчи бирөөлөр болсо таптакыр суусуз талааларга жайлаштырылган болчу. Ошондуктан, сугат жерлерди тен бөлүп, бардыгы бирдей пайдаланышы үчүн мусулман граждандарын бүт бойдон орустар менен катарлаш жайланыштырууну өтүнөбүз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Өзүнөр жашаган айыл, село, шаарынарда, районунарда Совет бийлигинин орношу жөнүндө ангеме түзүүгө аракеттенгиле. Кыргызстанда Совет бийлиги кандайча орногон, жергиликтүү элдин ага болгон мамилеси кандай эле?

2. Большевиктердин улут маселеси боюнча программасы кандай болгон?

3. Эмне үчүн большевиктер Кокон автономиясына каршы чыккан?

4. Окуу китебинин материалын пайдаланып, Кокон автономиясы, анын жетекчилери жөнүндө реферат даярдагыла.

§ 5. Кыргызстан граждандык согуштун жана чет өлкөлүк интервенциянын жылдарында (1918–1920-жж.)

Советтик биринчи Конституциянын кабыл алынышы. 1918-ж. жайында болуп өткөн Бүткүл Россиялык Советтердин V съезди биринчи Конституцияны кабыл алды. Анын кириш бөлүмү катары «Эмгекчи жана эзилген элдин укугунун декларациясы» киргизилди.

Биринчи Советтик Конституция Советтер формасындагы пролетариаттын диктатурасын мыйзамдаштырды. Бул конституция боюнча өлкөдөгү граждандардын укуктарынын теңсиздиги бекемделди. Ага ылайык соодагерлер, дин кызматчылары, ошонун ичинде, сезондо бир кишини жалдаган дыйкандар шайлоо укугунан ажыратылган. Адамдардын социалдык теги эми көпкө чейин, алардын тагдырын аныктай баштады. Жумушчулар дыйкандарга караганда шайлоолордо артыкчылыктарга ээ болгон. Советтердин съездине бир жумушчу депутат 25 миң кишиден шайланса, бир дыйкан депутат 125 миң кишиден шайланган. Добуш берүү ачык болгон.

Бул Конституция ачык эле таптык мүнөзгө ээ болуп, таптык демократиянын принциптерин коргогон. Анда адам укуктарын гарантиялаган эч нерсе болгон эмес.

Советтик башкаруу аппаратын куруу. Кыргызстанда Совет бийлиги орногон мезгилден тартып, мамлекеттик эски машинаны бузуу жана жаңы Советтик башкаруу аппаратын түзүү башталды. Убактылуу өкмөттүн оёздук комиссарлары, аткаруу комитеттери, шаардык думалары, земстволук чогулуштар, сот органдары, келгиндер башкармалыктары жоюлду.

Жер-жерлердеги бүткүл бийлик пролетариат диктатурасынын органдары болгон жумушчу жана дыйкан депутаттарынын Советтеринин колуна топтолду. Жаңы Советтер түзүлүп, ал эми мурда түзүлгөндөрү большевиктик маанайдагы адамдар менен жаңыланды. Бирок чечүүчү кызматтарды негизинен калктын оокаттуу бөлүгүнүн өкүлдөрү ээлешти. Ал эми кедей-кембагалдардын арасында сабаттуу, башкаруучулук тажрыйбасына ээ болгон кызматкерлер дээрлик жок эле. Көп айыл-кыштактарда Советтердин жоктугунан болуштук башкаруучулар, айылдык старчындар убактылуу кызматтарын аткара берген. Бирок аларды Совет бийлигинин багытын жүргүзүүгө милдеттендирди. Айыл-кыштактарда Советтердин түзүлүшүнө жараша мурунку башкаруу органдары жоюлган. Кадрлардын жоктугунан 1918-жылдын жайына чейин Кыргызстандын түндүк райондорунда – бийлердин, ал эми түштүгүндө казылардын соту иштеген.

Кыргызстандагы Советтер көп улуттуу болуп, алардын катарына ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: кыргыздар, орустар, украиндер, өзбектер, дунгандар, татарлар жана башка улуттун өкүлдөрү кирген. Советтерде улуттук иштер боюнча бөлүмдөр болгон. Кыргызстандын бардык жерлеринде советтик башкаруунун бир кылка системасы түзүлө баштады. Советтерге шайлоо таптык принцип боюнча жүргүзүлүп жатты.

Бирок Пишпек жана Пржевальск оёздорунда Совет бийлигинин шовинисттик көз караштагы орус улутундагы большевиктер басымдуулук кылган эле. Ошондуктан, бул аймактагы курч маселелерди, ошонун ичинде, улуттук маселени большевиктер партиясы жарыялаган жоболорго ылайык чечүү үчүн радикалдуу чараларды көрүүгө гана жөндөмсүз болбостон, ошондой эле, келгин кыштактардагы орус кулактарынын кыргыз элине каршы зордук-зомбулуктарын да токтотууга жөндөмсүз болушкан. Кыргыз калкына каршы мындай зордук-зомбулуктар Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да улантыла берген.

Совет бийлигинин алгачкы экономикалык жана социалдык чаралары. Бийликти женип алгандан кийинки биринчи айлардын ичинде эле Совет өкмөтү бир катар экономикалык чараларды иш жүзүнө ашырды. 1917-ж. 25-октябрында Смольныйдагы кеңешмеде жумушчу контролу жана өлкөнүн бүткүл экономикалык турмушун жетектөөчү органды түзүү маселеси талкууланган. 14-ноябрда Эл Комиссарлар Совети Жумушчу контролу жөнүндөгү декретти кабыл алды. Ишканаларда жумушчу контролунун киргизилишине каршылык көрсөтүшүп, ишкана ээлери өз ишканаларын жаба башташты.

1917-ж. 1-декабрында *Борбордук Аткаруу Комитети Эл Чарбасынын Жогорку Совети (ЭЧЖС)* жөнүндөгү жобону бекитти. ЭЧЖС чоң укукка ээ болгон: ишканаларды конфискациялап, бош калгандарын өз ээлигине алган жана айрым ишканаларды жаап коё алган. ЭЧЖС ишкана ээлеринин экономикалык саботажына каршы ишканаларды конфискациялай баштады. Башында айрым гана заводдор мамлекеттештирилсе, 1918-ж. январынан тартып бүтүндөй тармактар мамлекеттештирилип жатты.

Бул чаралар Кыргызстандын аймагында да жүргүзүлгөн. Түркстан Республикасынын 1918-ж. 5-мартындагы декрети боюнча Кызылкыя менен Сүлүктүнүн көмүр кендери мамлекеттештирилген. Мындан тышкары Кыргызстандын аймагындагы бир катар майда жана орто ишканалар да мамлекеттин колуна өттү.

Совет өкмөтүнүн бул алгачкы чараларын көп адамдар, ошонун ичинде партиялык жетекчилик социалдык кайра куруулардын башталышы катары кабыл алышкан. Совет өкмөтү жашаган алгачкы күндөрдөн тартып эле эмгекчилердин кызыкчылыгында бир катар иш-чараларды жүргүзгөн. 30-октябрда 8 сааттык жумуш күнү жөнүндө декрет кабыл алынды. Аялдардын жана жашы жетпегендердин эмгегин коргоо системасы, ооруган учурда жана жумушсуз калганда камсыздандыруу, акысыз медициналык жардам жана мектептерде окутуу киргизилди. Жумушчулар менен кызматчылардын айлыгы, пенсия жана пособиелердин өлчөмү көбөйтүлдү. 1917-ж. декабрында эмгек жөнүндөгү закондордун Кодекси бекитилди.

Аялдардын тең укуксуздугун жойгон декрет жарыяланды. 1918-ж. 20-январында динге ишенүү же ишенбөө эркиндиги жөнүндөгү декрет чыккан. Ал боюнча дин мекемелеринин бардык артык-

чылыктары жоюлган. Дин мамлекеттен жана мектептен бөлүндү.

«Аскердик коммунизм» саясаты. Үч жарым жылдык согуш жана революциянын сегизинчи айынан кийин өлкөнүн экономикасы кыйроо абалында эле. Украина, Балтика бою, Волга бою, Батыш Сибирь сыяктуу бай райондор большевиктердин контролдугунда болбой калды. Шаар менен кыштактын ортосундагы экономикалык байланыштар үзүлдү. Иш таштоолор жана ишкана ээлеринин локауттары экономиканы аягына чейин кыйратты. Экономикалык кыйроо учурунда ишке ашпай турган жумушчулардын өзүн-өзү башкаруу ыкмасынан баш тартып, большевиктер бир катар чукул чараларды ишке ашырды. Бул чукул чаралар Советтик тарыхта «аскердик коммунизм» деген ат менен белгилүү болду.

«Аскердик коммунизм» граждандык согуштун шарттарында өлкөдө социализмди куруунун ыкмасына айланды. «Аскердик коммунизм» саясаты акырындык менен бышып жетилген. 1918-ж. жайында бүткүл өнөржай мамлекеттештирилгенден кийин бардык темиржолдор, андан кийин банктар мамлекеттин колуна өттү. 1918-ж. 21-ноябрында Эл Комиссарлар Советинин декрети менен бөлүштүрүүнүн бүткүл системасы мамлекеттин карамагына өттү. Эми азык-түлүк алыш үчүн ар бир гражданин кандайдыр бир керектөөчүлөрдүн коомуна катталууга милдеттүү болуп калышты. Мындай коомдор «кооперативдер» же «керектөөчүлөр коммунасы» деп аталып, келечекте алар да мамлекеттештирилүүгө тийиш болгон.

«Аскердик коммунизмдин» жактоочуларынын бири В. Мецераков коммуналар жөнүндө мындай деп жазган: «Бул жерде менчик, капитал, пайда жана башка эски буржуазиялык түшүнүктөрдү баштан толук ыргытуу керек. Коммунада менчик жок, андан ары баары жалпы, баары тең, бардыгы тең өз керектөөлөрү боюнча бирдей канааттандырылат».

1918-ж. күзүндө дээрлик бардык жерде жеке соода жоюлган. 1919-ж. 11-февралда өлкөдө азык-түлүк чачымы киргизилди. Ар бир область, оёз, волость, ар бир дыйкан общинасы болжолдонгон түшүмгө ылайык, эгинди жана башка продуктуларды алдын-ала белгиленген көлөмдө мамлекетке тапшырууга тийиш болуп калды. Эгинден тышкары, бал, жумуртка, өсүмдүк майын, эт, каймак, сүт тапшырышкан. Ар бир дыйкан общинасы тапшырма үчүн жооп берген. Тапшырылган продукциялар-

дын ордуна дыйкан кездеме, кант, туз, ширенке, тамеки, айнек, керосин, кээде башка айылчарба шаймандарын алышкан. Айылчарба шаймандары жетишсиз болгон. Дыйкандар буга жооп кылып айдоо аянттарын кыскартышты. Бул ачарчылыктын коркунучун пайда кылды.

16 жаштан 50 жашка чейинки бардык граждандар иштөөгө милдеттүү болушкан. «Ким иштебесе, ал тиштебейт» деген принцип боюнча иштешкен. Алар эмгек милдеткердиги боюнча чакырылып, аскерге чакырылгандар менен тенештирилген.

Продуктуларды бөлүштүрүүнүн мамлекеттин колуна өтүшү жаш республиканын турмушундагы терс көрүнүштү – бюрократизмдин тез өсүшүн пайда кылды. Граждандык согуштун жылдарында административдик-буйруктук системанын элементтери калыптана баштады.

1920-ж. экинчи жарымы «аскердик коммунизм» саясатынын өрчүгөн мезгили болуп калды. Өкмөт акча системасын алып салууга багыт алды: транспортто жүрүү, мекемелерден почта-телеграф кызматтарын пайдалануу, телефонду, суу проводун, газды, электр энергиясын, отунду, туракжайды пайдалануу акысыз болуп калды. Дары-дармекке жана ошондой эле, кенири керектелүүчү предметтерге төлөөлөрдү алып салуу боюнча декрет кабыл алынды.

«Аскердик коммунизм» саясатынын натыйжалары кандай болду? Бир жагынан, ал ички жана тышкы контрреволюцияга каршы күрөшүү үчүн бардык күчүн топтоого мүмкүндүк берди. Бул жагынан алганда, ал аргасыздан жалсалган кадам болгон.

Экинчи жагынан, даярдалбаган материалдык жана маданий жагдайда социалисттик идеялар таанылгыстай болуп бурмаланды: коомдоштуруунун ордуна – мамлекеттештирүү, ар биринин эркин өнүгүшүнүн ордуна – эмгек милдеткердиги, эң алдынкы демократиянын ордуна – катаал диктатура, адилеттүүлүктүн ордуна – тендемчилик келди. Экономикалык мыйзамдарга, адамдын кызыкчылыктарына, анын керектөөлөрүнө назар салбагандык өлкөнү өтө оор кризиске дуушар кылды.

Пролетардык диктатура режиминин орношу. «Аскердик коммунизм» жылдары ачык партиялык мүнөздөгү пролетардык диктатура режиминин орноо мезгили болду.

Бардык маанилүү саясий жана уюштуруу маселелери партиянын катышуусу менен гана чечилип калды. Партиянын таасири

бардык чөйрөгө: экономикага, маданиятка, үй-бүлөгө жана коомго тарады. Мындай шарттарда, коомдук жана саясий чөйрөдөгү партиялык контролго тоскоолдук кылуу саботаж катары бааланган. Ошентип, өлкөдө бир партиянын диктатурасы, ал эми партиянын өзүндө партиялык аппараттын диктатурасы орноду. Бул демократияга урулган күчтүү сокку болду.

Пролетардык диктатура большевиктик эмес гезиттерди жаап жана алардын андан аркы чыгуусуна тыюу салды. Түркстанда «Туркестанский вестник» деп аталган гезит чыкпай калды.

Ал эми большевиктик эмес саясий партиялар болсо ар кандай жолдор менен жоюлду. 1917-ж. 28-ноябрда кадеттер партиясы «эл душмандарынын» партиясы деп жарыяланды. *Түркстанда «Алаш», «Шура-и-Ислам» партияларына буржуазиячыл-улутчул партиялар катары тыюу салынган.*

Большевиктер партиясынан башка социалисттик партиялар пролетардык диктатуранын системасында жок болушту же өздөрүнүн жүзүн өзгөртүштү. Меньшевиктер менен эсерлер бардык жерлерде ой-пикирдин монополиясына жана башка ойлоого жол бербеген большевиктер партиясынын диктатурасына каршы күрөшүүгө аракеттенишкен.

Кийинчерээк меньшевиктердин айрымдары Совет бийлигин таанып, аны коргоого чыккан. Кийинки пикир келишпестиктерден улам меньшевиктердин бир бөлүгү чет өлкөгө эмиграцияланып кетүүгө аргасыз болушту. Алар ал жакта диктатордук системанын ырааттуу сындочуларынан болуп калышты.

Солчул эсерлер кедейлер комитеттерине, азык-түлүк отряддарына, өнөржайды мамлекеттештирүүгө каршы чыгышкан. Алардын тагдыры меньшевиктер партиясынын тагдырындай болгон. 1918-ж. июль айындагы Москвадагы солчул эсерлердин козголоңунан кийин, Кыргызстанда да большевиктердин «солчул» эсерлерге каршы күрөш күчөп, алардын жергиликтүү уюмдары 1918-ж. ноябрь айында жашоосун токтотту. Ошентип, өлкөдө бир партиялуу режим орноду.

1917-ж. 7-декабрда контрреволюция жана саботажга каршы бүткүл россиялык атайын комиссия (ВЧК) түзүлүп, анын башына Дзержинский дайындалды. ВЧК камакка алып, тергөө иштерин жүргүзүп, жаза колдонгон жана аны иш жүзүнө ашырган. ВЧКга мурда Россияда колдонулбаган жазалоонун эки түрү: кепилдикке кармоо жана эмгек лагери (ГУЛАГ) киргизилди.

Совет өкмөтүнүн агрардык саясаты жана дыйкандардын көтөрүлүшү. 1918-ж. жаз айларынан тартып жер-суу реформасына даярдык көрүү боюнча жер-суу комитеттери түзүлүп, алар кедейлерге жер, үрөн бөлүп бере баштады. Совет бийлигинин Кыргызстанда жүргүзгөн алгачкы агрардык чарасы келгиндер бай-кармаларынын фондусунан тартылып алынган жерлердин эсебинен жерсиз жана жери аз кедейлерге жер бөлүп берүү болду. Карапайым орус дыйкандары кыргыздарга башкалар менен тен укукта жер бөлүп берүүнү талап кылышкан.

1918-ж. жайында дан эгиндерин даярдоонун кескин кыскарып кетиши менен өлкөдө ачарчылыктын коркунучу пайда болду. Ачарчылыктын коркунучу пролетардык диктатура менен дыйкандардын кенири катмарынын ортосундагы курч карама-каршылыктардын себептери болуп калды.

Ачарчылыктын шартында кулактар, бай-манантар эгинин, мал-мүлкүн аяп катып алган адамдар катары кабыл алынган. Ошондуктан, Ленин жана башка большевиктик жетекчилер айыл-кыштактардагы «ащыкча» эгиндерди күч колдонуу менен жыйноону талап кылды. Айыл-кыштактардан эгин жыйноо үчүн шаарлардагы жумушчулардан атайын азык-түлүк отряддарын түзүп, ал жакка жөнөтө башташты. 1918-ж. жайында түзүлгөн кедейлер комитеттери азык-түлүк отряддарынын колдоосуна таянып, айыл-кыштактарда таасирдүү бийлик органына айланды.

Совет бийлигинин бул саясаты айыл-кыштактагы дыйкандардын нааразылыгын туудуруп, каршылык көрсөтүүсүн пайда кылды. 1918-ж. августта Олуята оёзунун *Дмитриевка* кыштагындагы келгин дыйкандар козголоң чыгарышты. Бирок алардын куралдуу отрядын Чимкенттен келген Кызыл Армиянын отряды талкалап салды. 1918-жылы 7-декабрда *Беловодск*, *Сокулук*, *Карабалта*, *Садовое*, *Алексеевка* жана башка кыштактардын келгин дыйкандары козголоң чыгарышты. Беловодск кыштагында козголоңчулардын штабы – «Аскердик элдик совети» түзүлгөн. Козголоңчулар большевиктик Советтерди жок кылып, алардын активисттерин жазалады. 14-декабрда козголоңчулар Пишпек шаарына кирип келишип, анын батыш бөлүгүн ээлеп алды. Алар козголоң чыгарган районду кенейте алышкан жок. Токмоктогу козголоңду күтүп токтоп калышты. Козголоңчулардын чечкинсиздигин, большевиктер аларды талкалоо үчүн пайдаланышты.

Түндүк Кыргызстандын бардык райондоруна Пишпекке күч жыйналып келинди. Токмоктон, Юрьевкадан, Георгиевкандан, Лебединовкандан, Покровкадан отряддар келди. Түндүк Жетисуу фронтундагы ак казактарга каршы уруштарда данкы чыккан 1-Пишпек полку Пишпекке жардам көрсөтүү үчүн жиберилди. Катуу марш менен 600 километрлик жолду 9 сутканын ичинде басып өтүп, бул полк 22-декабрда Пишпекке келди. 23-декабрда эртең менен полк козголоңчуларга катуу сокку урду. Ал эми 1919-жылдын 1-январында козголоңчулар бардык жерде талкаланды. 1919-ж. жайында Пржевальск, 1920-ж. ноябрда Нарын оёздорунда келгин дыйкандар козголон чыгарышты. Келгин дыйкандардын бул козголондору Кызыл Армиянын аскерлеринин, өзүн-өзү коргоо отряддарынын күчү менен ылдам эле басылып, Совет бийлиги калыбына келтирилди.

Түркстан аймагында граждандык согуштун жана интервенциянын башталышы. Большевиктердин жана алардын каршылаштарынын таптык тирешүүсү граждандык согушка алып келди. Бул күрөш эң катаал формада болду. Бирок 1918-ж. биринчи жарымына чейин куралдуу күрөш чектелген мүнөздө болгон.

1918-ж. экинчи жарымынан тартып 1920-ж. чейин согуш Бүткүл Россиянын, ошонун ичинде, Орто Азиянын турмушунун негизги мазмуну болуп калды. Большевиктер Октябр

Түркстан фронтунун 1-Армиясынын штабындагы кенешме

төнкөрүшүндө өздөрүнүн жеңип алгандарын коргогон. Большевиктердин каршылаштары ар түрдүү максаттарды көздөгөн, алардын катары «бирдиктүү жана бөлүнбөс» монархиялык Россиянын жактоочуларынан тартып большевиктерсиз Советтик Россиянын жактоочуларына чейинкилерди бириктирген. Түркстан аймагында өздөрүнүн улуттук мамлекетин түзгөнгө аракет кылган жергиликтүү улуттардын интеллигенциясынын өкүлдөрү да большевиктердин каршылаштарына кошулган. Бул жерде граждандык согуш узакка созулуп, өзгөчө айыгышкан мүнөзгө ээ болгон жана ал алардын катышуучуларына көп жоготууларды, азаптокторду алып келген.

Большевиктердин Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде жергиликтүү калктын улуттук кызыкчылыктарын этибарга албоосу, Кокон автономиясын куралдуу күч менен жок кылуусу жергиликтүү калктын ишенбөөчүлүгүн пайда кылды. Жергиликтүү калк аларды падышачылыктын колонизатордук саясатын улантуучулары катары эсептеп калышты. Кокондо улуттук мамлекеттүүлүктү түзүүгө аракет кылган интеллигенттер буржуазиялык улутчулдар, контрреволюционерлер деп жарыяланды. Россиянын Эл Комиссарлар Советинин үлгүсүндө түзүлгөн жана курамында бир дагы жергиликтүү улуттун өкүлү болбогон Түркстан Эл Комиссарлар Совети динге каршы согуш баштап, шарияттын закондорун алып салды жана христиан динине гана каршы күрөшпөстөн, ислам динине да каршы күрөшүп, таасирдүү дин кызматкерлерин куугунтукка ала баштады. Большевиктер бул ойлонулбаган саясий жана идеологиялык акцияларын экономикалык кыйроонун, массалык жумушсуздуктун жана ачарчылыктын шарттарында жүргүзгөн.

Бул аймактагы калктын куралдуу каршылыгын пайда кылды. Алар өздөрүнүн улуттук эркиндигин жана диний ишенимдери үчүн күрөшкө аттанышты. Ошентип, аймактын жергиликтүү калкынын Совет бийлигине каршы күрөшү башталып, ал кийинчерээк «басмачылык кыймылы» деп аталып калган. Жергиликтүү калктын куралдуу көтөрүлүшкө чыгышына Совет бийлигинин душмандарынын каршылыгы гана эмес, большевиктердин келишпестиги, саясий жана диний чөйрөдөгү зомбулуктары түрткү болду. Көтөрүлүшчүлөрдүн же «басмачылардын» отряддары бардык жерлерде пайда боло баштады. Аларды Калкожо, Аман Палван жана башка корбашылар жетектешти. Алар жергиликтүү калктын арасында чон кадыр-баркка ээ болгон. Ферганадан кийин

Совет бийлигине каршы күрөш Түркстандын башка аймактарына да жайылды.

Ушул эле мезгилде Кыргызстандын түндүгүндө ак казак-орустар менен келгин дыйкандар козголоң чыгарышты. Түркстан аймагы, ошонун ичинде, Кыргызстан да айыгышкан салгылашуулардын аренасына айланды.

Согуш эки тараптан тең ырайымсыздык менен жүргүзүлгөн. Кепилдикке кармоо, коллективдүү жоопкерчилик сыяктуу орто кылымдык ыкмаларды эки тарап тең кенири колдонушкан. Жергиликтүү көтөрүлүшчүлөр советтик кызматкерлерге жана алардын үй-бүлөлөрүнө, ошонун ичинде, жаш балдар менен кары-картаңдарга каршы кандуу террорду колдонуу менен большевиктердин аларга каршы кандуу жазалоолоруна жооп беришкен.

Башында көтөрүлүшчүлөр же басмачылар Түркстандагы жергиликтүү калктын басымдуу көпчүлүгүнүн колдоосуна таянган. Дин кызматкерлери мусулмандарды «каапырларга» каршы «газаватка» (ыйык согушка) чакырган. Боштондук кыймылдын башчылары өз күчтөрүн көрсөтүп, чет өлкөдөн жардам алышкан. Жалпы элдик колдоого ээ болгондугунун натыйжасында, 1918-ж. аягында бүт Фергана өрөөнүндөгү күчтүү кызыл аскерлердин гарнизондору турган ири шаарлар менен өнөржай борборлорунан башка бардык жерди көзөмөлдөшкөн. Совет бийлигине каршы күрөштүн алгачкы мезгилинде «басмачылык кыймыл» улуттук-боштондук мүнөздө болгон жана түркстандык большевиктер өз күчтөрү менен басууга чамасы келбеди.

Куралдуу күрөшкө чыккандардын курамы да ар түрдүү болгон. Анын курамына эл-жери үчүн күйгөн чыныгы патриоттор, ошондой эле, бул башаламандыктан пайдаланып, өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын канааттандыргысы келгендер да кирген. Алардын максаты талап-тоноо жолу менен баюу болгон. Бул кийинчерээк, жалпы эле басмачылык кыймылына көө жабууга, аны талап-тоноочулардын тобу катары көрсөтүүгө негиз берген.

Кыргызстанда Совет бийлигин коргоону уюштуруу. Большевиктер бийликти колдон чыгарбай кармап, душмандарына сокку уруу үчүн күчтөрдү мобилизациялоо, Россиянын борбору менен чет жакаларынын ортосундагы саясий, экономикалык жана согуштук байланыштарды түзүү иштерин колго алды. Ошол кезде В. И. Ленин аскер ишин үйрөнүүнү партиянын башкы милдети кылып койду.

Бүткүл Россиянын аймагындагыдай эле, Кыргызстандын аймагында да Кызыл Армиянын отряддары түзүлө баштады. 1-Пишпек полку уюшулду. Анын катарында орустар менен украиндерден башка кыргыздардын жана башка улуттардын өкүлдөрү да болушкан. Кыргызстандын түндүгүндөгү кыргыз калкы падышачылыктын жана Убактылуу өкмөттүн тушунда көбүрөөк жапа чегишкен. Алар большевиктердин ураан-чакырыктарына ишенишип, тарттырып жиберген жерин жана малын кайтарып берет деп үмүт кылышкан. Натыйжада, көп кыргыздар, көбүнчө кедей-кембагалдар большевиктер түзгөн ыктыярдуу отряддарга киришкен. Мындай ыктыярдуу отряддар бир катар шаарларда, айыл-кыштактарда пайда болду. Кийинчерээк алардан Кызыл Армиянын регулярдуу бөлүктөрү түзүлдү.

1918-ж. жайында борбордук өкмөт Түркстанга курал-жарак, ок-дары, кийим-кечек, азык-түлүк жана өнөржай товарларын жиберди. Бул жардам Түркстанда Совет бийлигин чыңдоого жардам берди.

Түркстандагы Кызыл Армиянын бөлүктөрүнө, аймактагы контрреволюциячыл күчтөргө каршы төрт фронтто: Оренбург, Закаспий, Фергана жана Жетисуу фронтторунда күрөшүүгө туура келди. Анын ичинен Фергана жана Жетисуу фронттору азыркы Кыргызстандын чектерине жакын эле.

Документтүү материалдар

1. Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Советинин «Туркестанский вестник» газетасын жабуу жөнүндөгү 1917-жылдын 12(25)-декабрындагы буйругунан:

Жумушчу жана дыйкан өкмөтүнүн «Басмасыз жөнүндөгү декретин» бузгандыгы үчүн «Туркестанский вестник» газетасы жабылат жана мүлкү конфискацияланат.

2. Пишпек уездинин большевиктик фракциясынын эсерлердин партиясын жоюу жөнүндө большевиктик фракциянын чукул заседаниесинин протоколуна:

Большевик-коммунисттердин катарына кошулбаган солчул социал-революционерлер партиясынын мүчөлөрүнүн калдыктары солчул эмес, анын душмандары катары таанылсын жана жоюлсун, аталган партияны Пишпекте жана Пишпек уездинде мындан ары жашоосун токтотту деп жарыялоону, чогулуштарына тыюу салууну Аткамго сунуш кылат.

3. Ж. Абдрахмановдун «1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшү жөнүндө» деген китебинен:

Октябрь революциясынан кийинки алгачкы мезгилде... улуттук маселе жагынан... алдыга койгон милдеттерди Түркстан Советтеринин 3-съездинде жолдош Таболин... төмөнкүдөй декларацияны жарыялайт: «Азыркы учурда крайлык революциялык бийликтин жогорку органдарына мусулмандарды тартуу орунсуз, анткени жергиликтүү калктан солдат, жумушчу жана дыйкан депутаттарынын Советинин бийлигине карата мамилеси толук белгисиз калып турат, экинчиден, жергиликтүү калктын арасында таптык пролетардык уюмдар жок, крайлык жогорку бийлик органдарында алардын өкүлдөрү болсо, фракция аны куттуктамак эле».

Ошондуктан, ал кездеги Түркстан большевиктеринин мыкты өкүлдөрү топтолгон Ташкенде... улуттук маселени чечүү... ачык эле колонизатордук маанайда коюлган соң Жетисуу жана Кыргызстандын түштүгү сыяктуу алыскы аймактарда кандай абалда турганыбызды элестетүүгө болот.

...улуттук маселени большевиктик негизде чечүү маанисинде алганда радикалдуу чараларды көрүү гана эмес, ошондой эле, кыргыз элине каршы кулактардын зордук-зомбулугун токтотууга да жөндөмсүз болгондугун айтып өттүм, ал зордук-зомбулук Совет бийлигинин түзүлүшүнүн алгачкы мезгилинде да улантыла берген.

...контрибуция, конфискация, реквизиция деген ж.б.у.с. жаны бийликтин актылары жергиликтүү калктын бүткүл массасына каршы багытталып калган, натыйжада... жергиликтүү калктын эмгекчилеринин белгилүү бөлүгүнүн жакырдыгына алып келген.

Убактылуу өкмөткө жана анын куйруктарына каршы күрөшүү үчүн түзүлгөн партизандар отряддары (Мураевдин, Мамонтовдун жана башкалардын отряддары) өзүлөрүнүн соккусун бир эле убакта жергиликтүү тургундарга да каршы багыттап калган учурлар көп эле болгон.

4. Граждандык согуштун катышуучусу В.И.Першковдун эскерүүсүнөн:

Бизге, Быстровка болуштугунун Орловка кыштагына бир киши келип жыйын өткөргөнү эсимде. Ал большевиктик үгүтчү экен (аты-жөнү эсимде жок). Коммунисттер партиясынын программасы жөнүндө сүйлөгөн сөзүнөн кийин, ал мындай деди:

«Ким коммунисттер партиясы, Ленин үчүн болсо сол жакка, ким эсерлер үчүн болсо оң жакка тургула».

Жыйындын көпчүлүк катышуучулары жаштар, майдандан келгендер, ошонун ичинде мен, сол жакка турдук, ондон ашык байлар жана оокаттуулар оң жакка турушту. Тартиптүү топ тигил топко да, бул топко да кошулбай, турган ордунда калды.

Ушундай эле жол менен большевиктик топтор Быстровка болуштугунун башка кыштактарында, Быстровканын өзүндө, Акбекетте, Атакейде, Березовкада, Михайловкада жана башкаларда да болуп өттү. Михайловкадан башка кыштактар 1910–1916-жж. пайда болуп, көбүнчө аларга оокаты аз дыйкандар отурукташкан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Басмачылар» деген кимдер, алардын максаттарын, социалдык базасын жана аларга жардам бергендерди аныктагыла.

2. Кыргызстандын түндүгүндөгү дыйкандардын көтөрүлүштөрүн, Кыргызстандын түштүгүндөгү боштондук кыймылын Советтик Россиядагы граждандык согуштун жалпы окуялары менен өз ара кандай байланышы болгон?

3. Граждандык согуштун баатыры А. Осмонбеков жөнүндө эссе жаз.

4. Совет бийлигинин түзүлүшү, анын алгачкы саясий-экономикалык жана социалдык кайра куруулары жөнүндө айтып бергиле.

5. Ушул окуу куралынын материалын пайдаланып, Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы кыргыздардын абалы жөнүндө айтып бергиле.

6. «Аскердик коммунизм» саясатынын натыйжалары кандай абалда болду?

7. Бир партиялык системанын орношунун себептери кайсылар?

8. Большевиктердин агрардык саясаты кандай болгон жана ал эмне үчүн дыйкандардын нааразылыгын пайда кылды?

III глава. КЫРГЫЗСТАН ЖАҢЫ ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТ ЖЫЛДАРЫНДА (1921–1928-жж.)

§ 6. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүшү

Кыргызстанда тынчтык курулуштун башталышы. 1920-ж. аягында Кыргызстанда граждандык согуш аяктады, Совет бийлиги бекемделди. Бирок абал өтө оор эле. Дүйнөлүк согуш, 1916-жылдагы көтөрүлүш, граждандык согуш жана «аскердик коммунизм» саясаты аны ого бетер оорлотту.

Россиянын артта калган колониясы болгон Кыргызстандын экономикасы андан да оор абалда болчу. Аймактагы аз сандагы ири ишканалардын, көмүр кендеринин жабдууларынын тамтыгы чыккан. Жумушчуларга азык-түлүк жетишпеген, тегирмендер жана булгаары заводдору токтоп калган. Пахта тазалоочу жана май алынуучу заводдор талкаланып, таланып-тонолгон. Кыргызстандагы өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү согушка чейинки деңгээлдин 18 пайызын гана түзгөн.

Кыргызстандын калкынын басымдуу көпчүлүгү иштеген айылчарбасы бүлгүнгө учураган. Айдоо аянттары согушка чейин-

салынган. Салык төккөндөн калган продукцияны өзү каалагандай пайдалана алган, башкача айтканда, эркин сата алган. Бул кыргыз айылындагы натуралдык чарбанын, патриархалдык-феодалдык мамилелердин бузулушун тездетти.

Жаңы экономикалык саясатка өтүү менен өнөржайын кайра куруу жана айылчарбасын калыбына келтирүү кулач жайды. Ишканалар чарбалык эсепке өткөрүлдү. Ал ишканаларга акырындык менен өзүн-өзү актоого, өзүн-өзү финансылуого, өзүн-өзү башкарууга өтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Ишканалар өзүнүн продукцияларынын бир бөлүгүн каалагандай сата алышкан. Жумушчуларды материалдык жактан кызыктыруу киргизилди. Көп ишканалар кооперативдерге жана жеке адамдарга ижарага берилген. Айрым майда ишканаларды мурдагы ээлери алышты. Мамлекеттин колунда ташкөмүр кендери жана башка ири ишканалар гана калды.

Чарбалык эсептеги ишканалардын чыгымы жок иштөөсү үчүн өтө кыйын болгон. Туруктуу валюта жок болгондуктан, базар баасы туруксуз болуп, каражат жетишпеген. Транспорт чарбачылыктын керектөөлөрүн камсыз кыла албай калды. 1922-жылдагы акча реформасынан кийин ишканалардын абалы жакшыра баштады.

Соода жанданып, базар калыбына келе баштады. Сатыкта кездеме, керосин, ширенке жана башка товарлар пайда болду. Башка аймактар менен товар алмашуу өстү.

Кооперация жандана баштады. Кооперациянын көп түрдүү формалары өнүгүп жатты. Мамлекеттик органдардын кийлигишүүлөрүнө карабастан, кооперативдик өндүрүштүн натыйжалуулугу мамлекеттик ишканалардан эки эсе жогору болгон.

Кустардык өндүрүш жанданды. Бир катар жерлерде туз жана көмүр кендери кустардык жол менен иштеле баштады. 1925-ж. кустардык ишканалардын саны 4900гө жетип, анда 8 миңге жакын киши иштеген.

Ушул эле мезгилде өнөржайын калыбына келтирүү иштери башталды. Орто Азия үчүн чоң мааниге ээ болгон көмүр кендерин калыбына келтирүү колго алынды. Бул максаттар үчүн борбордук өкмөт алтын баасында 200 миң сом бөлдү. 1924-ж. көмүр казып алуунун көлөмү согушка чейинки деңгээлге жетти. Олуята-Пишпек темиржолу ишке киришти. Эски ишканаларды калыбына келтирүү менен бирге эле жаңылары курула баштады.

киден эки эседен ашыкка кыскарып, түшүмдүүлүк кескин төмөндөдү. Айылчарбасынын өнүгүшү экстенсивдүү бойдон кала берген.

Кыргызстандын экономикасынын негизги тармагы – мал чарбачылыгы абдан төмөндөп, малдын жалпы саны эки эседен ашыкка кыскарган.

Темиржол жана шоссе жолдору болгон эмес. Байланыш таш төшөлбөгөн жаман кара жолдор, жалгыз аяк тоолуу жолдор аркылуу жүргүзүлгөн. Бул чарбалык кыйынчылыкты ого бетер тереңдетти.

Административдик жактан Кыргызстан мурдагыдай эле бытыранды бойдон кала берген.

Кыргызстандыктардын ачарчылыкка дуушар болгондорго жардамы. 1921-ж. Борбордук Россиянын жана Волга буюнун 10 губерниясын камтыган коркунучтуу ачарчылык башталды.

В. И. Ленин ачарчылыкка каршы күрөшүүдө Түркстанга чон үмүт кылган жана тез аранын ичинде 2500 миң пуд эгин жөнөтүүнү сураган. Бул өтүнүчтү орундатып, июлдун аягында – августтун башталышында эгин жүктөлгөн бир нече эшелон жөнөтүлгөн. Ачарчылыкка каршы күрөштө Түркстандын үлүшүн көбөйтүү максатында азык-түлүк салыгына өзгөчө көңүл бурулган. Борбордон айырмаланып, салык жердин түшүмдүүлүгүнө, чарбадагы малдын башына карата аныкталган. Пахта, кант кызылчасын жана башка техникалык өсүмдүктөрдү айдаган чарбалар гана жеңилдик алышкан.

Түндүк Кыргызстандан 1 млн. пуд эгин, 1500дөй мал, 80 млн. ашык сом жыйналып, ачарчылыкка учурагандарга жөнөтүлгөн. Жалалабат районунан 15 миң пуд эгин, 60 млн. сом жыйналган. Мындан тышкары да көптөгөн жардамдар көрсөтүлгөн.

Бул мезгилде Кыргызстандын өзүнүн калкынын, өзгөчө кыргыз калкынын абалы өтө оор эле. Кытайдан кайтып келген кыргыздардын абалы да оор, ач-жыланаң болушкан. Аларга жардам берүүнүн жана жайгаштыруунун эн татаал проблемаларын чечип жаткан болучу.

Жаңы экономикалык саясаттын алгачкы кадамдары. Кыргызстанда да азык-түлүк чачымы азык-түлүк салыгы менен алмашылды. Бирок Россиянын Борбордук райондорунан айырмаланып, бул жерде салык айдалган ар бир теше жерге, андан алынган түшүмгө гана эмес, чарбадагы малдын санына жараша

1921–1922-жж. жер-суу реформасы. Кыргызстандагы колониализмдин калдыктарын жоюудагы башкы маселелердин бири жер-суу маселеси болгон. 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшү женилип калгандан кийин Кыргызстандын түндүк райондорунда жашаган кыргыз калкынын көп бөлүгү жазалоочу отряддардан качып, Кытайга кирип кетишкен. Алар пайдаланып жүргөн жерлердин көп бөлүгүн келгин дыйкандар жана казак-орустар ээлеп алышкан.

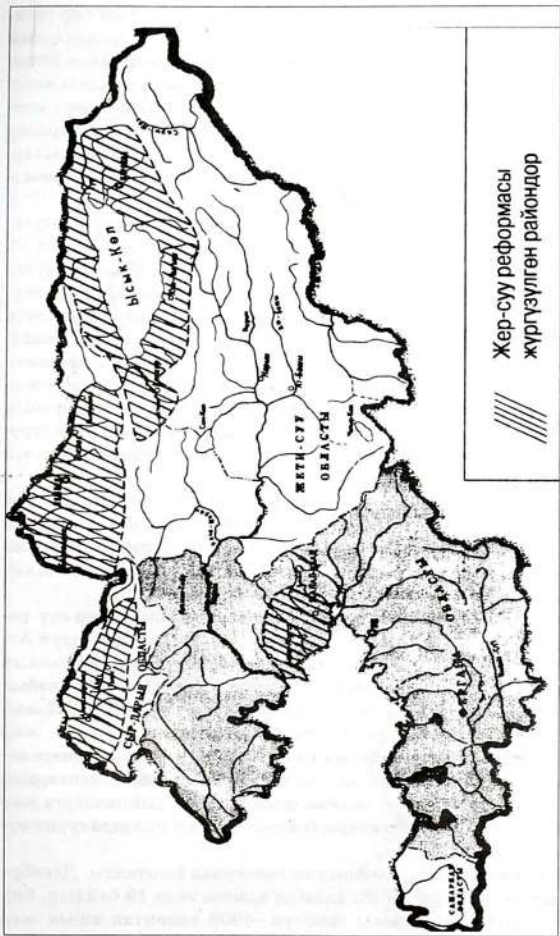
Ошондой эле, падышачылыктын жылдарында кыргыздардын дыйканчылыкка жарактуу көп жерлерин тартып алып, көчүрүлүп келген орус дыйкандарына бөлүштүрүп берген.

Февраль революциясы женишке жетишкенден кийин кыргыздар өз жерлерине кайтып келе башташкан. Алар орус кулактары менен казак-орустар тартып алган жерлерин кайтарып берүүнү өтүнүшүп, Убактылуу өкмөттүн Ташкенттеги өкүлүнө кайрылышкан. Бирок бул маселе чечилбей калган. Тескерисинче, кыргыздардын кайтып келишине тоскоолдук кылган. Мурдагыдай эле колониялык саясат улантыла берген.

Октябрь революциясы женишке жетишкенден кийин орус кулактарынын жана казак-орустарынын жерлерин жергиликтүү калктын жерлеринин өлчөмү менен теңөөгө аракеттер башталган эле. Бирок Совет бийлигинин алгачкы жылдарында да бул маселе толук чечилбей калган. Жер маселесиндеги падышачылыктын колониялык мурасынын калдыктарын кыска мөөнөттүн ичинде жоюу керек эле. Бул маселе жер-суу реформасын жүргүзүү аркылуу ишке ашырылды.

Реформа 1921–1922-жж. Кыргызстандын түндүгүндөгү дыйканчылык райондордо жана жарым-жартылай Жалалабат, Базаркоргон райондорунда өткөрүлдү.

Жер-суу реформасы 1921-ж. кыш айларында айыл болуп, өз алдынча отурукташып алган келгиндерди мурдагы жайларына кайтаруу менен башталды. Бир жылдан кийин бай казак-орустардын жана келгин дыйкандардын эмерек буюмдарын ортого тартуу жүргүзүлүп, алардын бир бөлүгү жерсиз калган кыргыз дыйкандарына бөлүнүп берилген. Жалпы эсепте кыргыздардын жерин тартып алуу менен өз алдынча 13 айыл болуп отурукташкан келгиндер кыштактарынын калкы кайрадан мурдагы орундарына көчүрүлүп, баштагы 963 чарбанын ордуна 1578 кыргыз үй-бүлөсү жайгаштырылган.

1921-1922-жылдардагы Кыргызстандагы жер-суу реформасы

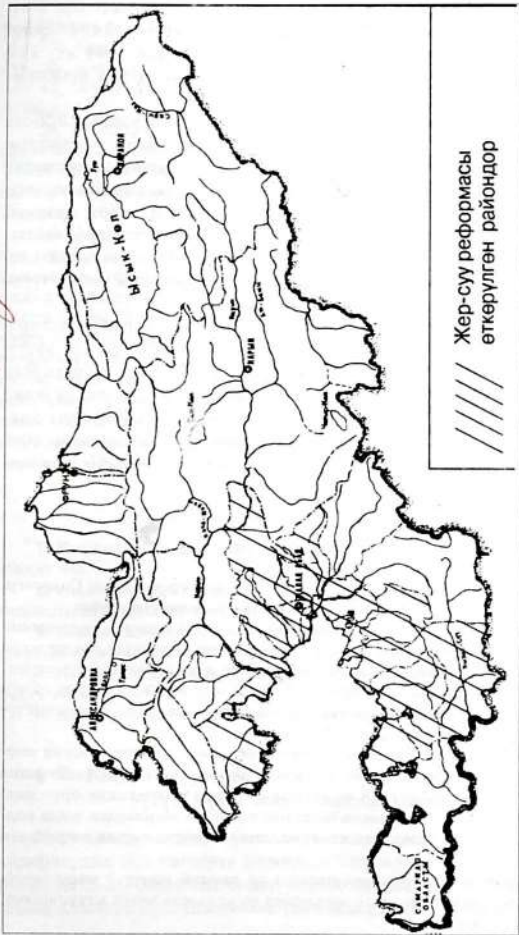
Келгиндер азыраак болгон Нарын оёзунда аларды бир поселокко көчүрүшүп, бошогон 15 миң теше жерди кыргыздардын отурукташуусу үчүн бөлүп беришти. 1921-ж. 15-мартынан 20-апрелине чейин Пишпек оёзунда кулактардан жана өз алдынча ээлеп алгандардан бошотулган жерлерге 4500 кыргыз үй-бүлөсү конгон. Түштүк Кыргызстанда да мына ушундай эле иш чаралар өткөрүлө баштаган. Кыргызстандын түштүгүндө «басмачылардын» күрөшү улантылып жаткандыктан, жер-суу реформасы жүргүзүлгөн эмес.

Жүргүзүлгөн реформанын жыйынтыгында жер-суу фондусуна 198 миң теше айдоо жерлери кошулду. Мындан башка 20 миң теше мамлекеттик айдоо жерлер, шалбаалар, жайыттар өткөрүлүп берилди. 6 миңге жакын жерсиз кыргыздар сугат жерлерине жана жайыттарга ээ болушту. Пишпек жана Пржевальск оёздорунда гана 50дөн ашык кыргыз айылдары пайда болду. Кулактардын жана казак-орустардын жерлерин конфискациялоонун жүрүшүндө 11 коммуна жана 33 жер иштетүүчү шериктештиктер түзүлдү. Алардын ичинен бешөө кыргыз айылдарында уюштурулган. Кыргызстандын түндүгүндө 10 совхоз уюштурулуп, аларга кулактардан конфискацияланган 40 миң мал бөлүнүп берилген.

Жер-суу реформасы падышачылыктын агрардык мамилелердеги колониялык мурасына сокку урду, орус кулактарынын экономикалык кубатын, чечкиндүүлүгүн начарлатты. Реформа кыргыздардын чарбасынын абалын оңдоого жардам берди, көчмөн чарбалардын отурукташуу процессин тездетти.

1927–1928-жж. Кыргызстандын түштүгүндөгү жер-суу реформасы. 1927-ж. 12-ноябрда Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Совети Кыргызстандын түштүгүндө жер-суу реформасын жүргүзүү жөнүндө декрет кабыл алышкан. Жер-суу реформасынын негизги милдети 1921–1922-жж. жүргүзүлгөн реформаныкындай бойдон эле калып, жер ээлөөчүлүктөгү феодализмдин калдыктарын жоюу, патриархалдык-уруучулук укладдын калдыктарын жоюу, бай-манаптардын жерлерин тартып алып, жерсиз жана жери аз дыйкандарга жер бөлүп берүү, эмгек нормалары боюнча жерден пайдаланууну орнотуу болгон.

Реформа 1927-ж. ноябрынын ортосунан башталды. Декабрь айынын аягына чейин Жалалабат кантонунда 18 байдын, бир бай соодагердин чарбасы жоюлуп, 4000 танаптан ашык жер

1927–1928-жылдардагы Кыргызстандагы жер-суу реформасы

тартылып алынып, 55 чайрыккерге бөлүнүп берилди. Ош кантонунда 11 күндүн ичинде 1107 кедей-кембагал 13459 танап сугат жана 43 танап кайрак жер, ошондой эле, 164 ат, 140 өгүз, 22 соко, 182 буурусун жана башка айылчарба шаймандарын алышты.

Реформа 1927-ж. ноябрынын ортосунан башталып, 1928-ж. февралында бүткөн. Аны аймактардагы жер боюнча «үчтүктөр» жүргүзгөн. Батрактар менен кедейлер аны жүргүзүүгө активдүү катышкан. Реформанын жүрүшүндө байлардын жана манаптардын артык баш жерлери тартылып алынып, жери аз жана жери жок дыйкандар менен батрактарга берилди. Чарбачылыгын жөнгө салуу үчүн кедейлер мамлекеттен ссуда, шайман, үрөн жана мал алышты. Бардыгы болуп жардам көрсөтүүгө 2,1 млн. сом жумшалды.

Реформанын натыйжасында 68 610 гектар болгон мамлекеттик жер фондусу түзүлдү. Бардыгы болуп 18587 түтүнгө эмгек нормалары боюнча 2 гектардан 3 гектарга чейинки өлчөмдө жер берилди. Мектептер, агроучастоктор, ооруканалар сыяктуу жана башка мекемелер да жердин бир бөлүгүн алышты. Реформа учурунда түштүк Кыргызстанда айылчарбасын коллективдештирүүнүн темпи күчөдү. 850дөн ашык түтүндү бириктирген 65 коллективдүү чарба уюштурулду.

Документтүү материалдар

1. 1920-жылы 19–25-сентябрдагы жалпы Түркстандык Советтердин IX съездинин «Жер маселеси боюнча» резолюциясынан:

12. Басып алуучулук маанайларды ооздуктоо максатында колонизациялоо учурунда түзүлгөн бардык орус кыштактарынын жерди жана сууну пайдалануу укугун жергиликтүү калк менен тенештирүү керек.

13. Келгиндерге эмгек нормасы боюнча жерлерди калтыруу менен бардык ашыкча жерлери алынат жана биринчи кезекте, жергиликтүү калк үчүн жерге орноштурууга берилет.

14. Көтөрүлүш үчүн падыша өкмөтү тарабынан куугунтукталган жергиликтүү калк өзүнүн мурдагы жашаган жерлерине кайтып келет жана биринчи кезекте 1916–1918-жылдагы окуялар мезгилинде орус келгиндери тарабынан өз алдынча басылып алынган жерлерден жана келгиндердин эмгек нормасынан ашыкча катары алына турган жерлерден берилет.

15. Түркстандын территориясына ар кандай көчүрүп келүүлөргө, ошондой эле, республиканын жерлерин өз алдынча ээлеп алууларына, сөзсүз жол берилбейт.

16. Отурукташууну каалаган көчмөн калкка жалпы негизде жерлер бөлүнүп берилет.

17. Кыштоо жерлери жана жайыттар бир чарбадагы малдын санына жараша теңдештирилип бөлүнүп берилет, бирок жерлер мал чарбачылыгынын нормалдуу керектөөлөрүнөн төмөн болбоого тийиш.

18. Республиканын көчмөн калкы малдарын айдап өтүү үчүн мал айдоо жолдору менен камсыз кылынат.

2. 1927-жылдын 12-ноябрындагы Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин жер реформасын өткөрүүнүн тартиби жөнүндөгү декретинен:

Жерлердин төмөндөгү категориялары толук алынып, муктаж болгон жерсиз жана жери аз дыйкандарга берүү үчүн мамлекеттик жер фондусуна өткөрүлүп берилсин: а) сугат жеринин аянты 32 гектардан ашкан чарбалардын бардык жерлери; б) дайыма айдалуучу кайрак жеринин аянты 75 гектардан ашкан чарбалардын бардык жерлери; в) вакуфтарга тиешелүү болгон жерлер; д) өзүнүн күчү менен иштебеген чарбалардын жерлери; е) чет өлкөгө качып кеткен граждандардын жерлери; ж) ушул район үчүн эмгек нормасынан ашып калган жерлер алынысын. Алынган жерлер жынысына, улутуна карабастан дыйканчылыкты кесип кылган калкка өткөрүлүп берилсин. Жер-суу реформасын өткөргөн кезде жерге жана сууга болгон жеке же уруулук менчиктин чыныгы укугунун дагы эле сакталып калган калдыктары биротоло жоюлсун.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстан жаны экономикалык саясатка өтөр алдында кандай абалда эле?

2. «Аскердик коммунизмден» жаны экономикалык саясатка өтүүнүн зарылдыгын далилдеп бергиле.

3. Жаны экономикалык саясатка өтүүнүн натыйжасында Кыргызстандын экономикасында кандай өзгөрүүлөр болду?

4. Жер-суу реформаларын өткөрүүнүн мааниси эмнеде жана ал кандайча жүргүзүлгөн?

5. Колдонмо дептердеги суроолорду толуктап жаз.

§ 7. Кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү жана чыңдалышы

Улут саясатындагы большевиктик позиция. Большевиктик лидерлердин бул маселеге мамилеси бир жактуу болчу эмес. Мисалы, 1919-ж. башында болуп өткөн партиянын VIII съездинде кабыл алынган программанын улут саясаты бөлүмүн талкуулоодо

негизги пикир келишпестиктер, талаш-тартыштар улуттарга өз тагдырын өзү чечүү укугун берүүнүн тегерегинде болгон.

Съезде жалгыз Ленин гана улуттарга өз тагдырын өзү чечүү укугун берүүнү эч кыйшаюусуз принциптүү түрдө талап кылган. Партиянын биринчи программасы кабыл алынып жатканда олуттуу каршылыкка учурабай кабыл алынган бул жобо эмне үчүн революциядан кийин талаш-тартыштарды туудурган? Аны түшүнүш үчүн ошол дискуссиялардан бир нече үзүндү келтирели.

Н.Бухарин: «Улут деген түшүнүк белгилүү бир коомдун бардык таптарын өзүнө камтып турат. Ошондуктан азыр биз пролетариат диктатурасына багыт алганыбызга байланыштуу биз улуттардын өз тагдырын өзү чечүү ураанын коё албайбыз, мага ушундай сезилет...»

«Комиссияда мен Советтердин III съездинде ж. Сталин жазаган билдирүүсүнө таянып, ар бир улуттун эмгекчил таптары өз тагдырын өзүлөрү чечиши керек деген формуланы сунуш кылганмын».

Г.Пятаков: «... биз өлкөнү чарбалык жактан бириктирип, бир аппарат, эл чарбасынын бир Жогорку Советин, темиржолдордун бир башкармасын, бир банк ж. б. уюштурсак, анда «чуулгандуу», «өз тагдырын өзү чечүү» дегендин баары желген жумуртканын кабыгына да татыбай калат. Бул же айрым учурларда ойнолуучу жөнөкөй дипломатиялык оюн, же эгерде чындай кабыл алсак, оюндан да жаман нерсе».

М.Томский: «Мен бул залда улуттардын өз тагдырын өзү чечиши, улуттук кыймыл табигый жана талапка ылайык деп айта алар бир да адам табылбайт деп ойлоймун. Биз буга буйтап өтө албай турган, терс көрүнүш катары мамиле кылабыз».

Н.Осинский: «Ар кандай эзүүнү жок кылуу «улуттардын бөлүнүүгө, өз тагдырын өзү чечүүгө укуктуулугу» ураанын алып таштоо дегендикке жатпайт, себеби, ал шарттуу демонстрациялык ураан, а биз мындай ураандарга пролетардык кыймылдын биринчи мезгилдеринде далай жолу кайрылганбыз».

Демек, ошол мезгилде эле партиянын жана өкмөттүн Ленинден башка жетекчилеринин басымдуу көпчүлүгү партиянын улут саясатынын негизги талабын – улуттардын өз тагдырын өзү чечүү укугун убактылуу тактикалык ыкма, пропагандалык үндөө катары түшүнүшкөн. Лениндин принциптүү жана зор кадры-баркы гана экинчи программда улут маселеси жагында лениндик багытты сактап калган.

Ошол эле мезгилде, программага өз тагдырын өзү чечүү маселеси таптык позициядан чечилет деген жобону программага киргизүү менен улуттардын тарыхый өнүгүүсүнүн: орто кылымдан буржуазиялык демократияга же буржуазиялык демократиядан советтик демократияга же пролетардык демократияга чейинки жолдогу баскычтарын эсепке алат деп жазылды. Мурда артта калган элдердин өзүнүн тагдырын өз алдынча чечүүгө болгон табигый укугун партия иш жүзүндө шектенүүчүлүк менен койду.

Мындан сырткары, программада «толук биримдикке карай жолдогу өткөөл формалардын бири катары, советтик тип боюнча уюшулган мамлекеттердин федеративдик биримдигин» таануу менен, келечектеги совет мамлекетинде тоталитардык мамлекеттик түзүлүштүн негиздерин сала баштады.

Бирок партиянын бул программалык багыты кыргыз элинин тагдырына тез эле таасир эткен жок. Бул табигый укуктарын иш жүзүнө ашыруу үчүн, ал татаал жолду басып өтүүгө тийиш эле.

Кыргыз Тоолуу областын түзүү аракеттери. 1918-ж. апрель айында мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун аймагында *автономиялуу Түркстан Республикасы* түзүлдү. Совет бийлиги орногондон кийин да кыргыздар бир кыйла убакытка чейин Түркстан АССРинин Жетисуу, Сырдарыя, Фергана жана Самарканд областтарынын курамында болуп, дагы эле бытыранды бойдон кала берген. Бул областтарда, алар улуттук азчылыкты түзгөн жана көпчүлүк учурларда алардын маданий-улуттук кызыкчылыктары этибарга алынбай калган. Кыргыздардын иш жүзүндө башка улуттарга аралашып эл катары жок болуп кетүү коркунучу пайда болду.

Мына ушундай кырдаалда **1921-ж. Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Кыргыз Тоолуу областын түзүү маселеси көтөрүлдү.** Бирок анда бул маселе чечилген жок. 1921-ж. Казак АССРинин курамында Жетисуу жана Сырдарыя областтарын берүүгө макулдук кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оорлотуп жиберди. Эгерде буга чейин кыргыздар бир автономиялуу республиканын аймагында жайгашкан бир нече областтардын курамына кирсе, эми болсо алар эки автономиялуу республиканын, башкача айтканда, Түркстан менен Казакстандын курамына кире турган болуп калды. Кыргыз интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрү буга кайдыгерлик кыла алышпады. **1922-ж. мартта Ж. Абдрахмановдун, И. Арабаевдин, А. Сыдыковдун демилгеси менен кыргыз оёздорун бөлүп,**

өз алдынча Тоолуу Кыргыз автономиялуу областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүп чыгышты.

1922-ж. 25-мартта Түркстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты Түркстан Республикасынын курамындагы Кыргыз Тоолуу областын түзүү жөнүндөгү чечимин чыгарды. Андан кийин ТүркБАКтын кичи Президиуму 26-мартта, курамында Пишпек, Каракол, Нарын оёздору жана Олуята оёзунун тоолуу бөлүгү кирген, областтык борбору – Кочкордо жайгашкан Кара-Кыргыз Тоолуу областын түзүү жөнүндөгү чечим кабыл алды. Кыргызстандын түштүк аймактары жана андагы жашаган кыргыздар жөнүндөгү маселе Фергана өрөөнүндө тынчтык орногонго чейинки мезгилге убактылуу ачык калтырылды.

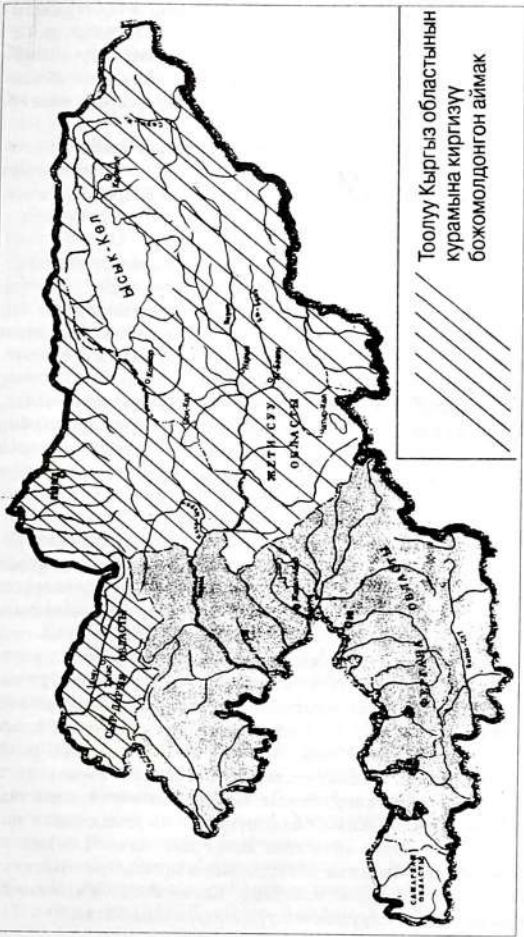
1922-ж. 19-апрелинде партиянын Жетисуу обкому 1922-ж. 1-июнунан кийин уюштуруу съездин өткөрүү жөнүндө чечим кабыл алып, атайын комиссия түздү.

Ошентип, кыргыз элинин алдында, алар жашаган аймактардын бир бөлүгүн гана камтыган, автономия формасында болсо да бирдиктүү, өз алдынча улуттук мамлекетин түзүүгө реалдуу мүмкүнчүлүктөр ачылды.

Бирок Тоолуу областты түзүү боюнча даярдык чаралары башталганда эле «партиялык», башкача айтканда, уруулук жана топтук күрөш тутанды. Каршылашкан эки топтун жетекчилери А.Сыдыков жана Р.Кудайкуловдор жергиликтүү калкка жана бийликтерге өз таасирлерин тийгизүүгө бардык аракеттерин жасады. А.Сыдыков өз алдынча административдик-аймактык бирдик катары Тоолуу областты түзүүнүн активдүү демилгечиси болгон.

Ал эми Р. Кудайкулов башында турган белгилүү кыргыз кызматкерлеринин бир бөлүгү Тоолуу областты түзүүгө каршы болушту. Алар съезди чакырууга каршы иш жүргүзө баштады. Аны Ташкенттеги жана Алматыдагы казак улутундагы жетекчилер колдошту. Областтык жетекчилердин көбү Р. Кудайкуловду колдоп чыгышты. Бул окуялардын андан ары өнүгүшүнө терс таасирин тийгизди. Бирок алар съездди болтурбай коё алган жок.

Съезд 1922-ж. 4-июнда Пишпекте ачылып, ага 425 делегат катышты. Бирок съезд өз ишин баштай элеkte Түркстандык жана Жетисуулук бийликтердин макулдугу, Сталиндин түздөн-түз көрсөтмөсү менен таркатылды. Ага делегаттардын ортосундагы топтук күрөш да өзүнүн терс таасирин тийгизди. Съездди чакыруунун демилгечилери буржуазиялык улутчулдар, контрреволюционерлер деп күнөөлөндү.

Тоолуу Кыргыз областынын түзүлүшү

Ошентип, чектелген автономия формасындагы улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү кыргыз элинин талабын аткаруу белгисиз мөөнөткө калтырылды. Автономиялуу областын түзүлүшү, улуттук биримдикти чыңдоого жол ачып, аймактын социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшүнүн маселелерин чечүүгө ыңгайлуу шарт түзмөк.

Улуттук мамлекеттүүлүктү түзүү үчүн андан аркы аракеттер. 1924-ж. январда Түркстан Республикасынын Советтеринин XII съездиндеги кыргыз делегаттарынын тобу РКП(б)БКга жана СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин Улуттар Советине докладдык кат менен кайрылышты.

Катта партиянын жана мамлекеттик бийликтин жетекчилик аппаратына Түркстанда өзбектер, тажиктер жана казактар менен катар эле, дагы бир улуттун – кара кыргыздардын бар экендиги белгисиз калууда деп көрсөтүлгөн. Кара кыргыздардын белгисиздигинин башкы себептери: тилиндеги айрым окшоштуктары, турмуш образынын жана чарбачылыгынын бир типтүүлүгү (көчмөн мал чарбачылык), ошонун натыйжасында, европалыктар казак-кыргыздарды жана кара кыргыздарды бир улут катары кабыл алууда. Бул Түркстандын айрым жетекчи кызматкерлеринин кара кыргыздарды казак-кыргыздарга кошуу жана аларды бир улутка бириктирүүгө болгон аракети болуп саналат деп көрсөтүшкөн, каттын авторлору.

Кыргыз делегаттарынын тобунун бул каты жогорку партиялык жана мамлекеттик жетекчиликтин көңүлүн кыргыздардын мындай белгисиз болуп жаткандыгынын терс натыйжаларына бурдурууга жасаган аракети болгон. Ал катта автономиялык областты түзүү маселесин көтөрүшкөн эмес. Себеби, бул мезгилде партиянын Борбордук Комитети бүткүл Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү маселесин көтөрүп жана бул маселени иликтөөнү крайдагы партиялык уюмдарга тапшырган эле.

Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү маселеси ТүркКП БКнын, ТүркБАКтын, Ортоазбюро мүчөлөрүнүн жана партиялык советтик кызматкерлеринин 1924-ж. 10-марттагы кошмо кенешмесинде талкууланды. Кенешмеде негизги докладды Рахимбаев жасады. Анын билдирүүсүндө кыргыздардын тагдыры жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Докладчыга берилген суроонун жообунан Фергана областынын кыргыздары Жетисуу областынын кыргыздарына кошулуп, Казак Республикасынын курамында автономиялуу област түзүлөөрү анык болду.

Кенешмеде чыгып сүйлөгөрдүрүн ичинен жалгыз гана Ишенаалы Арабаев ага нааразылыгын билдирип, кара кыргыздар саны жагынан көп болуп жана казак-кыргыздардан кескин айырмаланып турса да, кара кыргыздардын улуттук кызыкчылыктары баарынан көбүрөөк кемсинтилип жатканын, өз алдынча республика түзүү укугу берилбегендигин айткан. Ферганалык жана Жетисуулук кыргыздардын ортосунда экономикалык байланыш жок деген ырастоолор менен макул эместигин билдирип, ал кыргыздардын автономиясы жөнүндөгү маселени кечиктирбестен чечүүнү жана кара кыргыздардын Түркстанга, Казак Республикасына же Россияга кошулуу маселесин чечүү укугун элдин өзүнө берүүнү сунуш кылды.

Ошентип, кенешмеде кара кыргыздарга автономия берүү менен Казак республикасына кошуу боюнча чечим кабыл алынды. Кыргыз автономиялуу областын түзүүнүн кийинки этабы, ал кайсы республиканын – Россия Федерациясынын же Казакстандын курамында түзүлөт деген маселенин тегерегинде кыргыз жетекчи кызматкерлеринин ортосундагы курч күрөш менен коштолду.

Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү. 1924-ж. январда РКП(б)БК бүткүл Орто Азиянын аймагында улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү маселесин көтөрдү жана крайдын партиялык уюмдарына тапшырды. Бул көрсөтмөнү аткарып, Ортоазбюро апрелдин аягында аймакта улуттук-территориялык бөлүштүрүүнүн зарылдыгы жөнүндө токтом кабыл алды. Убактылуу комиссиялар түзүлүп, ага кыргыздардын да өкүлдөрү киргизилди. Комиссиялар Орто Азиядагы республикалар менен областтарды түзүүгө карата өз сунуштарын иштеп чыкты жана алардын чек араларын белгиледи.

11-майда Ортоазбюро комиссиянын доклады боюнча Кара-Кыргыз Автономиялуу областын түзүүнүн зарылдыгын тааныды. 12-июнда РКП(б)БК «Орто Азияны улуттук-территориялык

ВЫПИСКА

из постановления ВЦИК
от 14 октября 1924 г.

Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет постановляет:

«...4. Во исполнение выраженной всеобщей воли рабочих, дехканских масс кара-киргизского народа, предоставить право кара-киргизскому народу выйти из состава автономной Туркестанской ССР и образовать Кара-Киргизскую автономную область в составе РСФСР».

РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областын түзүү жөнүндө ББАКтын токтомунун көчүрмөсү.
1924-жыл, 14-октябрь.

Абдыкадыр Орозбеков

Жусуп Абдрахманов

бөлүштүрүү жөнүндө» токтом кабыл алды. Сентябрь айында Түркстан Республикасынын Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндө токтом кабыл алды.

Борбордук Комитеттин Орто Азия бюросунун өтүнүчүн эске алып, Борбордук Аткаруу Комитетинин II сессиясы 1924-ж. 14-октябрда Орто Азияны улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндөгү Түркстан Республикасынын БАКнын токтомун бекитти. Ага ылайык Кыргызстан Түркстан АССРинин курамынан чыгып, тикеден-тике Россия Федерациясынын курамына кирген өз алдынча *Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлдү.*

Кара-Кыргыз Автономиялуу областы (КАО) Фергана, Сырдарыя, Жетисуу жана Самарканд областтарында чачыранды болуп бөлүнүп калган кыргыз калкын чектелген автономия формасында болсо да, бир улуттук мамлекетке бириктирди.

Улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүдөн жана РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз Автономиялуу областы түзүлгөндөн кийин Кыргызстанда убактылуу партиялык жана советтик органдар түзүлдү. 1924-жылдын 21-октябрында РКП(б) БК убактылуу областтык партбюросу уюшулуп, областтык партиялык уюмунун 1-катчылыгына *М.Каменский*, 2-катчылыкка *Ж. Абдрахманов* дайындалды.

1924-ж. 21-октябрда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети *Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Ревкомунун*

курамын бекитти, алар 12-ноябрда ишке киришти. Ревкомдун төрагалыгына И. Айдарбеков дайындалды. Ошол эле жылдын декабрь айынын аягында областык Ревком Ташкенттен Пишпекке көчүп келди. Ошондон тартып Пишпек шаары Кыргызстандын борбору болуп калды.

1925-ж. март айында Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Советтеринин уюштуруу съезди болду. Съезде кыргыздардын мамлекети жарыяланды. Съезд автономиялуу областынын башкаруу органдарын шайлады. *Областык Аткаруу Комитетинин төрагалыгына Абдыкадыр Орозбеков* шайланды.

Пишпек шаары. XX к.дын 20-жж.

Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин чечими боюнча Кара-Кыргыз Автономиялуу областы *Кыргыз Автономиялуу областы* болуп аталды. Бул чечимде: «Кара-кыргыз эли тарыхый жана этнографиялык жактан кыргыз эли болуп саналгандыгын жана падышалык колониялык женип алуучулар кыргыздарды багындырган кезде «кара» деген сөз кошумча кыргыз элине берилгендигин эске алып, Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму токтом кылат: Кара-Кыргыз Автономиялуу областы Кыргыз Автономиялуу областы болуп аталсын».

Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшүнүн мааниси. Орто Азияны улуттук-территориялык бөлүштүрүү жана Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү, анын укуктук жагынан чектелгендигине карабастан кыргыз элинин тагдыры үчүн чоң мааниге ээ болгон. Патриархалдык-уруулук бытырандылыктан жана Россия империясынын аймактык жикке бөлүнүүсүнүн натыйжасында Түркстан чөлкөмүнүн ар кайсы областтарына бөлүнүп калган кыргыз эли кайрадан административдик бир бүтүн аймакка – Автономиялуу областтын аймагына бирикти.

Чектелген Автономия формасында болсо да кыргыз элинин бир улуттук мамлекетке биригиши, бул элдин территориялык, экономикалык, маданий байланышын чыңдоого жана улут болуп калыптанышына ыңгайлуу шарт түздү.

Кыргыз эли өзүнүн улуттук мамлекеттүүлүгүн андан ары өнүктүрүүгө, мамлекеттик бийликтин жана мамлекеттик башкаруунун системасын түзүүгө мүмкүнчүлүк алды. Кыргызстандын экономикалык жана маданий өнүгүшү тездеди.

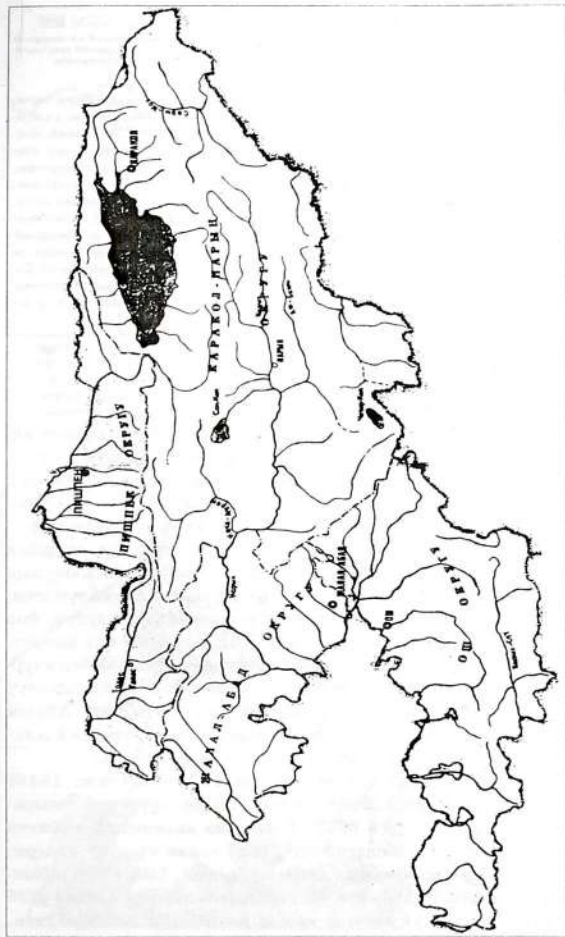
Улуттук автономиянын жарыяланышы кыргыз элинин тарыхындагы бурулуш учурларынан болуп калды. Ал аймактык жактан гана бирикпестен, ошондой эле, өзүнүн автономиялуу областын башкарууга катыша баштады. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө эне тилин пайдалануу мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

Кыргыз Автономиялуу областынын Автономиялуу республикага кайра түзүлүшү. Кыргыз Автономиялуу областынын биринчи уюштуруу съездинин делегаттары борбордук бийликтерге, аны Россия Федерациясынын курамындагы Автономиялуу республикага кайра түзүү сунушу менен кайрылууну чечти. Бул чечим борбордо ылдам эле колдоого алынды. **1926-ж. 1-февралында** ББАКтын Президиуму Кыргыз Автономиялуу областын Россиянын курамындагы автономиялуу республикага кайра түзүү боюнча токтом кабыл алды. ББАКтын III сессиясы (1926-ж. ноябрь) бул токтомду бекитти.

1927-ж. 7-мартта Фрунзе шаарында Кыргызстандын Советтеринин биринчи уюштуруу съезди ачылды. Съезд *Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын* түзүү жөнүндөгү декларацияны кабыл алды. Уюштуруу съезди курамында 122 мүчөсүнөн жана 27 мүчөлүгүнө кандидаттан турган *Борбордук Аткаруу Комитетин* шайлады.

1927-ж. 12-марттагы БАКтын биринчи сессиясы курамында 17 мүчөсүнөн жана 6 мүчөлүгүнө кандидаттан турган БАКтын Президиумун бекитти. *Кыргыз АССРинин БАКнын Президиумунун төрагалыгына – Абдыкадыр Орозбеков* шайланды. Сессия республиканын өкмөтү – *Эл Комиссарлар Советин* түздү. *Эл Комиссарлар Советинин төрагалыгына – Жусуп Абдрахманов* дайындалды. Ошентип, Автономиялуу республиканын мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары түзүлдү.

Эки жылдан кийин, **1929-ж. апрель айында** өткөн Советтердин II съезди *Кыргыз АССРинин биринчи Конституциясын кабыл алды*. Ал кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн мыйзамдаштырды. Ал Россиянын Конституциясынын негизинде иштелип чыккан. Конституция республикадагы мамлекеттик бийликтин жана башкаруу органдарынын структураларын жана алардын милдеттерин, республикалык жана жалпы федеративдик орган-

Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү

дардын өз ара мамилесин аныктады. *Кыргыз* жана *орус* тилдерин мамлекеттик тил деп жарыяланды.

Конституция боюнча Советтердин съезди, ал эми съезддердин аралыгында Борбордук Аткаруу Комитети мыйзам чыгаруучу жана көзөмөлдөөчү орган болуп саналган. Ал мезгил-мезгили менен сессияга чогулуп иштеген. БАКтын сессиясы анын Президиуму тарабынан үч айда бир жолу чакырылган.

Бул Конституция, башка советтик конституциялардай эле таптык негизде түзүлгөн. Анда Советтерге шайлоо системасы жана тартиби, алардын компетенциялары, граждандардын негизги укуктары жана милдеттери аныкталды. Тең укуксуз шайлоо системасы киргизилген. Ага ылайык калктын айрым катмарлары: байлар, манаптар, кулактар, дин кызматчылары, полициянын мурунку агенттери шайлоо укугунан ажыратылды.

Шайлоо укуктарынан ажыратуу. Шайлоолорго даярдык көрүүдө, шайлоо жөнүндөгү инструкцияга ылайык шайлоочулардын жана шайлоо укугунан ажыратылгандардын тизмеси түзүлгөн. Көпчүлүк учурда шайлоо жөнүндөгү көрсөтмөлөр бузулуп, бир окуучусу же жумушчусу бар майда ишканачы же кол өнөрчү, ошондой эле, жумушчусу жок майда ишканачылар кай бир учурларда «алдамчы», «байдын куйругу», «жаатчыл» деген сыяктуу жалаалар коюлуп шайлоо укуктарынан ажыратылган. Айрым райондордо мындай тизмеге «динге ишенгендер», «саясий жактан ишенимсиздер» деп аталган адамдар да кошулган.

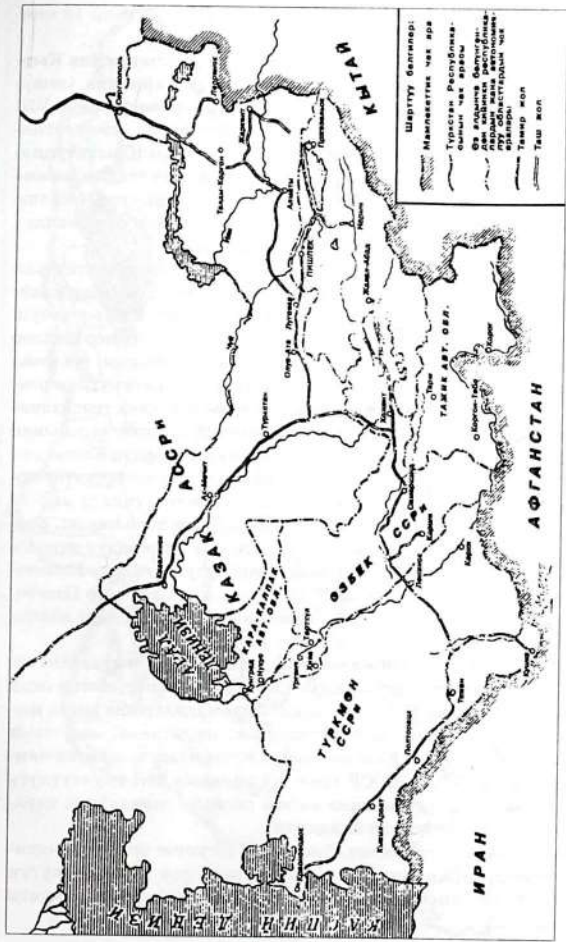
Официалдуу маалыматтар боюнча 1926–1927-жж. 18488 киши, 1928–1929-жж. 29058 киши шайлоо укугунан ажыратылган. Алардын ичинен 5652 – эмгексиз кирешенин эсебинен жашагандар, 4936 – «соодагерлер», 1881 – дин кызматкерлери, 2718 – мурунку полициянын кызматкерлери, 12954 киши башка «жардык» тагылгандар эле. Кийинчерээк алардын ичинен 5236 кишинин шайлоо укуктары кайра калыбына келтирилген.

ИЗ ПОСТАНОВЛЕНИЯ 3-Й СЕССИИ ВЦИК
О ПРЕОБРАЗОВАНИИ КИРГИЗСКОЙ АВТОНОМНОЙ
ОБЛАСТИ В КИРГИЗСКУЮ АВТОНОМНУЮ СОВЕТСКУЮ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКУЮ РЕСПУБЛИКУ

18 января 1926 г.

1. Принимая во внимание общее хозяйственное и политическое значение в составе РСФСР Кыргызской автономной области и национально-территориальную компактность (целостность) Кыргызстана, утвердить в соответствии с волеизъявлением киргизского трудового народа, постановлением Президиума ВЦИК от 1-го февраля 1926 г. о преобразовании Кыргызской автономной области, в существующих ее границах, в Кыргызскую Автономную Советскую Социалистическую Республику, входящую на федеративной части в состав РСФСР.

Кыргыз Автономиялуу областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы деп түзүү жөнүндө ББАКтын токтому ББАКтын токтомуна көчүрмөсү.

Орто Азиянын улуттук-мамлекеттик бөлүнүшү

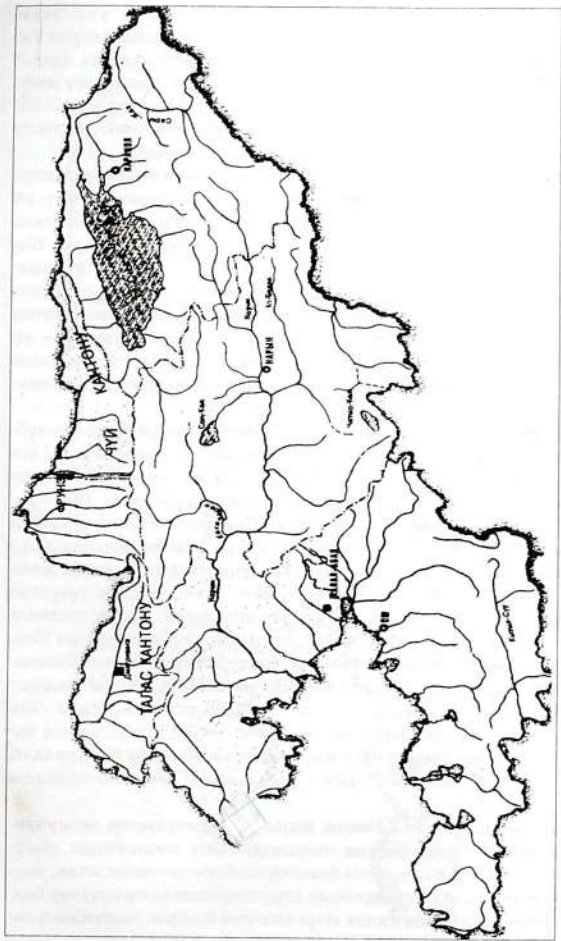
1930–1931-жж. шайлоо укугунан ажырагандардын саны 18 миңге жакынды түзгөн.

СССРдин Конституциясынын кабыл алынышы жана Кыргыз АССРинин Союздук Республика болуп кайрадан уюшулушу. 1936-ж. 25-ноябрда Москвада СССРдин Советтеринин VIII съезди ачылды. Ал съезд 5-декабрда «дүйнөдөгү эң демократиялуу» Конституцияны кабыл алды. Өлкөнүн жаңы Конституциясы «социализмдин» – «коммунизмдин башталгыч стадиясынын» жөнүндөгү жарыялады. Конституциянын долбоорун «жалпы элдик талкуулоо» беш жарым айга созулуп, ага официалдуу маалыматтар боюнча 75 млн. адам катышты.

1924-ж. Конституцияга салыштырганда шайлоо системасы, борбордук өкүлчүлүк органдарынын структурасы, өлкөнүн административдик-территориялык бөлүнүшү өзгөрдү. Кыйыр добуш берүү менен ишке ашырылган көп тепкичтүү, толук эмес шайлоо укугунун ордуна жашыруун добуш берүү менен жалпы, түз жана тең укуктуулуктун негизинде өткөрүлүүчү шайлоо укугу киргизилди. Шайлоо укугундагы мурдагы чектөөлөр жана тенсиздиктер жоюлду. Бирок партиялык-мамлекеттик аппарат тарабынан тандалган, «коммунисттер жана партияда жоктордун блогунан» көрсөтүлгөн, жалгыз депутаттыкка кандидатты көтөрүүнүн бардык жерде таралган практикасы, жаңы конституцияга киргизилген демократиялык жоболордун баарын жокко чыгарды. Борбордук өкүлчүлүк органдарын кайра куруу да формалдуу мүнөзгө ээ болду. Советтердин съездин жана Борбордук Аткаруу Комитетин, эки палатадан – Союздар Советинен жана Улуттар Советинен турган СССР Жогорку Совети алмаштырды. Ал төрт жылда бир жолудан шайлана турган болуп калды.

Жаңы Конституцияга адам укуктары жана граждандык эркиндиктер жөнүндөгү жоболордун киргизилиши күтүлбөгөн окуя болду. Конституция СССРдин бардык граждандарына эмгек кылуу, дем алуу, билим алуу укуктарын, карыганда, ооруганда жана эмгекке жарабай калган учурда материалдык жактан камсыздоо укугун берди. СССР граждандарынын тең укуктуулугу алардын кайсы улуттан жана кайсы расадан экендигине карабастан гарантияланат деп билдирди.

Жаңы Конституция сөз, басмасөз, чогулуш жана митингилерди өткөрүү эркиндигин, коомдук уюмдарга биригүү укугун гарантиялады, инсандын жеке эркиндигинин ыйык экендиги жарыяланды.

Кыргыз АССРи

Конституциянын көп жоболору, өзгөчө адам укуктары жөнүндөгү жоболор аракетсиз калды. Алар ырайымсыз репрессиялар, массалык камакка алуулар, атуулар менен жанаша жашады. Мыйзамдардын арасында указдарды бекитүү жөнүндөгү мыйзамдар сан жагынан басымдуу боло баштады. Бул болсо «СССР Жогорку Совети СССРдин мамлекеттик бийлигинин жогорку органы болуп саналат» деген идеяны жокко чыгарды.

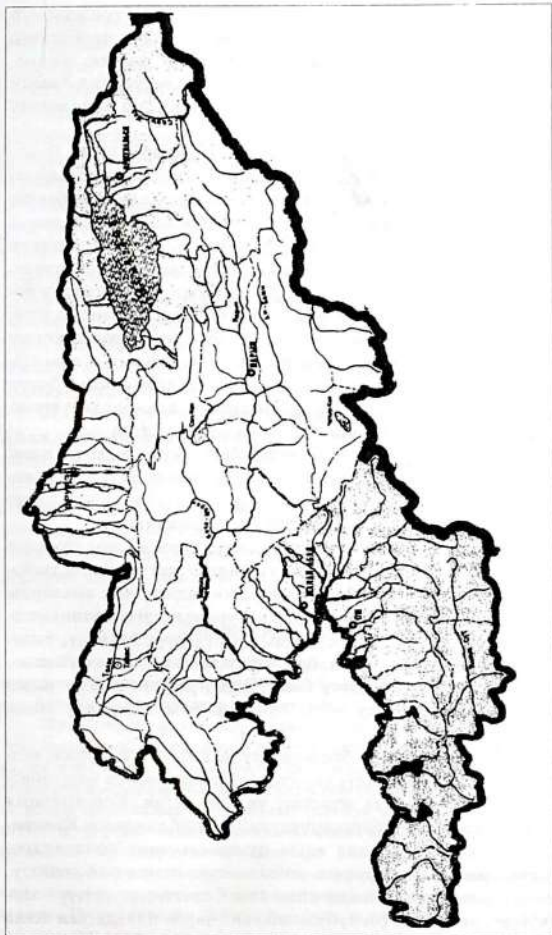
Конституция бардык сот процесстеринин ачыктыгын киргизди. Сот адилеттигин соттор гана ишке ашырат, соттор эч кандай органдарга көз каранды эмес жана алар мыйзамга гана баш ийет деген демократиялык принциптер жарыяланды. Бирок ошол эле мезгилде, өлкөдө Конституцияга толук карамакаршы келген, сот органдарынан тышкары органдардын системасы жашаган, ал эми соттор болсо көз каранды эместиктен өтө алыс эле. Саясий иштер боюнча «сот адилеттүүлүгүн» ар түрдүү мезгилдерде ички иштер боюнча Эл Комиссариатынын алдындагы өзгөчө кенешмелер, ар түрдүү «үчтүктөр» жана «экиликтер» ишке ашырган.

Жаңы Конституция боюнча Советтик Социалисттик Республикалар Союзунун курамына кирген республикалардын саны 7ден 11ге өстү. Ал Конституция боюнча Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасы *союздук республикага* айланды.

1937-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясынын кабыл алынышы. СССРдин Конституциясынын 16-статьясында: «Ар бир союздук республиканын анын өзгөчөлүгүн эске алган жана СССР Конституциясына толугу менен ылайыкталып түзүлгөн өзүнүн Конституциясы болот», – деп айтылган. Ушул статьяга ылайык Кыргыз ССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин Конституциялык комиссиясы түзүлүп, ал тарабынан жаңы Конституциянын долбоору иштелип чыгып, басмасөздө жарыяланды.

1937-ж. март айында болуп өткөн Кыргыз ССРинин Советтеринин чукул чакырылган V съезди, анын редакциялык комиссиясы тарабынан сунуш кылынган вариантын талкуулады жана *Кыргыз ССРинин Негизги мыйзамын – Конституцияны* кабыл алды.

1937-ж. Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы республикада «социализмдин женип чыккандыгын» жарыялады. Кыргызстандын Конституциясы боюнча шайлоо системасында, борбордук өкүлчүлүк органдарынын структурасында өзгөрүүлөр болду. Мурунку Конституцияда киргизилген шайлоо системасында-

Кыргыз ССРи

гы чектөөлөр жана тенсиздиктер жоюлуп, бардык граждандар шайлоого жана шайланууга тең укук алышты. Эми шайлоолор ачык жана кыйыр болбостон, жалпыга бирдей, жабык, жашыруун жана түз шайлай турган болуп калды. Советтердин съезди менен Борбордук Аткаруу Комитетинин ордуна *бир палаталуу Кыргыз ССР Жогорку Совети* түзүлдү.

СССРдин Конституциясындагы адам укуктары жана граждандык эркиндиктер жөнүндөгү жоболор толугу менен Кыргыз ССРинин Конституциясына киргизилди. Бүткүл өлкөнүн башка граждандарындай эле Кыргыз ССРинин граждандары да эмгек кылууга, дем алууга, карыганда, ооруп калганда жана эмгекке жарамдуулугун жоготкондо материалдык жактан камсызданууга, сөз, басмасөз жана чогулуштарга эркин катышууга укуктуу болуп калды. Жаңы Конституцияга бул жоболор киргизилип жатканда республикада массалык мыйзамды бузуулар өзүнүн жогорку чегине жетип, миндеген адамдар жалган жалаа менен айыпталып репрессияланып жаткан учур эле. Ал республикада болуп жаткан массалык ээн баштыктарды токтотуп, адамдардын граждандык укуктарын жана эркиндиктерин коргой алган жок.

Жаңы Конституцияда мамлекеттик бийликтин союздук жана республикалык органдарынын компетенцияларын бөлүштүрүү каралган. Башкаруунун союздук органдарынын укуктарын ишке ашырууну камсыз кылууга милдеттүү болуп калды.

Мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун жалпы союздук органдарынын башкаруусуна: тышкы саясат, согуш жана тынчтык маселелери, республикалардын ортосундагы чек араларды өзгөртүү, союздук республикалардын курамындагы автономиялуу республикалардын, областтардын түзүлүшүн бекитүү, тышкы соода, эл чарба пландарын, бюджетти, салыктарды аныктоо, жалпы союздук баш ийүүдөгү банктарды, ишканаларды жана мекемелерди, транспортту жана байланышты башкаруу жана башкалар берилген.

Союздук органдардын башкаруусуна кирбеген бардык иштерде, республика суверендүү укуктарын сактоо менен мамлекеттик бийликти өз алдынча жүргүзүү укугун алган. Конституция боюнча республиканын башкаруусуна: Республиканын Конституциясын кабыл алуу жана анын аткарылышын контролдоо, Кыргызстандын мыйзамдарын кабыл алуу, жаңы райондорду, шаарларды, поселоктук жана айылдык Советтерди түзүү, алардын чектерин аныктоо, республиканын эл чарба пландарын жана

бюджетин бекитүү, жалпы союздук мыйзамдарга ылайык мамлекеттик жана жергиликтүү салыктарды аныктоо, жерди, кен байлыктарды, токойду, сууну пайдалануунун тартибин аныктоо жана башкалар калтырылган.

Мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун союздук жана республикалык органдардын ортосундагы башкаруу укуктарын бөлүштүрүүнүн тизмесинен көрүнүп тургандай, улуттук республикалардын укуктары абдан эле чектелген жана иш жүзүндө Россиянын областтарынын укуктарынан анча деле айырмаланбай, улуттук республикалардын тең укуктуулугу жана алардын суверендүү укуктары жөнүндөгү жоболор иш жүзүндө формалдуу гана декларациялар болуп калды. Улуттук республикалар, алардын укуктарын бузган жалпы союздук органдардын мыйзамдуу актыларын токтотуп коюуга укуксуз эле. СССРдин мыйзамдары бүткүл өлкөнүн аймагында бирдей күчкө ээ болуп, ал эми жалпы союздук закондор республикалык мыйзамдарга караганда артыкчылык укуктарга ээ болду.

СССРдин Конституциясында союздук органдар менен республикалык органдардын ортосундагы бийлик укуктарын бөлүштүрүүнүн жалпы принциптери жөнүндөгү жоболор дегеле иштелип чыккан эмес. Конституцияда биримдикке, башкарууну борбордоштурууга жана жалпы союздук органдардын башкаруу укуктарын бир кыйла кенейтүүгө басым жасалган. Республикалардын чыныгы суверендүү укуктары жөнүндө жоболор кагаз жүзүндө калып, иш жүзүндө жок эле.

Документтүү материалдар

1. Түркстан АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин чукул чакырылган III сессиясынын 1924-ж. 15-сентябрдагы улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүү жөнүндөгү токтомуна:

Жумушчулар менен дыйкандардын Октябрь революциясы феодалдар, дворяндар, помещиктер жана капиталисттер тарабынан эзилген элдин жана кул болгондордун бардыгын азаттыкка чыгарды. Эмгекчилерди көп кылымдар бою кулчулукка тушап турган оор чынжыр үзүлдү. Мурдагы падышалык империянын эзилген элдери толук эркиндикке ээ болушту, революциядан кийин өз алдынча болууга чейин улуттук өз тагдырын өзү чечүү укугун алды.

Жети жылдын ичиндеги революциячыл алп күрөш жана жаны коомду куруу эмгекчилерге эн зор жеңип алууларды алып келди. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу азыр бардык советтик республикалардын тең укуктуу элдеринин биргелешип жашаган эн кубаттуу коомдук тур-

мушуна айланды. Азыр Советтик Социалисттик Республикалар Союзу улуттук теңсиздиктин жана кулчулуктун бардык калдыктары түп-тамырынан бери жок кылынган дүйнөнүн бирден-бир бөлүгү болуп саналат.

Падышачылыктын тушунда укуксуз колониялык кулдардын абалында болгон Түркстандын элдери азыр эркин жана тең укуктуу, эмгекчилердин күч-аракети менен өз мамлекеттерин куруп жатышат. Улуттук азаттыкка жетишип, маданий жана экономикалык курулушту кыйшаюусуз кенейтүү жана чыңдоо менен, жумушчу-дыйкан бийлигинин негизин бекемдеген Түркстандын элдери Түркстан Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын бир түрдүү улуттук мамлекеттер кылып кайра түзүүгө толук мүмкүндүк бере турган шарттарга жетишти.

2. Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын түзүлүшү жөнүндөгү Декларациядан (1927-жыл, март):

Азыр Советтердин биринчи уюштуруу съездинде Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасын жарыялоо менен Кыргызстандын эмгекчи массалары бардык Советтик Социалисттик Республикалардын эмгекчилеринин улуу үй-бүлөсүндө бөлүнгүс мүчө болуп кала берет жана Кыргыз АССРинин территориясында жашаган бардык улуттардын толук тең укуктуулугун экономикалык жана маданий жагынан ийгиликтүү өнүгүүнүн зарыл шарты деп эсептейт... Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикасынын эмгекчилери бардык эмгекчилер менен тыгыз бирдикте келечектеги бүткүл дүйнөлүк пролетардык революциянын тиреги – Советтик Социалисттик Республикалар Союзун чыңдоого жана өнүктүрүүгө бүт күчүн жумшайт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын улуттук мамлекетин түзүүгө эмне негиз болду?
2. Кыргызстандагы улуттук мамлекеттүүлүк үчүн күрөш кандай кыйынчылыктарга учураган?
3. Кыргыз элинин улуттук мамлекеттик түзүлүшүнүн калыптанышына кандай зарыл шарттар жана мүмкүнчүлүктөр бар эле?
4. Кыргыз Автономиялуу областынын Автономиялуу республика болуп түзүлүшү жөнүндө айтып бергиле.
5. И.Арабаев, И. Айдарбеков, А. Орозбеков жөнүндө эссе жаз.

§ 8. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушу

20-жылдардын ортосундагы топтук күрөш. 20-жылдардын экинчи жарымында кыргыз кызматкерлеринин арасында бийлик үчүн күрөшкөн эки топтун жаатташуусу күчөгөн. Алардын бир тобунда *Абдыкерим Сыдыков, Ишенаалы Арабаев,*

Жусуп Абдрахманов сыяктуу адамдар турган. Бул топтун курамына кирген адамдардын көпчүлүгү ошол мезгилдеги кыргыз интеллигенциясынын алдыңкылары, билимдүү өкүлдөрү болушкан.

Ал эми экинчи топто *Рахманкул Кудайкулов, Дүйшөнаалы Бабаханов, Ыбрай Тойчинов* жана анын тарапкерлери турган. Бул топтогу адамдардын көпчүлүгү Совет бийлигинин жылдарындагы кадр тандоодогу таптык мамиленин натыйжасында жогорку кызматтарга көтөрүлгөн адамдар болушкан. Алардын көпчүлүгүнүн билим денгээли анча жогору болгон эмес.

Эки топтун күрөшүнө феодалдык жана уруучулук кызыкчылыктын калдыктары да өз таасирин тийгизген. Алардын бардыгы тең кыргыздардын арасынан биринчилерден болуп большевиктер партиясына өтүшкөн, Совет бийлигин орнотууга активдүү катышкан, уюштуруучулук жөндөмдүүлүктөрү жогору экендигинен улам Кыргызстанда бир кыйла кадыр-баркка ээ болуп, партиялык, советтик аппараттарда жооптуу кызматтарда иштеген.

Бир катар союздук республикалардын, ошонун ичинде, Кыргызстандын 20–30-жылдардагы партиялык, советтик, чарбалык жана коомдук кызматкерлеринин басымдуу көпчүлүгү Маркстын, Энгельстин, Лениндин эмгектери менен терең тааныштыгы жок эле. Алардын марксизм-ленинизмди, партиянын саясатын өздөштүрүүлөрү көп учурда үгүт, айрым цитаталарды жана ураандарды жаттап алуу формасында болгон.

Алар революцияга, социализмдин ишине берилген жана чын дили менен ишенген адамдар болушкан, бирок экономикалык, саясий проблемалардын өтө көптүгүнөн көп учурда апкаарып калышкан. Мындай шарттарда, алар экономикалык жана саясий проблемаларды чечүүнү жөнөкөй, женил, түзүгүрөөк, айланып өтүүсүз, кыска жолдоруна түшүүгө жол издешкен. Алардын активдүүлүктөрү жанданганы менен татаал проблемаларды чечүүдө тажрыйбасы жетишсиздик кылган. Социализмди куруунун сталиндик жөнөкөйлөштүрүлгөн схемасын, башкаруунун буйрукчул-тескөөчүл, репрессиячыл системасын алардын кыңк этпей кабыл алышынын көп себептеринин бири болгон.

Абдыкерим Сыдыков Бүткүл Түркстандык Советтердин XI съездинде ТүркБАКтын мүчөлүгүнө жана Бүткүл Россиялык Советтердин X съездине делегат болуп шайланган. Андан ары ал съезд Бүткүл Союздук Советтердин Биринчи съездине кошулган. Ошентип, А. Сыдыков СССРдин түзүлүшүнүн башатында тургандардын бири болуп калды. И. Арабаев Бүткүл Россиялык Совет-

тердин IX съездинин, Ж. Абдрахманов РКП(б)нын XIII съездинин, РКСМдин III съездинин, Р. Кудайкулов РКП(б)нын XI съездинин делегаты болуп шайланган. Булардын көз караштарында элдик-демократиялык идеялар үстөмдүк кылып, патриархалдык-уруулук адаттардан биротоло бошоно алышкан эмес.

Большевик *М.Каменский* Кыргызстандын партиялык обкомунун биринчи катчысы болуп келгенден кийин топ-топ болуп араздашуу өзгөчө курчуп кетти. *М.Каменский*дей болгон адамдарды *Жусуп Абдрахманов* «Чөнтөгүндө партбилети бар колонизаторлор» деп атаган. Анын башталгыч гана билими болгон. Ал өзү үчүн таптакыр тааныш эмес Кыргызстанга келээри менен эле, анын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурбастан, сталиндик үлгүдөгү жеке бийлигин бекемдөө үчүн активдүү киришкен. Ага аймактагы *А.Сыдыков* жана *Р.Кудайкулов* жетектеген өз ара араздашкан топтордун күрөшү тоскоолдук кылган. Кыргызстан үчүн топтук күрөштүн зыяндуулугун түшүндүрүп, араздашкан эки топту жараштыруунун ордуна *М.Каменский* «бөлүп башкаргын» деген колонизатордук сыналган жолду тандап алган.

М.Каменский эки топту бири-бирине кагыштырып, бир тарабын колдой баштады. Бул Кыргызстандагы абалды ого бетер татаалдатты. Ал өзүнө баш ийген партаппараттын жана *Р.Кудайкуловдун* күчүн пайдаланып, *А.Сыдыков* тарабындагы каршылаштарын жооптуу кызматтардан алдырууга жетишти. 1925-ж. март айында болгон областтык I партконференцияда *Жусуп Абдрахманов* обкомдун экинчи катчылыгынан бошотулду.

Андан кийин кезек Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын Ревкомунун төрагасы *Иманаалы Айдарбековго* келди. Ага каршы асылуулар күчөдү. Областтык I уюштуруу съездинде *И.Айдарбековду* бай-манаптык элементтер менен байланышта, паракор, коррупциячыл жана кедей-кембагалдар менен тил табыша албайт деп күнөөлөштү. Анын областтык аткаруу комитетинин төрагалыгына шайланбай калышына жетишти. Съезд *М.Каменскийдин* жетекчилиги астында өтүп, областтык аткаруу комитетинин курамын шайлоодо шайлоо эрежелеринин одоно бузулушуна жол берилди. Областтык аткаруу комитетине шайланган 66 кишинин 27си депутат болушкан эмес, башкача айтканда, бөтөн эле адамдар болгон. Ошентип, ал өзүнө тил алчаак бийлик аппаратын курууга жетишти.

И. Айдарбеков

М. Каменский

Н.А.Узюков

Кыргызстандагы партиялык жетекчиликке *Н. Узюков* жана *В.Шубриковдун* келиши менен топтук күрөш басандай баштады. Топтук күрөштүн жетекчилери кызматтан четтетилди. Д.Бабаханов обкомдун экинчи катчылыгынан, Р.Кудайкулов «Кошчу» союзунун жетекчилигинен, К.Айтбаев областтык контролдоо комиссиясынын мүчөлүгүнөн алынды. Р.Кудайкулов менен Д. Бабаханов уголовный кылмыштары үчүн соттолушту. Ы. Тойчинов обкомдун бюро мүчөлүгүнөн, облаткомдун төрагасынын орун басарлыгынан бошотулуп, Москвага окууга жиберилди.

Областагы жетекчилик кызматтарга көбүнчө жаштар жана патриархалдык-уруулук калдыктарга каршы күрөшкөндөр дайындалды. Обкомдун экинчи катчылыгына Ж. Саадаев шайланды. Ж.Абдрахманов Кыргызстанга кайра кайтып келип, облаткомдун төрагасынын орун басарлыгына дайындалды. Кийинчерээк Кыргыз АССРинин Эл Комиссарлар Советинин биринчи төрагасы болуп калды.

«Отузчулардын» каты. Партиянын Кыргыз обкомунун биринчи катчысынын жетектөөдөгү мындай иш стили 1925-ж. жай айларында оппозициянын түзүлүшүнө жана айтылуу «отузчулардын» тобунун чыгышына алып келди. «Отузчулардын» (кол койгон адамдардын санына жараша аталган) катында Кыргызстандын бир катар жооптуу кызматкерлери М. Каменский башында турган партиянын Кыргыз обкомунун саясатын сынга алышкан. Негизинен Кыргыз обкомунун советтик органдарынын ишинин майда-баратына чейин кийлигише бергенин, топтордун күрөшүн күчөткөндүгүн, кадр саясатын топтордун принциби боюнча ишке ашыргандыгын сындашкан.

Абдыкерим Сыдыков

Ишенаалы Арабаев

«Отузчулардын» башчысы жана идеялык шыктандыруучусу, алардын манифесттин түзүүчүсү Абдыкерим Сыдыков эле. Ал улуттук интеллигенциянын өкүлдөрүнүн арасындагы билимдүү адамдардын бири катары, кыргыз калкынын арасында чоң кадыр-баркка ээ болгон.

Абдыкерим Сыдыков 1889-ж. азыркы Аламүдүн районундагы Башкарасуу айылында манаптын үй-бүлөсүндө туулган. Ал мусулман мектебинен окуп кат сабатын жойгон. Орусча жазганды жана окуганды үйрөнгөн. 1904-ж. Верныйдагы эркектер гимназиясына кирип, 1911-ж. аны ийгиликтүү аяктаган. 1912-ж. баштап Пишпек оёздук башкармасында котормочу болуп иштей баштаган. 1917-ж. Абдыкерим «Алаш» партиясынын Пишпектеги уюмун түзгөн. Ошол эле мезгилде солчул эсерлердин партиясынын катарына өткөн. Большевиктер партиясынын катарына ал 1918-ж. кирген.

1919-ж. А. Сыдыков Жетисуу областынын мусулмандык партиялык конференциясына делегат болгон жана анда партиянын обкомунун мусулмандык бюросунун төрагасынын орун басарлыгына шайланган. 1920-ж. мартында бирдиктүү партиялык уюм түзүлгөндөн кийин Түркстан Компартиясынын Жетисуу обкомунун уюштуруу бөлүмүнүн башчылыгына шайланган. Андан кийинки жылдарда партиялык жана советтик кызматтарда иштеген.

«Отузчулардын» арасында андан башка эл ичинде кадыр-барктуу *И. Арабаев, А. Орозбеков, И. Айдарбеков, С. Мураталин* жана башкалар бар эле. Тилекке каршы, партиянын Орто Азия

бюросу андагы адилет сынга карабастан, бул катты «партияны бөлүп-жарууга багытталган бай-манаптык кылык» катары баалады. 1925-ж. август айында «отуз адамдан турган топтун» ишин партиянын Кыргыз обкомунун III пленуму ашкерелейт. Андан соң областтык II партконференция муну партияны бөлүп-жарууга багытталган жалган жалаа жабуу, бай-манап тобунун аракетин катары мүнөздөдү.

Андан бир аз мурда 1925-ж. 22-июнунда М. Каменскийдин активдүү көмөгү аркасында «отуздун» катынын башкы уюштуруучусу *А.Сыдыков* партиялык «үчтүк» тарабынан «активдүү топчул» катары партиянын катарынан чыгарылган. Ортоазбюронун комиссиясы партүчтүктүн бул чечимине макул болгон.

«Отуздун» катынын демилгечилеринин жана авторлорунун бири И. Арабаев кийинчерээк Ортоазбюронун чечими менен партиянын катарынан чыгарылды. Анын бардык катышуучулары партиялык ар түрдүү жазаларды алышкан, айрымдары кызматтарынан алынып, Кыргызстандан аймагынан айдалган.

Көчмөн айылды советтештирүү. Кыргыз АССРи түзүлгөн учурда республиканын калкынын жарымынан көбү көчмөн турмушта жашаган. Алар жай айларында өздөрүнүн малдары менен бийик тоолуу жайыттарга – жайлоолорго көчүп барышып, анда күзгө чейин отуруп калышкан. Ал жерлерге көчүп барган чарбалардын саны бир нече миңден он миңге чейин жеткен. Жайкы жайыт райондорунда отурукташкан калк өтө аз болгон.

Малчылар өздөрүнүн малы менен жайлоого чыккан мезгилдеринде узак убакытка чейин өздөрүнүн дайыма жашаган территориялык, административдик жана коомдук-саясий борборлордон алыстап кетчү. Территориялык бөлүнүшү жагынан жайлоолорго баш ийген административдик борборлордон алыстап кетиши менен алардын арасында партиянын жана Совет бийлигинин таасири начарлап калган.

Жайлоодогу малчылар арасында партиянын таасирин күчөтүүнүн жана советтештирүүнүн чарасы *жайлоо Советтерин* уюштуруу болду. **1927-ж. жазында** Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитети *Суусамырда Убактылуу жайлоо Советин* уюштуруу жөнүндө токтом кабыл алды.

Жайлоо Советтеринин негизги милдети: жайлоодо Совет бийлигин чыңдоо жана революциячыл мыйзамдуулукту киргизүү, бай-манаптык таасирге каршы күрөшүү, ошондой эле, көчмөн малчылардын арасында чарбалык-маданий ишти уюштуруу бол-

гон. Жайлоо Совети кантондук аткаруу комитети кандай укуктан пайдаланса, дал ошондой укуктан пайдаланган. Советтин ишинин мөөнөтү 15-майдан 15-сентябрга чейин белгиленген.

Жайлоо Совети ошол аймактагы бийликтин жогорку органы болгон. Ага ошол аймактагы бардык болуштук аткаруу комитеттери, айылдык Советтер, ошондой эле, бул аймакта иштеген кызматкерлер баш ийген. Анын ишмердигине төмөнкү маселелер: мамлекеттик тартипти, коомдук коопсуздукту коргоо жана жайлоодо революциялык мыйзамдуулукту камсыз кылуу, чарбалык жана турмуш-тиричилик маселелерин чечүү, борбордук органдардын декреттерин жана токтомдорун ишке ашыруу, финансылык органдарга өз убагында салыктарды жана башка жыйымдарды жыйноого көмөк көрсөтүү кирген.

Кийинчерээк, мындай Советтер Кыргызстандын бардык жайлоолорунда уюштурулган. Алар көчмөн калктын арасындагы кедей-кембагалдарга таянуу менен таптык негизде тирешүүнү пайда кылып, таасирдүү бай-манаптарды сот жообуна тартып, аймактан сырткары жерлерге көчүрүп жиберешти. Жайлоо Советтери көчмөн чарбаларды отурукташтыруу жана аларды коллективдештирүү иштерине жетекчилик кылышты. Отурукташкан турмушка өтүү айылчарбасын коллективдештирүүнүн негизинде жүргүзүлдү. Коллективдештирүү учурунда малдын көп бөлүгү колхозчулардын менчигине өткөн. Эми жайлоого колхоздун бардык мүчөлөрү чыкпастан, малчылар гана чыгып калды. Туташ коллективдештирүү жана көчмөндөрдү отурукташтыруунун башталышы менен жайлоо Советтери жоюлду.

«Жергиликтештирүү» саясаты. Кыргызстан улуттук чет жакалардай эле, социализмди курууга өнүккөн өнөржайы, улуттук жумушчу табы, улуттук интеллигенттери гана эмес, ошондой эле, тамга таанууга жараган жеткиликтүү сандагы адамдары жок туруп киришкен. 1926-ж., башкача айтканда, Совет бийлиги орногондон 9 жыл өткөндөн кийин 1600 гана өнөржай жумушчусу болгон. 510 миң кыргыздын 19 миңге жакыны (3,7 пайыз) гана сабаттуу болгон. Булардын басымдуу көпчүлүгү революциядан кийин билим алган жаштар, ал эми эр жеткендердин арасында өздөрүнүн мүлктүк абалынын аркасы менен окуп алууга мүмкүнчүлүгү болгондору бирин-экин гана адамдар болчу.

Кыргыз Автономиялуу областы түзүлгөндөн жарым жыл өткөндөн кийин, башкача айтканда, 1925-ж. 1-мартына карата областтык уюмдар менен мекемелердин аппараттарында 63 гана

кыргыздын же областтык масштабдагы кызматкерлердин 10,5 пайызынын гана иштеп турушу, чечүүчү даражада ушул себептер менен түшүндүрүлөт.

Иш кагаздарын жергиликтүү калктын тилинде жүргүзүү өтө курч маселелердин бири болуп, 1925-ж. орто ченинде ал болуштук аппараттардын тенине жакынында, ал эми областтык жана округдук аппараттарда андан да азында жүргүзүлгөн. Сабаттуу адамдар, даярдалган кадрлар, каражат жана тажрыйба жетишпеген.

«Жергиликтештирүү» деп аталган партиянын атайын саясаты, мына ушундай кырдаалда жүргүзүлө баштады. «Жергиликтештирүү» саясаты бир жагынан, анын иш кагаздарын жергиликтүү калктын тилине которуу менен советтик мамлекеттик аппаратты массаларга жакындатуу, экинчи жагынан, калктын сабатсыздыгын жоюу, алардын саясий активдүүлүгүн жогорулатуу жолу менен массаларды советтик мамлекеттик аппаратка жакындатуу максатын көздөгөн. Улуттук кадрларды даярдоо, ошондой эле, жергиликтүү элдин тилин билбеген кызматкерлерге аны үйрөтүү «жергиликтештирүү» саясатынын социалдык мазмунун аныктаган, анын маанилүү бөлүгү болгон.

«Жергиликтештирүү» саясаты партиянын таптык көз карашында «капитализмди аттап өтүп, социализмди куруунун» шарттарында жүргүзүлө баштады. Мунун натыйжасында, революцияга чейин эле сабатсыздыгын жойгон кыргыз улутундагы көптөгөн адамдар жаны мамлекеттик башкаруу аппаратына тартылбай калган. Ага, алардын социалдык теги, мурдагы колониялык мезгилде, башкаруунун жергиликтүү органдарында ар кандай жумуштарда иштегендиги тоскоолдук кылды.

Мамлекеттик башкаруу аппаратын «жергиликтештирүү» саясатына, ошондой эле, партиялык, советтик, чарбалык аппараттардагы кыргыз кызматкерлеринин арасындагы топтук күрөш да тоскоолдук кылган.

Бул жылдарда жергиликтүү кадрларды, өзгөчө кедей катмарлардан көтөрүлгөн кадрларды борбордук райондорго практикага, стажировкага жиберүү, кыска мөөнөттүк курстарда, окуу жайларда, партиялык агартуу системасында окутуу кадрларды даярдоонун негизги каналы болуп калды.

Алгачкы жылдарда партиялык, советтик, чарбалык жана башка органдарга жергиликтүү калктын өкүлдөрү көбүрөөк тартыла баштаган. 1931–1932-жж. бул органдарга тартылган 1023 кишинин 710 кыргыз болгон. Алардын арасында 240 аял болсо, ошонун ичинде 135и кыргыз аялдары болгон.

Ал Совет бийлигинин кадыр-баркын жергиликтүү калктын арасында көтөрүүгө шарт түзүп, алардын коомдук-саясий активдүүлүгүн жогорулатууга, жалпы билимин, маданиятын жана саясий денгээлин өстүрүүгө жардам берди. «Жергиликтештирүүнүн» натыйжасында кыргыздар мамлекеттик башкаруунун бардык тармактарына көтөрүлдү. Булардын бардыгы кадрлардын улуттук отрядын түзүүгө ыңгайлуу шарттарды түздү.

Ошол эле мезгилде, кадрларды көтөрүүнү мезгил-мезгили менен жүргүзүлүүчү чуулгандуу кампанияга айландыруу кадрлардын сапатына терс таасирин тийгизди. Кадрларды көтөрүүдө, биринчи кезекте алардын социалдык тегине, андан кийин анын сабаттуулугуна көңүл бурулуп, ишкердик жана нравалык сапатына жеткиликтүү көңүл бурулган эмес. Ошонун натыйжасында, башкаруу аппаратына жөндөмдүүлүгү начар, кээде кокусунан келгендер, карьеристтер алынып калган.

Кедей-кембагалдар катмарынан көтөрүлгөндөрдүн көпчүлүгү, өздөрүнүн иш билбестигин жаттап алган ураандар, жалпы чакырыктар жана жетекчиликтин буйрук берүү ыкмалары менен алмаштырууга аракет кылышкан. Жетекчилик кызматтарга жеткиликтүү ишкердик сапаттары жок адамдарды көтөрүү партиялык комитеттердин советтик, чарбалык кызматкерлердин ишинин майда-чүйдөсүнө чейин кийлигишүүсүнүн күчөшүнө белгилүү даражда шарт түздү. Бардык чарбалык кампаниялар: айдап-себүү, сугаруу, оруп-жыйноо жана башка жумуштар, партиялык комитеттер бекиткен план-графикке ылайык жүргүзүлө баштады. Ал «сталиндик жолдомолор» деп аталган жана анда иштин бардык технологиясы майда-чүйдөсүнө чейин белгиленген.

Бирок кийинчерээк сталиндик репрессиянын жылдарында зор эмгек менен өстүрүлгөн жергиликтүү кадрлардын дээрлик бардыгы жалган жалаа менен репрессияланган. Ортонку жана төмөнкү звенодогу партиялык, советтик, чарбалык органдарда, коомдук уюмдарда иштеген жергиликтүү кадрлар да ушундай тагдырга туш болушкан. Бул Кыргызстандын мамлекеттик курулушуна чоң зыян келтирген.

Документтүү материалдар

1. Жусуп Абдрахмановдун Сталинге 1925-жылдын 5-майында жазган катынан:

Кара-Кыргыз коммунисттери Орто Азиядагы улуттук-мамлекеттик бөлүнүүнү бирдиктүү түрдө эмес, жаатташууларга жиктелген түрдө,

б. а. аны жактаган жана ага каршы болгон жагдайда тосуп алышкан. Бирок Кара-Кыргыз Автономиялуу областын түзүү жөнүндө маселе айкындалып, тийиштүү партиялык инстанциялар чечим кабыл алышкандан кийин, кара-кыргыз коммунисттеринин ортосундагы күрөш башкача мүнөзгө өтөт: Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын РСФСРдин курамына киришин жактаган да, каршы да пикирлер айтылат.

... Кара-Кыргыз Автономиялуу областтык Уюштуруу бюросу областтык советтик жана округдук партиялык-советтик органдарды түзүү боюнча практикалык ишке өтүп, өз алдына кызматкерлерди ишкердик сапаты боюнча тандоо милдетин коюп, РКП(б) Кара-Кыргыз уюмунун ичиндеги жаатташууларга каршы күрөшүүдө.

... Кара-Кыргыз Автономиялуу областы сыяктуу жаш областта, менимче, кызматкерлерди ишке жөндөмдүүлүгүнө жана керт башынын тазалыгына карап тандоого көп нерселер байланыштуу.

... Жергиликтүү калктын коммунисттеринен чыккан кыйла даярдыгы бар кызматкерлерди жооптуу кызматтардан четтетүүнү жана төмөнтөдөн көтөрүү урааны астында өз милдетин аткара албаган кээде масса алдында партияны жана Совет бийлигин жаманатты гана кыла турган тандоо – мени гана эмес, башка көптөгөн коммунист-кызматкерлерди да муну европалыктар тарабынан дартка чалдыккан усул деп ойлоого мажбурлайт.

2. Жусуп Абдрахмановдун РКП(б) Борбордук Комитетине 1926-жылы жазган катынан:

Өзүнүн уюштуруу ишинде РКПнын Кыргыз Обкому эң коркунучтуу жолго – жергиликтүү революциячыл күчтөргө, кызматкерлердин жергиликтүү кадрларына ишенбөөчүлүк жолуна түшкөн. Обком төбөлдөр жаатчылыктарын өчөгүштүрүү жолуна жана партиялык тарбиянын методдорун этибарга албай, ушул төбөлдөр жаатчылыктарына каршы күрөшүү ишинде администрациялык-бюрократтык (хирургиялык) манипуляциялоо жолуна түшкөн. Мында өтө баёо жана партия үчүн катуура натыйжаларга жык толгон абалын (курулай бейкапардык) чындоо үчүн обком бардык ыкмаларды айрым жергиликтүү кызматкерлерге сыртынан жасалма камкордук көрүүдөн тартып, партиянын айрым ураандарын, массаны, советтик аппаратты батрактардан түзүү деген ураанды жаатчылык күрөшү үчүн курал катары пайдаланууга чейинки ыкмаларды колдоюду. Ал гана эмес, өзүнүн күндөлүктүү ишинде Обком Облаткомду ар кандай демилгеден ажыратып, факт жүзүндө Облаткомдун ишин басып келген. Ушунун баарынын натыйжасында массалардан (партиялык жана партияда жок массалардан) ажыроо менен РКПнын Обкому чындыгында «абройго» өтө коркунучтуу, ошондуктан бекем эмес жана азыраак абройго ээ болду.

3. «Отуздун» катынан:

Орто Азиядагы улуттук бөлүштүрүү жана Кыргыз Автономиялуу областтын түзүү кыргыз элинин арасында биримдикти киргизүүгө, акырындык менен уруулук араздашууларды жана падышалык өкмөт тара-

бынан алыскы чет жакаларда узак жылдар бою жүргүзүлгөн колония-лаштыруу саясатынын натыйжасында келип чыккан бардык топторду акырындык менен жоюуга алып келүүгө тийиш эле...

... партиялык советтик аппарат топтук принцип боюнча Обкомдун жетекчи төбөлдөрүнө тигил же бул кызматкерлердин жакындыгы жана жеке байланышына жараша түзүлдү. Ушундай иштердин натыйжасында иште бекемдик, ачыктык жана өз ара мамилелерди жакшыртуу зарылдыгы киргизилбей гана калбастан, дагы көбүрөөк ички партиялык топтук күрөш, өзгөчө массалардын арасындагы уруулук күрөштү күчөтүп, иштин толук бузулушуна жана жакшы болгон учурда бир ордунда токтоп турууга алып келди. Ошол эле учурда жеткиликтүү тажрыйбасы бар, иштин жергиликтүү шарттарын жакшы билген жана жер-жерлерде партиянын жана Совет бийлигинин багытын жүргүзүүгө пайдасы тие турган жергиликтүү бир катар кызматкерлерди четтетүү багыты ачык көрүндү...

Мындан тышкары, Обкомдун жетекчилигинин майда-чүйдөсүнө чейин тескөөчүлүгү жана Советтик аппараттын техникалык иштерине да кийлигишүүсү көбүрөөк сезилүүдө, советтик жана партиялык аппараттын ишиндеги чек коюучулук эч кандай байкалбайт, анткени, обком бардык маселелер, ошонун ичинде, квартиралардан чыгарууга чейинки маселелер менен алектенет, бул ишти чаташтырат жана кенири эмгекчи массалардын алдында анын кадыр-баркын төмөндөтөт. Советтик жана партиялык иштерге катуу чек коюу боюнча партиялык съездердин жана конференциялардын чечимдери эч кандай көзөмөлгө алынбайт. Айрым адистерди Обкомго чакыруу жана бөлүм башчыларын атап өтүп аларга тапшырма берүү орун алууда, албетте, бул жолдоштордун партияда жок кызматкерлердин алдында кадыр-баркын төмөндөтөт. Советтик иштер боюнча РКП(б) Обкомунун башаламан жана шашылыш көрсөтмөлөрү өндүрүштүн кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлгөн иштин план ченемдүүлүгүн бузат.

4. РКП(б) БКнын Ортоазбюронун Аткаруу Комиссиясынын 1925-жылдын 29-30-июлундагы токтомунан:

а) Сыдыковдун үч жолу партиядан чыгарылгандыгы, топторго катышкандыгы жана партиялык мектепке каршы чыгууларын токтотпогону, партиялык уюмдун, ошондой эле, советтик органдардын ишине тоскоолдук кылгандыгы үчүн текшерүү боюнча комиссиясынын чыгарган чечими көңүлгө татырлык деп таанылсын – анын партиялык абалы жонүндөгү маселе чечилди деп эсептелсин жана ошону менен бирге анын Кыргыз Автономиялуу областында туруусу мүмкүн эмес деп таанылсын; б) Арабаевге, мурунку молдо, топтун активдүү уюштуруучусу, партиянын саясатын жана тактикасын билбейт жана билүүнү да каалабайт, аны советтик иште пайдаланууга мүмкүн деп эсептеп, чыгарат; в) Янгулатовго, Айдарбековго, Артыкбаевге катуу сөгүш жарыяланат. Алар Ортоазбюронун карамагына чакырылат. Алымбеков катуу сөгүш менен окууга жиберилди. Худайбергенов, Жумагулов, Мурата-

лин. Дербишев, Чонбашев, Абуканов, Зульфигаев, Кулумбаев, Орозбеков катуу сөгүш алышты. Кудайкулов уяткарылды, а Николаевге болсо топтук күрөшкө катышкандыгы үчүн партиялык иш боюнча катуу сөгүш берилип, областтык саламаттыкты сактоо бөлүмүндөгү кызматынан алынды. Ал Нарын шаарына катардагы дарыгер кылып жөнөтүлдү.

Суруолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандын жетекчилигиндеги топтук күрөштүн себептери кайсылар?
2. Кыргызстандын көчмөн айылдарын советтештирүү кандай максаттарды көздөгөн?
3. «Жергиликтештирүү» саясаты Кыргызстанда кандай жүргүзүлгөн, анын натыйжалары кандай болгон?
4. Кыргыз элинин улуттук мамлекетинин өнүгүү тарыхындагы бардык мезгилдерге экономикалык жана социалдык-саясий негиздөө бергиле.
5. Ж. Абдрахманов жөнүндө эссе жаз.

IV глава. КЫРГЫЗСТАН ЧЕЧҮҮЧҮ ОН ЖЫЛДЫКТА (1929–1941-жж.)

§ 9. Кыргызстандын индустриялык өнүгүшү

Кыргызстан индустриялаштыруунун алдында. 20-жылдардын орто ченинде өлкөдө, ошонун ичинде Кыргызстанда, чарбачылыкты калыбына келтирүү жумуштары негизинен аяктап, согушка чейинки денгээлге жетти. Жаңы экономикалык саясат жылдарындагы бул ийгиликтерге карабастан, СССРдин, анын ичинде Кыргызстандын, техникалык-экономикалык жактан артта калуусу ого бетер күчөдү. Бул артта калууну жоюу үчүн машина курууну, металлургияны, темиржолдорду жана башкаларды өнүктүрүү керек эле. Ошентип индустриялаштыруунун зарылдыгы келип чыкты.

Лениндин планы боюнча индустриялаштыруу, коллективдештирүү жана маданий революция социализмге карай жол катары каралган. Индустриялаштырууну жүзөгө ашыруу, өзүнүн өнүгүү жолунда капитализмди басып өтпөгөн Кыргызстандын шартында өзгөчө оор болгон. Аны аймактын экономикалык жана маданий жактан өтө артта калгандыгы, катнашуу жолдорунун жана байланыштын жоктугу ого бетер оордотту.

Индустриялаштыруу жергиликтүү шарттарды эсепке алуу менен өзгөчө формада болууга тийиш эле. Бирок ал жергиликтүү шарттарды эсепке албастан жүргүзүлдү.

Кыргызстанды индустриялаштыруунун башталышы. Жалпы союздук планга ылайык, экономиканы калыбына келтирүү жумуштары толук аяктай элек Кыргызстанда да индустриялаштыруу башталды. Кыргызстанда табигый кен байлыктарды өндүрүү жана айылчарба продукцияларын өнөржайлык негизде кайра иштетүүчү ишканаларды куруу менен, аны агрардык-индустриялык республикага айландыруу милдети коюлду.

Өнөржайынын өсүү темпи жалпы союздук денгээлден жогору белгиленди. Ошондой эле, анын техникалык-экономикалык жактан артта калгандыгын жоюу, жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды жана инженердик-техникалык интеллигенцияны даярдоо каралды.

Жалпы союздук пландын негизинде иштелип чыккан республиканын биринчи беш жылдык планын *1929-ж. декабрында* өткөн Кыргыз АССРинин сессиясы кабыл алды. Аны декабрда РСФСР Эл Комиссарлар Совети, *1930-ж. февралда* СССР Эл Комиссарлар Совети бекитти. Бул план кийинкилерден айырмаланып, жаңы экономикалык саясаттын принциптерине негизделип түзүлгөн. Чарбалык эсепти андан ары жайылтуу, аны ар бир ишканага жеткирүү белгиленген. Планда Кыргызстандын кызыкчылыгын СССРдин кызыкчылыгы менен айкалыштырууга аракет жасалган.

Кыргызстанда индустриялаштыруу жергиликтүү минералдык жана сырьёлук ресурстарды алгач иштетүүчү, кен байлыктарды өндүрүүчү ишканаларды куруудан башталды. Бул ишканалар өзүн-өзү актай алган эмес. Кыргызстандын өзүндө өнөржай ишканаларын курууга финансылык каражаттар жетпегендиктен аларды финансылык каржылоодо, Кыргызстан борборго толугу менен көз каранды болгон.

Кыргызстандын өнөржайынын өнүгүшүнө, биринчи кезекте ири өнөржайынын өнүгүшүнө бир кыйла акча каражаттары бөлүндү. Бай сырьёлук базасы бар өнөржай тармактарын калыбына келтирүү жана реконструкциялоо, жаңы ишканаларды жана көмүр шахталарын куруу белгиленди.

Кыргызстанды индустриялаштыруунун эң алгачкылары Карасуудагы пахта тазалоочу завод, Оштогу жибек түрүүчү фабрикасы, Фрунзе шаарындагы завод, Чүй суусундагы Аламүдүн ГЭСи болуп саналат. 1926-ж. башталып 1930-ж. бүткөн Түркстан –

Сибирь темиржолу Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүндө маанилүү ролду ойноду. Ал Орто Азия менен Казакстанды эң кыска жол аркылуу Сибирь жана Урал менен байланыштырып, өлкөнүн чыгыш райондорунда индустриялаштыруунун темпин тездетүүгө түрткү берди.

Кыргызстандын өнөржай курулушуна Чехословакиянын жана Венгриянын жумушчулары катышты. 1925-ж. эле Кыргызстанда («Өз ара жардам») «Интергельпо» деген интернационалдык кооперативдик шериктик түзүлгөн. Кыргызстандын өкмөтү ушул кооперативдик шериктикке Пишпек станциясынын жанынан 43 гектар жер участкан бөлүп берди. «Интергельпо» кооперативинин мүчөлөрү ушул жерде сукно фабрикасын, булгаары заводун, электрстанцияны, мастерскойду жана башка ишканаларды курушту. Кооперативдин мүчөлөрү жасалгаларды Чехословакиядан алып келишкен. «Интергельпо» интернационалдык уюм болгон. Кооперативдин мүчөлөрү 14 улуттун жумушчуларынан: чехтерден, словактардан, венгерлерден, орустардан, украиндерден, белорустардан, кыргыздардан, өзбектерден жана башка улуттун өкүлдөрүнөн турган. Алар түзгөн ишканалар өнөржай продукцияларын жасап чыгаруу менен бирге Кыргызстандын жергиликтүү калкынан квалификациялуу жумушчуларды да даярдап чыгарды.

Ошентип, биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда өнөржайдын эң маанилүү тармактары: нефть, көмүр, металл иштетүүчү, текстиль, булгаары, тамак-аш жана башка тармактары түзүлдү. Биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда 41 өнөржай ишканасы курулду. 1932-ж. аягында республикада 1,5 миндей майда жана орто ишканалар менен катар 106 ири ишкана болгон. Өнөржай 79 млн. сомдук продукция чыгарган. Көмүр казып алуунун көлөмү 745 миң тоннага жетти. Хайдаркен жана Кадамжай сымап менен сурьманы өндүрүүгө адистешкен ишканалар алгачкы продукцияларын бере баштады.

Кыргызстандын өнөржайынын экинчи беш жылдыктагы өнүгүшү. Жалпы союздук пландын көрсөтмөлөрүнө ылайык Кыргыз АССРинин эл чарбасын өнүктүрүүнүн экинчи беш жылдык планы иштелип чыкты. Экинчи беш жылдык план көптөгөн жолку оңдоолорго карабастан, контролдук цифраларды жогорулатуу боюнча көптөгөн сунуштарга карабастан, нормалдуу кырдаалда өткөн. Туракжайларды жана мектептерди курууга көңүл бурула баштады.

Экинчи беш жылдыкта Кыргызстандын техникалык-экономикалык жана маданий артта калгандыгын, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн калдыктарын жоюу негизги милдет деп эсептелген. Республиканын эл чарбасына жумшалуучу капиталдык салым 657,4 млн. сомду түзүп, анын 115 млн. сому көмүр өнөржайына багытталган. Капиталдык салымдардын тенинен көбү союздук бюджеттен жумшалды.

Экинчи беш жылдыкта мурунку жылдарда башталган жаны ишканалардын курулушун аяктоого негизги басым жасалган. 1935-ж. Ташкөмүр кени ишке киришти. Башка көмүр кендери реконструкцияланып, жаңы машиналар жана механизмдер менен жабдылды. Анын натыйжасында, көмүр казып алуунун көлөмү 1937-ж. 1,2 млн. т. түздү. Нефть өндүрүү иши жолго коюлду. Сымап, сурьма жана башка айрым түстүү металлдарды өндүрүү боюнча Кыргызстан СССРде алдыңкы орунга чыкты.

Женил өнөржайы да өнүктү. Жүндөн жана жибектен токулган кездемелер, тигилүү буюмдар, бут кийимдерди жасап чыгаруу бир кыйла көбөйдү. Женил өнөржайынын эски ишканалары жаңы техника менен жабдылды.

Кыргызстандын тамак-аш өнөржайы ири тармактардын бирине айланды. Кант, консерва, май, кондитер жана башка продуктулар өндүрүлө баштады. Бул жылдары республикада 61 ири ишкана курулду.

Транспорт тармагы андан ары өнүктү. Фрунзе менен Москванын ортосунда аба жолу салынды. Телефон, телеграф, радио республиканын эң алыскы райондоруна жетти.

Кыргызстандын өнөржайы үчүнчү беш жылдыкта. 1939-ж. мартта ВКП(б)нын XVIII съезди болуп өтүп, анда СССРдин эл чарбасын өнүктүрүүнүн үчүнчү беш жылдык планын (1938–1942-жж.) бекитти. Съездде СССРдин чыгыш райондорунда – Волга боюнда, Уралда, Сибирде, Орто Азияда жана Казакстанда өнөржай тармактарын өнүктүрүү боюнча партиянын жакынкы жылдардагы ишинин багыттары белгиленди. Съезд, ошондой эле, Кыргызстандын үчүнчү беш жылдык планын бекитти. Ал боюнча үчүнчү беш жылдыкта Кыргызстанда СССРдин стратегиялык кызыкчылыктарына жооп берген өнөржайдын тармактарын, башкача айтканда, түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү тармактарын өнүктүрүүгө негизги көңүл бөлүндү.

Кыргызстандын эл чарбасына капиталдык салымдар үчүнчү беш жылдыкта 486 млн. сом өлчөмүндө аныкталды. Түстүү жана

сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү ишканаларын куруу үчүн ири суммадагы каражаттар бөлүндү. 1938–1940-жж. аралыгында 40тан ашуун өнөржай ишканалары ишке киргизилди. Сымап менен сурьманы өндүрүү боюнча Кыргызстан СССРде алдынкы орундардын бирин ээледі. 1940-ж. Кыргызстандын бардык өнөржайы 1937-ж. салыштырганда продукцияны 1,5 эсе ашык берди.

Кыргызстанда өнөржай продукциясынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн өсүшү төмөнкү маалыматтар менен мүнөздөлөт: мисалы, электр энергиясы 1936-ж. 24 млн. квт. сааттан 1940-ж. 52 млн. квт.саатка, көмүр 1167 миң тоннадан 1475 миң тоннага, кыш 28, 9 млн. даанадан 60 млн. даанага, пахта буласы 12,9 миң тоннадан 27,9 миң тоннага, жүн кездемеси 184 миң чарчы метрден 254 миң чарчы метрге, булгаары бут кийим 82 миң жуптан 181 миң жупка чейин, кумшекер 29,5 миң тоннадан 65,5 миң тоннага, макарон 263 тоннадан 345 тоннага өскөн.

Транспорт менен байланышты жакшыртуу боюнча да бир катар иштер жүргүзүлдү. 1941-ж. Кант – Токмок темиржолун куруу аяктады, республиканын түштүгүндөгү кендер жайгашкан райондордун темиржолдору кайрадан курулду жана кенейтилди. 2 млн. километрден ашык автомобиль жолдору курулду жана жакшыртылды. Бул курулуштарда бир нече миңдеген колхозчудыйкандар жана атайын лагерлерде камалып жаткандар күнүтүнү менен эмгектеништи.

Колхозчудыйкандардын бул жердеги эмгеги, алардын колхоздогу милдеттүү эмгек күнүнө эсептелген. Мисалы, 420 км.ге созулган Фрунзе – Суусамыр – Жалалабат – Ош автомобиль жолунун курулушунун жалпы чыгымы 47,4 млн. сом өлчөмүндө белгиленсе, анын 20 млн. сому жалпы союздук бюджеттен, ал эми калган 27,4 млн. сому жергиликтүү калктын эмгектик катышуусунун эсебинен болгон. Жогорудагы фактылар көрсөтүп тургандай, бул курулушка жумшалган чыгымдын жарымынан көбүн колхозчудыйкандардын акысыз эмгеги түзгөн. Ошентип, Кыргызстан согуштун алдындагы жылдарда жерде жүрүүчү транспорттун бардык түрүнө ээ болду, граждандык аба флоту түзүлө баштады.

Үчүнчү беш жылдыкта республиканын экономикасынын жана маданиятынын жогорулашына маанилүү роль ойногон почта, телефон жана телеграф байланышы, радио уктуруу бир кыйла өнүктү. 1938-жылдын башында Фрунзе менен Москванын ортосунда түз байланыш орнотулду.

Ушул жылдарда тездик менен өнүгүп бара жаткан Кыргызстандагы өнөржайды өндүрүштүк кадрлар менен камсыз кылуу маселеси эң курч маселелердин бири болгон. Мисалы, 1938-ж. көмүр кендеринде миңден ашык жумушчу, негизинен жер алдында иштөөчү жумушчулар жетишпеген. Шахталардын инженердик-техникалык кадрлар менен камсыз болушу да канааттандыралык абалда эмес эле. Жумушчу күчүнүн жетишпегендиги тамак-аш өнөржайында, токой чарбачылыгында жана транспортто сезилип турду.

Колхозчу-дыйкандар жумушчу кадрлар менен толуктоонун негизги булактарынын бири болуп калды. 1938–1939-жж. эле өнөржай өндүрүшүнө 10,6 миң айыл-кыштактын тургундары тартылган. Ушул эле мезгилде 2,4 миң жаш жумушчу өндүрүштүк окутуу мектептеринде даярдалды, кесиптик чеберчилигин жогорулатуу курстарында 30 миңден ашык жумушчу окуп билим алышкан. Республиканын өнөржай тармактарына өлкөнүн борбордук райондорунан квалификациялуу жумушчу кадрларды жиберүү улантылды. Аларга биринчи кезекте туракжай берилип, башка да социалдык жеңилдиктерден пайдалана алышкан. Ошонун натыйжасында, 1940-ж. республиканын өнөржай тармактарында иштеген жумушчулардын саны 36,1 миң адамга жетти. Улуттук жумушчу кадрлардын бир кыйла өскөндүгүнө карабастан, алардын үлүшү дагы эле аз болчу. Алардын көпчүлүгү айылчарба продукцияларын алгачкы иштетүүчү ишканаларда, кен казуу тармактарында иштешкен. Жергиликтүү улуттагы жумушчулардын жеткиликтүү билимдери жана кесиптик даярдыктары болбогондуктан, төмөнкү квалификациядагы эмгек акылары аз жумуштарда иштөөгө аргасыз болушкан.

Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстандын өнөржайынын айрым тармактарында өсүштөр болгондугуна карабастан, жалпысынан алганда эмгек өндүрүмдүүлүгү төмөн болду, дээрлик бардык ишканалар өзүн-өзү актай албады. Негизги көңүл кен байлыктар менен айылчарба продукцияларын өндүрүүгө жана алгачкы иштетүүгө бурулуп, кенири керектелүүчү буюмдарды өндүрүүгө жеткиликтүү көңүл бөлүнбөдү. Кенири керектөөчү продукцияларды өндүргөн көптөгөн майда ишканалар, мисалы, ширенке чыгаруучу, терини алгачкы иштетүүчү жана башка майда ишканалар жабылып да калды.

Жумушчулардын катарын кечээки көчмөн, чала сабат жана сабатсыз айыл-кыштактын жашоочуларынын эсебинен толук-

тоо, алардын арасында эмгек тартибинин төмөндөшүнө, техникалардын жана башка инвентарлардын сынып калууларына, чыгарылган продукциянын сапатынын начардыгына жана жумушчу күчтөрүнүн туруксуздугуна алып келди. Мындай абал 30-жылдардын аягына чейин, башкача айтканда, өлкөнүн жетекчилиги эмгек тартибин бузууларга каршы репрессивдүү чараларды кабыл алганга чейин улантылган.

1938-ж. 20-декабрда жумушчуларга жана кызматчыларга берилүүчү, алар башка ишке өткөн учурда талап кылынуучу эмгек китепчелерин киргизүү жөнүндө чечим кабыл алынды. *1939-ж. 8-январындагы* токтом боюнча жумушка 20 минутадан ашык убакытка кечигип келүү, ишке себепсиз келбей калуу менен теңештирилип, ал кайталанса иштен бошотулуп, сот жообуна тартылган. *1940-ж. 26-июнунда* мурдагы алты күндүк иш жумалыгынан жана жети сааттык иш күнүнөн, жети күндүк иш жумалыгына жана сегиз сааттык иш күнүнө өтүү жөнүндө токтом кабыл алынды. Ал токтом менен жумушчулардын жана кызматчылардын ишканалар менен мекемелерден өз алдынча кетип калууларына тыюу салынды. Жумушка келбей калуунун бардык учурлары элдик сотто каралып, күнөөкөрлөр алты айлык мөөнөткө чейин түзөтүү жумуштарына кесиле турган болуп калды. Түзөтүү жумуштарына кесилген жумушчу, мурдагы эле жумушчу ордунда ишин уланта берген, бирок эми алардын эмгек акысынын 25 пайызы ишкананын пайдасына кармалып калган. Бул токтом 1956-ж. гана алынып ташталган.

Улуттук жумушчу кадрларынын калыптануу процесси. Индустриялаштыруунун жүрүшүндө акырындык менен улуттук жумушчу табы жана инженердик-техникалык кадрлары түзүлө баштады. Квалификациялуу жумушчу кадрларга улам өсүп бараткан керектөөлөрдү эске алып, Кыргыз областтык партиялык конференциясы жергиликтүү улуттардан квалификациялуу жумушчу кадрларды даярдоо жана аларды өнөржай ишканаларына тартуунун иш чараларын белгиледи.

Республикада жумушчу кадрларды фабрикалык-заводдук окутуу (ФЗО), тоо-кен өнөржай мектептеринде даярдоо жүргүзүлүп жатты. Ишканаларда ийримдер, жумушчулардын техникалык сабатын көтөрүү боюнча курстар уюштурулуп, биринчи беш жылдыкта 14 миң жумушчу даярдалды. Ошондой эле, бул мезгилде айыл-кыштактардагы көчмөн малчылардан жана дыйкандардан өнөржай ишканаларына жумушчулук кесипке тартылды. Россия-

нын жана башка республиканын ири шаарларындагы жогорку окуу жайларында, рабфактарында (жумушчу факультеттеринде) кечээки көчмөндөр окуп жатты.

Жумушчулар жаңы техниканы үйрөнө баштады. Кыргызстандын кендеринде, фабрикаларында, заводдорунда, курулуштарында техникалык окуунун ийримдери менен курстары уюштурулуп, «Техника кечелери» өткөрүлүп турду. Жумушчуларды техникалык жактан даярдоодо мамлекеттик техникалык экзамендер маанилүү орунду ээледі. Бул иште кыйынчылыктар да көп болду. Айрыкча кечээки эле сабатсыз көчмөн малчынын техниканы өздөштүрүп алышы кыйын эле. Анткени техниканы үйрөнүү сабаттуу болгондо гана мүмкүн эмеспи.

Бирок улуттук жумушчу табын түзүү иш жүзүндө башынан эле өзү бүтөткө салынган. Өнөржай ишканаларын, анын ичинде айылчарбасынын продукцияларын кайра иштетүүчү ишканаларды жайгаштырууда, отурукташууга өтүп жаткан көчмөн элдин миграциялык аз кыймылдуулугу сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулган эмес. Ал эми жергиликтүү улуттардан даярдалган жумушчулар төмөнкү квалификациядагы жумуштарда же андай квалификацияны талап кылбаган жумуштарда иштешкендиктен, алардын бир кыйласы кайра айылдарына кетип калышкан. Булар жергиликтүү улуттардан жумушчу кадрларды даярдоого терс таасирин тийгизди.

Кыргызстандын аймагында курулуп жаткан ишканалардагы жумушчулардын катары көбүнчө Москва, Ленинград жана башка шаарлардын такшалган жумушчуларынын эсебинен толукталган. Биринчи беш жылдыкта Кыргызстандын жумушчу кадрларга болгон керектөөсүнүн 47 пайызы башка республикадан келген жумушчулардын эсебинен канааттандырылган.

Республикада улуттук жумушчулардын саны улам өсүп жатканына карабастан, алардын үлүшү дагы эле төмөн бойдон кала берген. 1939-ж. маалыматтар боюнча кыргыз улутундагы жумушчулар жалпы жумушчулардын 18 пайызын гана түзгөн. Алардын басымдуу көпчүлүгү тоо-кен, көмүр өндүрүү жана айылчарба ишканаларында, көбүнчө кара күч эмгегин талап кылган жумуштарда иштеген.

«Үчилтик баш ийүүчүлүктүн» натыйжалары. Кыргыз АССРинин түзүлүшү кыргыз улутунун жана улуттук мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына жардам берип, эл чарбасын калыбына келтирүүнү жана андан ары карай өнүктүрүүнү тездетти. Бирок

кыргыз мамлекети түзүлгөн алгачкы күндөрүнөн тартып эле «үчилтик» башкарууда калды. Бул мезгилде Кыргызстан автономиялуу республика катары Россиянын курамына кирген жана ага баш ийген. Экономикалык байланыштары жана географиялык абалы боюнча ал Орто Азиянын курамында калып, жалпы орто азиялык органдарга – Орто Азия бюросуна, Орто Азия экономикалык кеңешмесине, Орто Азия суу чарбасына жана ошол эле мезгилде СССРдин составдуу бөлүгү катары ага баш ийүүгө жана союздук органдардын да көрсөтмөлөрүн аткарууга туура келген.

Ошентип, Кыргызстан бир жагынан Россия өкмөтүнө, экинчи жагынан Орто Азиянын органдарына, үчүнчү жагынан жалпы союздук органдарга баш ийип, иш жүзүндө «үчилтик» баш ийүүчүлүк абалында калган. Республиканын мындай үчилтик баш ийүүсү, тажрыйба көрсөткөндөй, чектелген автономия укугуна ээ болгон Кыргызстандын саясий жана экономикалык абалын бир кыйла начарлатып, автономиялык укугун ого бетер чектеп, анын чарбалык жана маданий өнүгүүсүнө тоскоолдук кылды.

Ошол мезгилдеги Кыргызстандын мамлекеттик ишмерлери аны даана сезишкен жана республиканын чектелген автономиялык укугун кенейтүүнүн жолун издешкен. Ж. Абдрахманов бул абалдан чыгуунун жолун Орто Азиялык Федерацияны түзүүдөн көргөн. Бул федерацияга Кыргызстан Орто Азиялык башка республикалар менен тең укукта кирмек. Бул маселени чечүү бир кыйла узак мөөнөткө калтырылып жаткандыктан ал маселени чечүүнүн башка жолун, атап айтканда, Кыргыз АССРин Союздук Республикага кайра түзүүнү сунуш кылган. Кыргыз өкмөтүнүн көтөрүп чыккан бул маселелери союздук бийликтер тарабынан колдоого алынбай, иштиктүү чечимдер кабыл алынбай калган.

Документтүү материалдар

1. 1926-жылдын мартындагы Орто Азия бюросунун Пленумунун «Орто Азия республикаларындагы өнөржайдын өнүгүшү жөнүндө» деген токтомуна:

2) Орто Азияны индустриялаштыруу проблемасы СССРди индустриялаштыруунун ажырагыс – органикалык бөлүгү катары коюлууга тийиш. СССРдин жалпы экономикасындагы Орто Азиянын ролу географиялык жана жаратылыштык шарттарын эске алуу менен, өнөржайдын тиешелүү тармактары үчүн сырьёлук өнөржай базасы катары анык-

талган. Бирок бул жергиликтүү өнөржайды өнүктүрүүнүн зарылдыгын таптакыр эле танууну билдирбейт.

3) Орто Азиянын өнөржайын өнүктүрүүнүн негизги багыттары төмөндөгүдөй болууга тийиш:

а) Орто Азиядан ташып чыгарууга багытталган техникалык сырьёлорду кайра иштетүү үчүн курулган өндүрүштүн тармактарын өнүктүрүү.

б) Орто Азиялык республикалардын жана жарым жартылай чектеш өлкөлөрдүн керектөөлөрүн камсыз кыла ала турган, жергиликтүү сырьёлорду кайра иштетүү үчүн курулган өндүрүштүн тармактарын өнүктүрүү.

4) Орто Азиянын өнөржайынын өнүгүшүнүн негизги багыттары бир кыйла денгээлде айыл чарбачылыгынын мүнөзү менен аныкталат, себеби, бул райондордо башка райондорго караганда сатыкка чыгаруу үчүн фабрикалык кайра иштетүүнү талап кылган техникалык өсүмдүктөр жана азык-түлүктөр көбүрөөк өстүрүлөт. Айылчарбасынын тийиштүү тармактарынын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу менен Орто Азиядан экспорттоо үчүн алынган продукциялардын баалуулугун жана алардын сатып өткөрүү базарларында конкуренттик жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында, биринчи кезекте, айылчарба сырьёлорун кайра иштетүүчү өнөржайдын тармактарын өнүктүрүү зарыл.

2. Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Ж. Абдрахмановдун 1930-жылы 15-апрелдеги ВКП(б) БКга жазган катынан:

РСФСРдин курамына кирүүчү улуттук автономиялуу республикалардын баарынан Кыргыз АССРи өзгөчө абалды ээлеп турат. Бул анын экономикасынын мүнөзүнөн да, анын географиялык абалынан да келип чыгат.

Конституциялык-улуттук көз караштан алганда биз РСФСРдин составдуу бөлүгү болуп саналабыз, ошондуктан бул, айталык биздин маданий-чарбалык турмушубузга РСФСРдин Өкмөтүнүн үзгүлтүксүз туура жетекчилигин камсыз кылуу жагынан РСФСРдин адамдары менен биздин өз ара мамилелерибизди алдын ала белгилөөгө тийиш эле.

Бирок Кыргыз АССРи өзүнүн экономикасынын мүнөзү жана географиялык абалы боюнча Орто Азиянын бөлүгү болуп саналган кырдаал; практика жүзүндө биздин үчилтик «букаралыкка» үчилтик баш ийүүчүлүк; бир жагынан РСФСРдин Өкмөтүнө, экинчи жагынан Орто Азиянын органдарына (Борбордук Комитеттин Орто Азия Бюросу, Орто Азия экономикалык кенешмеси, Орто Азия суу чарбасы, ССР Союзунун Соода Эл Комиссариатынын өкүлдөрү, жумушчу-дыйкан Инспекциясы Эл комиссариатынын өкүлдөрү, Почта-телеграф Эл комиссариатынын өкүлдөрү жана ушул сыяктуулар), үчүнчү жагынан СССРге баш ийүүчүлүк абалга алып келди. Республиканын мындай үчилтик баш ийүүсү, тажрыйба көрсөтүп отургандай, Кыргызстандын чарбалык-маданий милдеттерин чечүүдө терс таасирин көрсөтүп жатат, демек республиканын маданий-чарбалык өсүүсүнө тоскоолдук кылуучу элемент болуп саналат. Пландаштыруунун үчилтик системасы (РСФСР, Орто

Азия, Союз) өзүнүн бүтүндөй жараксыздыгын көрсөттү, анткени, Кыргызстанда пландаштыруучу жана тескөөчү органдардын баары Кыргыз АССРи боюнча белгиленген чараларды ишке ашыруу баш ийүүчүлүктүн башкасы тарабынан аткарылат деп ойлошот; мисалы, Орто Азия экономикалык кеңешмеси менен Кыргызстан боюнча жылдык чарбалык планы белгилөө менен бул пландын ишке ашырылышы союз тарабынан аткарылат деп ойлойт. Союз Кыргыз Республикасынын чарбалык планы боюнча чараларды Орто Азиянын планын кароо учурунда ошого ыкташтырат. Бул планга материалдык база түзүүнү болсо РСФСРге таандык кылат, ал эми РСФСР Кыргызстан өзүнүн составына кирген республика катары анын пландаштыруусун иштеп жатканда, Орто Азиянын бардык республикаларынын өндүргүч күчтөрүнүн гармониялуу өнүгүшүн алдын ала караган Орто Азиянын чарбалык планынын жалпы түзүлүшү жөнүндө кабары жок болгондуктан Кыргызстанды РСФСРдик көз карашта пландаштырат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстанда индустриялаштыруу кандай шарттарда өткөн?
2. Алгачкы беш жылдыкта өнөржайын өнүктүрүүнүн негизги милдеттери кандай эле?
3. Кыргызстандын улуттук жумушчу кадрларынын калыптанышы жөнүндө эмне билесинер?
4. Колдонмо дептерди пайдаланып, андагы суроолорду иштеп чык.

§ 10–11. Кыргызстан айылчарбасын коллективдештирүү жылдарында

Эгин даярдоо кризиси жана чукул чаралардын системага айланышы. 1927-ж. СССРдин айылчарбасы дүң продукция боюнча согушка чейинки деңгээлден ашып кетти. Бирок айылчарбасын өнүктүрүүнүн темптери өнөржайыныкына караганда бир кыйла жай темп менен өнүгүп отурду. Бөтөнчө дан өндүрүшү артта калды, дан өндүрүшүнүн өсүшү ички рыноктун керектөөлөрүн жана экспорттоонун муктаждыктарын канааттандыра албады.

1927-ж. күзүндө базарда жана дүкөндөрдө дан азыктарын сатуунун көлөмү кыскара баштады. Баалар кескин жогорулап, ал кийинки жылы да улантылды. Анткени дандын дүң жыйымы мурунку жылга салыштырганда 45 млн. центнерге кыскарды. Эгинди мамлекеттик арзан баада сатуу дыйкандар үчүн пайдасыз болуп калды. Дыйкандар эгинин арзан баада мамлекетке сатпа-

стан кармап турушуп, тарткан чыгымдарын эт, сүт, техникалык өсүмдүктөрдү сатуу менен толтурушкан, аларды өндүрүү ийгиликтүү болуп, баалары да алгылыктуу эле. Анын натыйжасында, мамлекеттик дан даярдоонун көлөмү кыскарып кетти.

Мамлекеттик эгин даярдоонун кыскарышы менен аны чет мамлекеттерге сатуунун көлөмү да кыскалды. Анын натыйжасында, өлкөнүн валюталык запасы азайды, бул индустриялаштыруунун тез жүрүп жаткан темптерин үзгүлтүккө учуратуу коркунучун пайда кылды. Экономикалык абал татаалданып, шаарларда жана айыл-кыштактарда социалдык карама-каршылыктар курчуду. Шаарларда кайрадан карточка системасы киргизиле баштады.

Чындыгында, бул кыйынчылыктарды баа коюудагы терең ойлонулган, тең салмактуу саясатты жүргүзүү жолу менен жоюуга болмок. Бирок ал чоң чарбачылык билгичтикти жана экономикалык билимди талап кылган. Ал эми бул маселени чече турган жетекчилерде мындай касиет жок эле. Ошентип, бул абалдан чыгуунун жолун жогорку жетекчилик дыйкан массаларынын эң кедей катмарларына таянып, орто жана бай дыйкандарга кысым жасоодон көрдү.

1928-ж. январда партиянын Саясий бюросу колунда *30 тоннадан ашык «артыкбаш» эгини бар ири чарбаларга эрежеден тышкары акимдик кысым көрсөтүүгө болот деп тапты*. Кырдаалды иликтөө үчүн жер-жерлерге партиянын чоң жетекчилери жөнөтүлдү. Сталин Сибирге кетти. Генералдык секретардын кызматына келгенден кийин бул анын айыл-кыштак райондоруна биринчи жана акыркы жолу барышы эле. Бул кыдыруу эл чарбасынын жана миллиондогон адамдардын тагдыры үчүн аябагандай зор зыяндарды алып келди.

Өлкөдө мурда нечен ирет колдонулуп, белгилүү болуп калган, азык-түлүк чачымы кайрадан киргизиле баштады. Эми дыйкан өзүнүн артыкбаш эгинин да эркин сата албай, аны да мамлекеттик төмөнкү баада тапшырууга милдеттүү болуп калды. Эгерде дыйкан жогорудагы талаптарга баш ийбесе, ал кулак деп жарыяланган жана ага кызыл кулактык кылдың деген күнөө коюлуп сот жообуна тартылган, эгини болсо конфискацияланган.

Жогорудагыдай чаралардын натыйжасында, айдоо аянттарынын азайып кетүү коркунучу пайда болду. Камакка алуу, тинтүү, сабоо дыйкандардын нааразылыгын күчөттү. Кыргызстандын түштүгүндө партиянын агрардык саясатына каршылык

көрсөтүү кыймылы кайрадан жандана баштады. Өлкөнү, ошонун ичинде Кыргызстанды кенири чарбалык жана саясий кризистин коркунучу кайрадан каптады.

1929-жыл – «улуу бурулуштун» жылы. 1929-ж. май айында биринчи беш жылдык планы бекитилди. Ал боюнча айыл-кыштакта социалисттик укладды кенейтүү, беш жылдыктын ичинде дыйкандардын чарбаларынын 18–20 пайызын колхоздорго, ал эми айылчарба кооперациясынын бардык формаларына бардык дыйкан чарбаларынын 85 пайызын тартуу каралды. Кооперация чекене товар жүгүртүүнүн 80 пайызга жакынын камтууга тийиш эле. Мына ушулардын баары биригип келип, Лениндин кооперативдик планын жүзөгө ашырууга чечүүчү кадам болмок.

1928-жылдагы эгин даярдоо кризисине байланыштуу жетекчилик мамлекет үчүн арзан продукция өндүрүүчүлөр катарында колхоздор менен совхоздордун ролун күчөтүүнү чечти. Жеке чарбалар менен салыштырганда колхоздор бир катар жеңилдиктерди, мисалы, салык боюнча жеңилдикти алышты.

1929-ж. жайында Сталин «туташ коллективдештирүүнүн» ураанын жарыялады. Ал эми ушул эле жылдын 7-ноябрында «Правда» газетасында басылып чыккан «Улуу бурулуштун жылы» деген макаласында Сталин колхоздорго дыйкандардын негизги массасы, орто дыйкандардын кириши менен айылчарбасын социалисттик кайра куруу «чечүүчү жеңишке» жетишти деп белгиледи. Чындыгында, бул мезгилде дыйкан чарбаларынын 6–7 пайызы гана колхозго кирген жана алардын үчтөн биринен көбүрөөгү кедейлер болгон. Партиянын ноябрдагы Пленуму коллективдештирүүнүн темпин тездетүүгө көрсөтмө берди. Декабрь айында Сталин туташ коллективдештирүүнүн базасында айыл-кыштактарда кулактарды тап катары жоюу ураанын жарыялады. Ушул жылдан тартып кулактардын үй-бүлөлөрүн колхозго алууга тыюу салынды.

Жерди арендадоо, киши күчүнөн пайдалануу жөнүндөгү мурдагы мыйзамдарды жоюп, өкмөт бай дыйкандардын мүмкүнчүлүктөрүн чектеди. Өкмөт кулакка тартууга тыюу салууну жоюп, дыйкандарга кулактардын малдарын жана башка шаймандарын колхоздун пайдасына конфискациялоого уруксат берди.

«Кулактарды тап катары жоюу» саясаты. Кулактарды тап катары жоюу саясаты коллективдештирүү саясаты менен бир мезгилде жүргүзүлгөн жана алар партиянын айыл-кыштактагы

бир эле саясатынын эки жагы болгон. 20-жылдардын аягынан тартып кулактардын тагдыры колхозго мүчө болгон дыйкандардын тагдырынан кескин айырмалана баштады. Кулакка тартылбай калган дыйкандар коллективдештирүүнүн татаал мезгилин башынан өткөрүп жаткан эле. Партия кулактарды талкалоо менен айыл-кыштактарда жаны тартиптерди киргизүүдө дыйкандардын каршылык көрсөтүүсүн басандаткысы келген.

Туташ коллективдештирүүгө өтүү мезгилиндеги кулактарга, бай-манаптарга каршы жүргүзүлгөн катуу күрөш, аларды тап катары жоюу менен коштолду. 1929-ж. чейин Совет өкмөтү кулактарды чектөө саясатын жүргүздү. Дыйкандардын жерлерин сатып алуунун эсебинен өздөрүнүн жерлерин көбөйтүү үчүн кулак чарбаларына уруксат берилбеди, кулактарга жогорулатылган салыктар салынды, алар мамлекетке эгинди туруктуу баалар менен тапшырууга тийиш болду, жумушчу күчүн жалдоодо аларга чек коюлду. Кулактарды чектөө саясаты алардын андан аркы өсүшүн токтотту, бирок алардын чарбалык негиздерин жок кылбады, кулактарды жоюуга алып келбеди.

1929-ж. 27-декабрында Сталин «Кулактарды тап катары жоюу» ураанын жарыялады. «Туташ коллективдештирүү» райондорунда кулактык чарбаларды жоюунун чаралары жөнүндө партиянын Борбордук Аткаруу Комитетинин токтому кабыл алынды. Февраль айында СССР БАКнын, ЭКСнын аны конкреттештирген токтому жарыяланды. Анда кулактарды тап катары жоюунун маңызы, аларды негизги өндүрүш каражаттарынан ажыратуу болуп саналат деп айтылган. Партиянын бул көрсөтмөлөрүнө ылайык, Кыргыз Автономиялуу Республикасынын обкому, БАК жана ЭКС кулактарды жана бай-манаптарды тап катары жоюунун иш чараларын кабыл алып, инструкция иштеп чыкты. Ага ылайык кулактар менен бай-манаптар үч топко бөлүнгөн. Биринчи топко – «контрреволюциячыл бай-кулак элементтери» кирген. Экинчи топко – чоң байлар, манаптар, бай дыйкандар, уруу аксакалдары, таасирдүү дин кызматкерлери кирген. Алар негизинен Кыргызстандын аймагынан тышкары жерлерге көчүрүлүп жиберилген. Үчүнчү топко – калган бай-манап жана кулак чарбалары кирген, алар өз айыл-кыштактарынан башка жактарга көчүрүлгөн.

Директивалык документтерге ылайык райондордогу дыйкан чарбаларында кулакка тартуулар 3–5 пайыздан ашпоосу керек эле. Бирок 1929–1933-жж. кулакка тартылган бай-манаптык чар-

балар республиканын райондорундагы көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын жалпы санынын 10 пайызын түзгөн. Чындыгында көчмөн кыргыздар жашаган райондордо мынча сандаган кулактар болмок эмес. Салык эсеби боюнча 1928–1929-жж. 3406 «кулак чарбасы» болгон. Көптөгөн бай-манаптар, кулактар Совет бийлиги жылдарында жакырданып калышкан. Ал эми жалпы чарбанын 1 пайызга жакынын гана бир кыйла оокаттуу чарбалар түзгөн. Бул мезгилде кулакка тартуу кандай жол менен жүргүзүлгөн? Берилген тапшырмаларды аткаруу жана ашыкча аткаруу үчүн фактыларды бурмалашып, керектүү сандагы кулактарды издешкен жана табышкан. Мисалы, 1931-ж. ноябрь–декабрь айларынын ичинде эле Калинин районунан кулактардын, бай-манаптардын 194 түтүнүн, Аламүдүн районунан 165 түтүнүн табышкан. Натыйжада, орто дыйкандар, айрым учурларда кедей-дыйкандар да кулакка тартылган. Айыл-кыштактарда кулакка тартылуучулардын тизмеси «үчтүктөр» тарабынан түзүлгөн. Алар негизинен парткомдун катчысынан, айылдык советтин мүчөсүнөн жана милиция кызматкерлеринен турган.

Кулакка тартылгандардын бардык мүлкүн тартып алышты, өздөрүн башка аймактарга кубалашты, шайлоо укуктарынан ажыратышты. Тартып алынган үй-жайларына маданий мекемелер жайгаштырылды же кедей-дыйкандарга берилип, башка калган мүлктөрү коллективдештирүү фондуна кошулду.

Сталин жана анын айланасындагылар тарабынан даярдалган, системага айландырылган эгин даярдоо кампаниясындагы жана коллективдештирүүдөгү чукул чаралар, колхоздорго бай-манаптарды, кулактарды жана анын үй-бүлөлөрүн колхозго мүчө болуп киришине тыюу салган чечими оор абалды ого бетер татаалдантты. Айылдык бай-манаптар бардык дыйкандарга карамакаршы коюлду. Бул алардын аябай кыжырын келтирип, керексиз трагедияларга жана курмандыктарга алып келген айыгышкан, ачык куралдуу чыгууларга чейинки каршылык көрсөтүүлөрүн пайда кылды. Ысыккөл, Нарын, Атбашы, Балыкчы райондорунда дыйкандардын нааразылыктары куралдуу көтөрүлүшкө чейин жетти. Чек ара райондорундагы байлар малды чет өлкөгө айдап кеткен учурлар көбөйүп, ал жердеги калктын арасында эмиграциялык маанайлар күчөдү. Кыргызстандын түштүгүндө куралдуу каршылык көрсөтүү кыймылы кайрадан жандана баштады. Бир гана Алай–Гүлчө районундагы көтөрүлүшчүлөрдүн катарында 50дөн ашык адам болгон. Айрым жерлерде

көтөрүлүшчүлөрдү курал-жарак, ок-дары жана тамак-аш менен жабдып, орус дыйкандары да кошулушкан.

Бирок большевиктердин дыйкандарга карата зордуктоо саясатына нааразылык билдирүүнүн эң көбүрөөк таралган түрү өзүнүн мал-мүлкүн, эмгек шаймандарын жок кылуу, өрттөп жиберүү болгон. Мисалы, Талас болуштугундагы бир «кулак» 1928–1929-жж. өз менчигиндеги 560 коюн жана 52 жылкысын, ал эми 1929–1930-жж. – 170 коюн жана 27 жылкысын, экинчи бир «кулак» 1928–1929-жж. 316 жылкысын жана 31 коюн, ал эми 1929–1930-жж. 101 коюн жана 15 жылкысын сатып, союп жок кылгандыгы тууралуу официалдуу органдар билдиришкен.

Большевиктер жооп катары «бай-манаптарга жана кулактарга» каршы репрессияларды күчөттү. Канча адам репрессиялангандыгы жөнүндө так маалымат жок. 1931-ж. август–сентябрь айларында гана 6 миң үй-бүлө Украина менен Түндүк Кавказга көчүрүлдү. Ал эми 1933-ж. республика боюнча 2113 «кулак-бай элементтер» деп аталгандар «зыянсыздандырылган». Алардын арасында көптөгөн орто дыйкандар, ал гана эмес кедей дыйкандар да болгон.

Большевиктер айыл-кыштакта «тап күрөшүнүн» отун кандайдыр бир деңгээлде тутандырып, режимдин жактоочуларынын курмандыктарына каршы күрөшкө айыл-кыштактагы калктын эң кедей катмарларын тарта алды. Мындай «күрөштү» күчөтүү үчүн большевиктер аларда «кулактарды» жек көрүү сезимин бардык күч менен тутандырууга аракет кылышкан. Мындай «жек көрүү» сезимдери ичи тар кошуналар, женил олжо издеген шимшүүчүлөр жана ушакчылар, бийлик өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн.

Бүткүл өлкө ичинде, ошонун ичинде Кыргызстанда да «лагерлер», «атайын көчүрүлгөндөрдүн», башкача айтканда, кулакка тартылгандардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн айыл-кыштактары пайда болду. Өз жеринен ажыраган миндеген адамдар беш жылдыктын курулуштарында бекер жумушчу күчү болуп калды. Кыргызстандагы Атбашы, Георгиевка каналдары, Чөмүч плотинасы жана анын бойлорунда жайгашкан К. Маркс атындагы, «Жаныжер», «Жаныпахта», «Нижнечуйский» совхоздору Саратов, Мордовиядан, Кавказдан жана башка жерлерден келген «атайын көчүрүлгөндөрдүн» күчү менен курулду. Алардын жашаган жерлери өтө ыңгайсыз болуп, начар тамактанышкан, бардык укуктарынан ажыратылган. Большевиктер ку-

лакка тартылгандардын эмгегин пайдалануу менен, бул курулуштардагы мамлекеттик чыгымдарды 3–4 эсеге кыскартууга мүмкүндүк алышты.

«Туташ коллективдештирүү саясаты». 1930-ж. 5-январда ВКП(б) Борбордук Комитетинин «Коллективдештирүүнүн темпи жана колхоз курулушуна мамлекеттик жардам көрсөтүүнүн чаралары жөнүндө» токтому кабыл алынды. Анда коллективдештирүүнүн графиги бекитилди. Большевиктер партиясы ар кайсы райондордун ар түрдүү шарттарын жана коллективдештирүүгө өтүүгө алардын даярдыгынын бирдей даражада эместигин эске алып, коллективдештирүүнү аяктоонун ар түрдүү темптерин жана мөөнөттөрүн белгиледи. Бул токтомго ылайык, Кыргызстанда коллективдештирүү 1933-ж. аяктоого тийиш болгон. Анда колхоз кыймылынын башкы формасы катары – айылчарба артелине өтүү сунуш кылынган. Малды жана инвентарларды коомдоштуруунун даражасы, бөлүнбөс фондуларды түзүүнүн тартиби жөнүндөгү жана башка жоболор алынып салынган. Бул маселелер боюнча сунуштар айылчарба артелинин болжолдуу уставында берилген.

Бийликтегилер коллективдештирүүнү ийгиликтүү жүргүзүү максатында мурда, айыл-кыштактарга эгин даярдоо үчүн жиберилгендерге кошумча 25 миң жумушчуну мобилизациялады. Алар кийинчерээк «жыйырма беш миңчилер» деп аталып калган. Айыл-кыштактарга жиберилген «жыйырма беш миңчилердин» ичинен Кыргызстанга 219 киши келген. Партиянын өкүлдөрүнө айыл-кыштактарда туташ коллективдештирүүнү даярдоо жана өткөрүүнүн графигин иш жүзүнө ашыруу милдети жүктөлгөн. Алардын көпчүлүгү жаны түзүлгөн колхоздордун башкармалары болуп калышкан.

Большевиктердин массалардын арасындагы түшүндүрүү жана уюштуруу иштери ачыктан-ачык кыйнап-кыстоолор, коркутуп-үркүтүүлөр, курулай убадаларды берип алдоолор менен алмашылып, дыйкандарды колхоздорго киргизүүгө буйрук берүүнүн жана мажбурлоонун жолуна түшүштү. Республиканын жергиликтүү бөтөнчөлүктөрү, жаны колхоздук түзүлүшкө ылайык материалдык-техникалык базасы, кадрлар менен камсыз болушу менен эсептешпестен эле, коллективдештирүүнүн тездетилген темптерине багыт алышып, алардын сан жагынан гана өсүшүнө көңүл бурулган.

1930-ж. мартта Кыргызстанда планда белгиленген 28,9 пайыздын ордуна дыйкан чарбаларынын 37,2 пайызы, кээ бир

райондордо дыйкан чарбаларынын 80 пайызы коллективдештирилди. Чүй, Карабалта райондору аны 3 айдын ичинде бүтүрүштү. Коллективдештирүүнүн жогорку пайызынын артынан түшүп, көп учурларда колхоздун өзү эмес, анын аты гана уюштурулду. Көпчүлүк жерлерде бай дыйкандарды гана эмес, колхозго кирүүнү каалабаган орто дыйкандарды да кулакка тартышып, шайлоо укуктарынан ажыратышты.

Булар айыл чарбачылыгына, өзгөчө мал чарбачылыгына оор сокку урду. Коллективдештирүүнүн коркунучу астында дыйкандар малын соё баштады. Бул малдын санынын кескин кыскарышына алып келди. 1930-ж. Кыргызстанда ири мүйүздүү малдың саны 24,4 пайызга, жылкы – 18,5 пайызга, кой-эчки – 15 пайызга кыскарды. Эгинди конфискациялоонун натыйжасында жазында үрөндүк эгин жетпей калды.

1930-ж. мартында Сталиндин «Ийгиликтен баш айлануу» деген макаласы, андан кийин БКнын «Колхоз кыймылында партиялык линияны бурмалоолорго каршы күрөшүү жөнүндө» токтому жарыяланды. Анда коллективдештирүү учурундагы аша чабуулар сынга алынды. Бирок анда өзүн-өзү сындoo жок болуп, бардык жоопкерчилик жергиликтүү жетекчиликке жүктөлгөн. Коллективдештирүүнүн принциптерин кайра карап чыгуу жөнүндө кеп да кылынган эмес.

Партиянын Кыргыз обкому апрелдин аягында коллективдештирүүнүн темпин тездетүү жөнүндө өзүнүн мурдагы көрсөтмөсүн алып таштады. Мындан кийин жасалма түрдө түзүлгөн колхоздор тарай баштады. Зордуктап киргизилген көп чарбалар колхоздон чыгып жатышты. Ошентип, 1930-ж. 1-июнуна карата коллективдешкен чарбалардын үлүшү 37,2 пайыздан 25 пайызга кыскарды.

1930-ж. күзүндө эгин жыйноо кампаниясынын башталышы менен коллективдештирүү иши кайрадан жанданды. Бул жылдын түшүмдүүлүгү жакшы болуп, эгин жыйноо кампаниясы ийгиликтүү өттү. Колхоздордун эгининин 50–60 пайызын, кээде 70 пайызын өкмөт алды. Бул бийликтегилерди коллективдештирүүнү андан ары улантууга түрттү. Дыйкандарга кайрадан ар түрдүү жолдор менен кысым көрсөтүлө баштады. Коллективдештирүүдөн баш тарткандар өнөржай товарларын албай калышты. Колхоздорго айдоо жерлери гана эмес, мурда жалпы пайдаланууда болгон жайыттар, токойлор берилди. Кулакка тартуулар улантылды.

1931-жылдын түшүмү начар болду. Сталин жеке менчик чарбалардын жана колхоздордун бардык эгинин жыйноого буйрук берди.

Эл кыштан араң чыкты. Эгин жаны быша баштаганда ачка адамдар аны уурдай башташты. Жыйым-терим башталганда дагы ачка калуудан коркуп чочулашкан эл эгинди чөнтөктөрүнө, коюн-колтугуна катып уурдай баштады, аз да болсо тамак-аш үчүн эгиндин запасын топтоп алууга аракет жасашты.

Мындай көрүнүштөр өлкөнүн көпчүлүк аймактарында болгондуктан, өкмөт ага каршы катуу чараларды көрдү. 1932-ж. 7-августта СССРдин БАКы «Социалисттик менчикти сактоо жөнүндө» мыйзам кабыл алды. Бул элде «үч баш дан жөнүндө мыйзам» деген атка конгон. Ал мыйзам боюнча дан уурдагандыгы үчүн 10 жылдан кем эмес соттолуп, үй мүлкү конфискацияланган. Бул мыйзам боюнча Кыргызстандан да жүздөгөн адамдар соттолуп, айрымдары атылган. Алардын арасында көп аялдар бар эле.

Ушунун натыйжасында Украинаны, Донду, Түндүк Кавказды, Волга боюн, Түштүк Уралды, Казакстанды камтыган чоң ачарчылык башталды. Ушул жылдарда коңшулаш Казакстандан 100 миң, Сибирь тараптан 30 миндей адам ачарчылыктан жапа чеккен, азып-тозгон адамдар Кыргызстанга келишкен. Бул азык-түлүк тартыштыгын ого бетер арттырды. Ачарчылыктын салакасы аз-аздан Кыргызстандын аймагына да тарап, айрым жерлерде ачарчылыкка учураган колхозчуларды шишик баса баштады. Жергебизде өкмөттүн демилгеси менен акысыз тамак берүүчү жайлар, ашканалар ачылып, ачарчылык запкысын тарткандарга жардам көрсөтүлдү. Мындай чечкиндүүлүктүн аркасында миңдеген адамдардын өмүрү сакталды. Ошентип, ачарчылык республикабызды кыйгап өттү. Бирок республика жогору жактан белгиленген эгин даярдоо планын аткара албай калды.

Арадан убакыт өтпөй бул чечкиндүү адамгерчилик кадам үчүн жооп берүүгө туура келди. 1933-ж. майында партиянын Борбордук Комитети «Кыргызстанда эгинди таркатып жана уурдоо жөнүндө» токтом кабыл алды. Анда, ачка адамдарга дан таркатуу – «уурдоо», «ысыраптоо» деп аталды. Кийинчерээк партия-

А. О. Шахрай

нын обкомунун биринчи катчысы А. Шахрай, ЭКСнын төрагасы Ж. Абдрахманов кызматынан алынды. Кийинчерээк Ж. Абдрахманов партиянын катарынан чыгарылды.

Ачарчылык коллективдештирүүнүн темпин басаңдатты. Айыл-кыштактагы партиянын саясатын кайра карап чыгуу боюнча пикирлер айтыла баштады. Ушундай шарттарда колхозчулардын өздүк чарбасын кеңейтүүгө уруксат берүүгө аргасыз болушту. Көчмөн райондордогу чарбалар 100гө чейин кой, 8–10 бодо мал, 3–5 төө, 8–10 жылкы күтүүгө, ал эми отурукташкан райондордогу чарбалар 2–3кө чейин уй, 10–20 кой жана козу, 10–20 чочко жана торопой күтүүгө мүмкүнчүлүк алышты.

Партиянын мындай саясаты узакка созулган жок. 1934-ж. июнунда өлкөнүн жетекчилиги коллективдештирүүнүн жаңы, аяктоочу этабынын башталгандыгын жарыялады. Жеке чарбаларга салынган айылчарба салыгынын өлчөмү дагы жогорулатылды. Мамлекетке милдеттүү тапшырманын нормасы 50 пайызга өстү.

Ошентип, зор курмандыктар менен коллективдештирүү аяктады. 1937-ж. колхоздорго дыйкан чарбаларынын 90 пайызына жакыны бирикти. Аларга республиканын айдоо аянтынын 97 пайызы карап калды.

Кыргызстандын көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларынын отурукташуусу. Коллективдештирүүнү ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташкан турмушка өткөрүү зарыл эле. 1918–1928-жж. ичинде жер-суу реформаларын, жерге орноштуруу иштерин жүргүзүп, аларга жер жана башка өндүрүш каражаттарын берүүнүн натыйжасында кыргыз көчмөн чарбалары отурукташа башташкан. 20-жылдардын аягында 42 миң чарба отурукташууга өттү. Бирок 30-жылдардын башында отурукташа элек 85 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарбалар калган. Ошондуктан аларды отурукташкан турмушка өткөрүү үчүн мамлекеттик кеңири иш чараларды өткөрүү милдети турду.

Мурунку көчмөндөрдү жана жарым көчмөндөрдү отурукташтыруу, коллективдүү чарбаларды уюштуруу үчүн төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл эле: биринчиден, отурукташчу жерлер суу, айдоо аянттары жана мал үчүн жайыттар менен камсыз болушу; экинчиден, бөлүнгөн аянттар туракжайлардын, өндүрүштүк жана маданий турмуштук имараттардын курулушун эсепке алуусу; үчүнчүдөн, чарбалык жерлер жана чарбактар түзүлгөн кыштак-

тарга, жаны уюшулган совхоздор менен машина-трактор станцияларына жакын болуусу.

Көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларды отурукташуу ишине борбордо жана жер-жерлерде жетекчилик кылуу жана уюштуруу үчүн Кыргыз АССРинин ЭКСнын алдында отурукташтыруу боюнча комитет, дыйканчылык эл комиссариатында отурукташтыруу сектору, райондук аткаруу комитеттеринин алдында отурукташтыруу боюнча райондук комитеттер түзүлдү.

1931-ж. февралдагы партиянын Кыргыз Обкомунун II Пленуму отурукташтыруу боюнча төмөнкүдөй мөөнөттү 1931-ж. – 10 мин, 1932-ж. – 30 мин, 1933-ж. – 22 мин, 1934-ж. – 23 мин чарбаны отурукташтырууну белгиледи.

Отурукташтыруу – бул түп-тамырынан бери өзгөрүүгө алып келүүчү эң татаал жана терең кайра куруу. Көчмөндөрдүн турмушундагы көп нерселер, жашоо тиричилиги, айрым эмгектеги көнүмүштөр, кала берсе адаттар эми отурукташууга өтүү менен шексиз түрдө өзгөрөт. Көнүмүш болуп калган, кылымдар бою көчмөн болуп жашаган турмуштан баш тартуу оной болгон жок. Анткени менен көчмөн чарбаларды отурукташтырмайынча кыргыз айылындагы кылымдардан бери келаткан патриархалдык укладды кыйратууну ишке ашыруу мүмкүн эмес эле. Көчмөндөрдү отурукташтыруу айылчарбасында өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүү жана алардын материалдык жана маданий денгээлин көтөрүү үчүн зарыл болгон шарттарды түздү.

Ушул эле жылдын май айында көчмөн калкты отурукташтыруу иштерине бир жылга 370 миң сом каралган, мунун 300 миңи Россия Федерациясынын бюджетинен бөлүнгөн. Союздук өкмөт тарабынан жылдын үчүнчү чейрегинде ушул эле максатка 210800 сом өлчөмүндө узак мөөнөттөгү ссуда берилген.

1932-ж. көчмөндөрдүн массалык түрдө отурукташуусу республиканын 12 районунда, анын ичинде мурунку жылы башталып, бирок аягына чыга элек дагы 4 райондо жүргүзүлүп, ага 19950 миң сом жумшалды.

Бардык райондордо 1932-ж. туракжай тездик менен курула баштады. Мамлекет отурукташкандарга жардам иретинде 61700 кубометр курулуш материалдарын бөлүштүргөн. Үй куруу тапшырмасы ашыгы менен орундалып, 52 мектеп, 12 оорукана жана 107 чарбалык-өндүрүштүк жайлар курулуп, бул иш-аракеттерге 15193 миң сом жумшалды. Жалпысынан бул жылы 22 миң чарба отурукташтырылып, 105 жаны айыл-кыштак пайда болду.

1932-ж. күзүндө СССР Эл Комиссарлар Советинин чечимине ылайык, Кыргыз өкмөтү отурукташууга өткөн мурунку көчмөн жана жарым көчмөн мал өстүрүүчү чарбаларга женилдик берүү жөнүндө чечим кабыл алды. Ал чечимдин негизинде, 1933-ж. 1-январынан тартып 60 миң чарба борборлоштурулган дан жана эт даярдоо милдетинен эки жылга бошотулган.

1931–1934-жж. отурукташтыруу кыймылы 40 миң чарбаны камтып, 100 айыл-кыштак тургузулган, 2,5 млн. гектар айдоо, чөп жана жайыт аянттары бөлүнгөн. Бир чарбанын айдоо аянты менен камсыз болушу 3,6 гектар болуп, отурукташкан калк жайгашкан райондордогудай денгээлге жеткен. Бул 4 жылдын ичинде отурукташууга 34 млн. го жакын сом жумшалды.

1935–1937-жж. отурукташууга өтүүнүн пландуу иш-чаралары демдүү жүргөн. Бул жылдар үчүн өкмөттүк программада каралган 8459 туракжайдын ордуна 13085 үй курулган. Жалпысынан 1931–1937-жж. ичинде 78 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба отурукташкан. Бирок отурукташууга өтүү дагы эле толугу менен аяктаган эмес. 1938–1939-жж. бул максатка жумшалган чыгым 8903 миң сомду, 1940-ж. 1173 миң сомду түздү.

Ошентип, отурукташып жаткан көчмөндөр үчүн чарбактык борборлор, туракжайлар, медициналык жана маданий агартуу мекемелери, мектептер, турмуш-тиричилик ишканалары курулду. Мамлекет аларга үрөн, айылчарба шаймандарын жана мал сатып алуу үчүн ссуда берди. 1931–1940-жж. көчмөндөрдү отурукташтыруу ишине дээрлик 44 млн. сом жумшалды.

Бардык мүчүлүштүктөргө карабастан, отурукташтыруу кыргыз эли үчүн зор прогрессивдүү мааниге ээ болду. Кыргыз эли азыркы цивилизация менен аралашууга мүмкүндүк алды. Отурукташкан турмушка өтүү кыргыздардын арасында улам кайталанып туруучу жугуштуу илдеттерден сактап, калктын санынын өсүшүнө ыңгайлуу шарттарды түздү.

Коллективдештирүүнүн жыйынтыктары. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да жеке дыйкан жана көчмөн мал чарбаларынын басымдуу көпчүлүгү коллективдүү чарбаларга бириктирилди. Коллективдештирүү негизинен зордуктоо ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырылды. Жаңы түзүлгөн колхоздордун материалдык-техникалык базасын түзүүгө, кадрлар менен камсыз болушуна көңүл бурулбастан, анын бир гана формасына – айылчарба артелине басым жасалды.

Ошону менен катар эле колхоздордун абалында өзгөрүүлөр улана берди. 1933-ж. колхоздордун азык-түлүктү арзан баа менен мамлекетке милдеттүү түрдө берүүсү киргизилди. МТСтер да жер айдаганы үчүн колхоздордон чоң өлчөмдө натуралай акы алуучу болду. Натуралдык акы алуунун өлчөмү жогору жактан бекитилген. Колхоздордун өндүрүштүк ишмердиги мамлекеттик органдар тарабынан кабыл алынган чечимдерге ылайык жүргүзүлүп, бирдиктүү мамлекеттик эл чарба планына ылайык иштеп калды. Буйрукчул-акимдик система баа, кредит рыноктук мамилелерди уюштуруу сыяктуу экономикалык ыкмаларды колдонуу жолу менен колхоз өндүрүшүнө таасир тийгизүүгө жөндөмсүз болгондуктан, эми түздөн-түз акимчил таасир көрсөтүү жолуна өттү.

Эми колхоздор өздөрүнүн «уставы боюнча» айдап-себүү жана оруп-жыйноо боюнча жогору жактан берилген план-тапшырмаларды аткарууга милдеттүү болуп калды. Бирок иш жүзүнө келгенде, андан ары кетти. Колхоздук өндүрүштү уюштуруу иштеринин бардыгы майда-чүйдөсүнө чейин катуу регламенттештирилди жана борборлоштурулду. Булар колхоз башкармаларынын, колхоздук кадрлардын өз алдынча иштешине тоскоолдук кылды.

Колхоздор өздөрү өндүрүп чыгарган товардык продукциясын колхоздордун коомдук чарбачылыгынын нормалдуу өнүгүшүн камсыз кылгандай, пайда алына тургандай баалар менен сатпастан, мамлекет тарабынан бекитилген төмөнкү баалар менен сатууга милдеттүү болуп калды. Бул айылчарба өндүрүшүнө терс таасир тийгизди. 30-жылдарда айылчарба өндүрүшүнүн өсүшү болгон жок. Ошол эле мезгилде айылчарба продукцияларын даярдоонун мамлекеттик пландары уламдан-улам жогорулай берди.

Айылчарба продукцияларын сатып алуу баасынын төмөн болушу коллективдүү чарбаларда эмгек акынын төмөн болушуна алып келди. Алардын эмгек акысынын өлчөмү 30–50-жылдардын ортосуна чейин эч өзгөрүүсүз калган. Ал эми ушул мезгилде өнөржай товарларына баалар 10 эседен ашыкка өскөн. Колхозчулардын эмгек акысы алардын талаадагы эмгек күнүнүн санына жана колхоздун кирешесинин көлөмүнө жараша болгон. Колхоздор мамлекет жана МТСтер менен эсептешкенден кийин, аларда өтө эле аз киреше калган, ал колхозчулардын жашоо минимумун да камсыз кыла алган эмес. Мындай оор

абалды бир кыйла жакшыртып, колхозчулардын турмушун бир аз да болсо ондоо үчүн өкмөт 1933-ж. чектелген өлчөмдө өзүмдүк чарба жана мал күтүүгө уруксат берүүгө аргасыз болду. Алар дыйкандардын керектөөлөрүн толук канааттандыра албаса да, дыйкандардын күндөлүк өтө зарыл керектөөлөрүн камсыз кыла алды. Колхозчулар колхоздук жумуштардан тышкары жол курулушу, карагай кыркуу жана башка көптөгөн жумуштарга милдеттүү эмгек күнүнүн эсебинен чыгууга тийиш болушту.

Ошондой эле, 1932-ж. СССРдин граждандарына берилген паспорт колхозчуларга берилбеди. Колхозчулардын колунда паспорттору болбогондуктан, алар өлкөнүн ичиндеги аймактарда эркин жер которуу мүмкүндүгүнөн ажырап калды.

Ал эми 1937-ж. 17-мартта кабыл алынган Законго ылайык колхозчулар өз алдынча колхозду таштап кетүүсүнө тыюу салынды. Ал үчүн колхоз жетекчилиги менен ишке орноштура турган ишкананын ортосундагы келишим талап кылынды. Ошентип, крепостной дыйкандар жерге бекитилгендей эле, эми алар да колхоздорго бекитилип, алардын эмгеги мажбурлоочу мүнөзгө ээ болду. Бул чектөөлөр жеке аларга эмес, алардын үй-бүлөлөрүнө тарады.

1939-ж. кайрадан колхозчулардын короо-жайлары бир кыйла кесилип, уставда көрсөтүлгөндөн ашык мал-мүлкү колхозго алынды. Эмгек күн иштеп таппагандар колхоздон чыгарылып, көп учурда кылмышкер катары куугунтукталды. Бул иш-чаралар колхозчулардын өзүмдүк чарбаларында азык-түлүк өндүрүүнүн кыскарышына жана алардын материалдык турмуш шарттарынын начарлашына алып келди.

Документтүү материалдар

1. ВКП (б) БКнын ноябрь (1929-жыл) Пленумунун резолюциясынан:

Бир катар улуттук райондор калыбына келтирүү мезгилин толугу менен бүтпөстөн жана ушул убакка чейин ал тургай феодалдык-уруулук укладдын элементтерин сактап, ошону менен бирге ири социалисттик чарбанын элементтерин түзүүгө киришти. Мында коллективдештирүүнү жана совхоздорду курууну кенири жайылтуу феодалдык-уруулук укладдын калдыктарын жоюу менен байланыштуу, бул болсо кээ бир учурларда кыштакта алиге таасирин бир кыйла сактап калган жана «улуттук кызыкчылыктарды» ж. у. с. коргойбуз деген шылтоо менен социалисттик курулушка каршы өжөрлөнүп күрөшүп жаткан кулак жана жарым феодалдык элементтердин аябай каршылык көрсөтүүсүн

туудурбай койбойт. Ошондуктан, мында массалардын экономикалык жана маданият жактан эң артта калгандыгы болуп тургандыктан, социалисттик реконструкциянын милдеттерин ишке ашыруу союздук пролетардык мамлекеттин айылчарбасындагы пландап жөнгө салуучу ролунун өсүшүнө жана пролетардык борборлор тарабынан бул райондорго уюштуруу-техникалык жардамдын ар тараптан күчөтүлүшүнө өзгөчө байланыштуу болот.

2. Жусуп Абдрахмановдун «Күндөлүгүнөн»:

Зеленскийдин чакыруусу боюнча Жалалабатка кайтып бардым. Зеленский катышкан чогулушта элден пахтаны зордоп тартып алуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгышты. Бул чараларда мурдагыга караганда дыйкандарга карата административдик ыкмалардын таасири так белгиленген болучу.

1. Дыкаттык менен үймө-үй кыдыруу же пахта айдаган ар бир түтүндү тинтүү.

2. Келишим боюнча өзүнүн планын аткарган айрым чарбаларга пахта тапшыруу боюнча кошумча тапшырмаларды берүү.

3. ГПУнун органдары тарабынан кулактык-бай чарбаларды түтүмө-түтүн тинтүү.

4. Пахта тапшыруу боюнча майда соодагерлерге катуу тапшырма берүү.

5. Контракциялык келишимдин негизинде колхоздун бардык мүчөлөрү менен бирге жоопкер пахта планын толтурушпаган колхозчуларга доо коюу.

6. Башкаруучуларын сот жообуна тартуу менен өндүрүштүк шектерге доо коюу.

7. Мурда так белгиленген тапшырмаларын орундаткан айрым кулактык-бай чарбаларга кошумча тапшырмаларды берүү.

8. 1-январга чейин талаада калган пахталарды чарбасыздык деп жарыялоо.

9. Пахта талааларында жайылган малды конфискациялоо жана ага жол беришкен сельсоветтерди сот жообуна тартуу.

10. Пахта сатып алуу максатында өзбектердин үйлөрүн кыдыруучу көчмө соодагерлерди уюштуруу, б. а. товар алмаштыруу. Ж. б. д. у. с.

Бул чаралар, албетте, айрым натыйжаларды берет, бирок ажат ачып абалдан куткарып калбайт. Кантесе да планы аткара албайбыз, бирок дыйкандар менен мамилебизди аябай эле бузуп алабыз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Чарба жүргүзүүнүн формаларын өнүктүрүүдө кооперациянын ролун аныктагыла.

2. Кыргызстанда айылчарбасын коллективдештирүү кандай жүргөн?

3. Кыргыздардын көчмөн жана жарым көчмөн чарбаларынын отурукташкан турмушка өтүүсү жөнүндө айтып бергиле.

4. Кыргызстанда туташ коллективдештирүүнүн жана көчмөндөрдү пландуу отурукташтыруунун жыйынтыктары жөнүндө айтып бергиле.

5. Документтештирилген материалдарды пайдаланып, коллективдештирүү жөнүндө ангеме жаз.

§ 12. Кыргызстанда тоталитардык режимдин чыңдалышы

Коомдук мамилелер. Жумушчу табынын, биринчи кезекте жаштардын революциялык чыдамсыздыгы, алардын саясий маданиятынын жана билиминин төмөндүгү өлкөдө буйрукчул-акимчил системанын чыңдалышына мүмкүндүк берди жана негизги таянычы болуп калды. Алар мамлекет тарабынан берилген анча-мынча жеңилдиктерге ыраазы болгон жана кийинчерээк турмуш жакшырып кетет деген ишеничте болушкан. Буйрукчул-акимчил система тендемечиликтин: «кедей болсок да баарыбыз тең-биз» деген массалык психологиясын калыптандырган. Биздин өлкөдө 30-жылдарда дал мына ушундай кызматкерлер басымдуулук кылган. Социализмдин сталиндик концепциясында мына ушундай жумушчуларга, колхоздук дыйкандарга жана интеллигенттерге гана орун берилген. Иш жүзүндө советтик адам менчиктен жана башка бийликтен ажырап калган.

Буйрукчул-акимчил бюрократиялык системанын экономикалык негиздерин мүлктү формалдуу жалпылаштыруу, ал эми иш жүзүндө жапырт мамлекеттештирүү мамилелери түзгөн. Бул – өндүрүүчүлөр өндүрүш каражаттарынан бөлүнгөн, эмгегинен жана менчигинен ажыраган, өндүрүштүк мамилелердин өзгөчө тиби болгон. Өндүрүүчүлөр формалдуу, башкача айтканда, мыйзам боюнча гана менчик ээси болуп, иш жүзүндө алар өндүрүш каражаттарын жана өндүрүлгөн продукцияларды башкаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратылган. Эмгек мажбурлоочу мүнөздө болду. Менчик белгилүү кожоюну жок, «эч кимдики эмес» болуп калды. Менчик ээсинин эң башкы функцияларынын бири – менчикти башкаруу функциясы – эмгекчилерден толугу менен ажыратылган жана ал мамлекеттин, анын бюрократиялык органдарынын колуна топтолду.

Совет коомундагы эксплуатациялоо буйрукчул-акимчил бюрократиялык системасынын чектеринде, көбүнчө ачык эмес, жаап-

жашырылган түрдө көрүнгөн. Социализмдин тушундагы тоталитардык режим тарабынан атайын лагерлерге айдалган миллиондогон кишилердин эрксиз эмгектерин официалдуу маалыматтар менен жаап жашырып келген.

Айыл-кыштактардын эң кедей катмарлары коллективдештирүү учурунда аппаратты өзүнчө бир социалдык тепкичке айландырып, чоң карьера жасады. Эми алар бардык башка адамдар менен тең болгонуна сыймыктанып, өзүн бактылуу сезип калды. Социализмдин тендемечилик идеялары 1917-ж. большевиктер бийликке келгенден кийин өзгөчө таасирдүү күчкө айланды.

Аппарат менен массалардын карым-катнашы «буйрук берүү – аткаруу» байланыштарынын көп тепкичтүү системасы аркылуу ишке ашырылган. Коомдун өзүндө мамлекеттик жана партиялык аппаратты төмөн жактан контролго алууну ишке ашыруучу, төмөнтөн жогору карай байланышуунун механизми жок болгон. Мындай байланышта «горизонталдык» байланыштарды камсыз кылуучу акча-товар мамилелери өкүм сүргөн жерлерде гана болот. *Андай коом граждандык коом деп аталат.* 30-жылдарда биздин өлкөдө «вертикалдык» байланыштар, башкача айтканда, кайрадан бөлүштүрүү үстөмдүк кылган. Мындай байланыштар мурдагы тарыхта белгисиз эле. Партиялык органдар экономикада, социалдык жана руханий чөйрөдө бекемделип алып, мамлекеттик аппарат менен тамырлашып кетти.

Саясий чөйрө. Биздин өлкөдө орногон бийлик партиялык аппараттын саясий үстөмдүгү болуп калды. 1918-ж. март айында эле Ленин Париж Коммунасынын тажрыйбасына таянып, Совет бийлиги жөнүндөгү он тезистин ичинде «мамлекеттин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу иштерин бириктирүү, башкарууну мыйзам чыгаруу менен кошуу» тезисин сунуш кылган. Мындай бириктирүү Эл Комиссарлар Совети аркылуу ишке ашырылган. Граждандык согуш жылдарында сот бийлиги Эл Комиссарлар Советине баш ийген ВЧКнын, башка атайын жана соттук эмес органдардын жергиликтүү аткаруу комитеттеринин колуна топтолгон эле.

Жаңы экономикалык саясат жылдарында сот органдарынын жана башкаруу органдарынын функциялары бир кыйла чектелген. Бирок 30-жылдарда бийликти бөлүштүрүү процесси бузула баштайт. Өкүлчүлүк органдары болгон Советтердин ролу төмөндөтүлүп, аткаруу комитеттеринин башкаруучу функциялары өтө эле жогорулаган. Өкүлчүлүк демократиясынын алсыздыгы, анын тарыхый жактан калыптанбагандыгында болгон.

Өкүлчүлүк демократиясынын мындай алсыздыгынан пайдаланып, партиялык аппарат бүткүл бийликти колуна топтоду жана эмгекчилердин атынан башкарууга мүмкүнчүлүк алды. Мындай жол менен түзүлгөн партиялык-мамлекеттик аппараттын сот бийлигинин чөйрөсүнө, сот органдарынын иштерине дайыма кийлигишүүлөрүнүн натыйжасында сот өкүмүнүн, өзгөчө саясий маанидеги өкүмдөрдүн мазмуну алдын-ала аныкталып калды.

Жогорудагылардан көрүнүп тургандай, 30-жылдардагы Совет коому *граждандык коом болгон эмес*, ошондой эле, ал *укуктук мамлекет болушу да мүмкүн эмес эле*. *Укуктук мамлекет* деген түшүнүк буржуазиялык түшүнүк катары четке кагылган. Ошентип, *бул мезгилдеги Совет коому сталиндик типтеги тоталитардык коом болгон*.

Тоталитардык коомду төмөндөгүдөй белгилер менен мүнөздөөгө болот: «1) Бардыгы үчүн милдеттүү болгон идеологиянын; 2) иерархия боюнча түзүлгөн бирдиктүү партиянын; 3) жашыруун полициянын; 4) курал-жаракка монополиянын; 5) маалымат каражаттарына монополиянын; 6) пландуу экономиканын болушу»...

Тоталитардык коом үчүн мүнөздүү болгон жогорудагы белгилердин бардыгы тең 30-жылдардагы Совет коомунда бар эле. Бул мезгилдеги Совет коомунда бардыгы үчүн милдеттүү болгон идеология – марксизм-ленинизм идеологиясы, иерархия боюнча түзүлгөн коммунисттик партиясы, ВЧК, ГПУ, кийинчерээк КГБ сыяктуу жашыруун полициясы, партиялык аппараттын көзөмөлү астында болгон армиясы, массалык маалымат каражаттары жана пландуу экономикасы болгон.

Экономикалык мамилелер. 30-жылдарда биздин күндөргө чейин жеткен экономикалык өнүгүүнүн модели калыптанды. Ошентип, борбордун директивалык пландарын жана жеке буйруктарын кыйшаюусуз аткарганда гана натыйжалуу иштей алган, экономиканы башкаруунун буйрукчул-акимчил системасы түзүлдү. Ал өндүрүштүн айрым тармактарына артыкчылык берип, экономиканын тең салмактуу өсүшүн бузган. Экономикалык өнүгүү экстенсивдүү жол менен жүргөн. Машина куруу, кен казуу, электр энергиясын өндүрүү сыяктуу артыкчылык берилген тармактарга зор капиталдык салымдар жумшалган. Анын натыйжасында, эл керектөөчү товарларды өндүрүү экинчи планга сүрүлгөн. Бул болсо калктын турмуш-тиричилик деңгээлин төмөндөткөн.

Ушул эле жылдарда Советтер Союзунун көп республикаларында, ошонун ичинде Кыргызстанда бир жактуу экономикалык система калыптана баштаган. Бир жагынан борбор Кыргызстандын экономикалык жана социалдык өнүгүшү үчүн бир кыйла финансылык жана материалдык жардам көрсөтүп, ошол эле мезгилде өзүнүн саясий жана экономикалык эркин таңуулоо менен анын укуктарын, улуттук кызыкчылыктарын кемсинтти. Мунун бардыгы партиянын башкы багыты – тездетилген социалисттик курулушту ишке ашыруунун кызыкчылыгында жасалды.

Орто Азия региону, ошонун ичинде Кыргызстан, өлкөнүн пахтага болгон көз каранды эместигин камсыз кылуучу регион катары каралган. Ошондой эле Кыргызстандын көп чарбалары пахта өстүргөн райондор үчүн эгин жана мал чарба продуктуларын өндүрүүчү аймакка айландырылды. Республикага ошол мезгил үчүн өтө эле оор тапшырмалар берилди. Автономиялуу республиканын түндүк райондору дан, жүн жана мал чарба азыктарын, ал эми анын түштүк райондору пахта даярдоого адистеше баштады.

Тоталитардык коомдогу инсан. Менчиктен, бийликтен, мамлекетти башкаруудан четте калган адам укуктук жактан толук инсан боло албайт. Өзүн инсан катары түшүнүү, советтик граждандардын көпчүлүгүндө ишенимсиз, өзгөрмөлүү болгон. Советтик граждандардын абалы партиялык башкаруу аппаратына, социализмди куруунун жалпы ишине катышуу деңгээлине көз каранды эле. Совет коомунда адам укугу таптык, топтук, ошонун ичинде партиялык кызыкчылык менен алмашылды. Партиялык-мамлекеттик бюрократия улам таптык белгилерди ала баштады. Адам укуктарын коргоонун гарантиялары иш жүзүндө жок кылынды. Таптык мамиленин жана саясий принциптүүлүктүн алдында инсанга карата мамилелердеги формалдуулук, адамдык жеке, ички сезимдерине жана кубаныч-кайгысына назар салбагандык көрүнүп турду. Мектептер инсанды «эл душмандарына» келишпестиктин рухунда тарбиялады. Кээде апасы, атасы, туугандары, тааныштары ошондой эл душмандары болуп калды. Коомдо массалык жазалоолордун рухундагы аң-сезим калыптанды. Бардык деңгээлдеги жетекчилик «эл душмандарын» табуу аракетин колго алды.

Буйрукчул-акимчил, тоталитардык система «эркин инсан» деген түшүнүккө кирген бардык нерселерди: ой пикирдин өз алдынчалыгын жана көз каранды эместигин, чынчылдыкты, кай-

талангыстыкты, демилгелүүлүктү, чыгармачылык ой жүгүртүүнү жок кылды. Адамдар улам көбүрөөк жөнөкөй аткаруучуларга, ортозаар инсандарга айлана баштады. Чыгармачыл инсан тоталитардык системага канчалык денгээлде зарыл болсо, ал ошончолук денгээлде гана өнүгө алды. Эгерде чыгармачыл инсан тоталитардык системага ылайык келбей калса, ал басылып калган же жазага тартылып да кеткен.

Совет коомунун андан ары өнүгүшү менен тоталитардык система өзүнө тиешеси жок көптөгөн функцияларды ыйгарып алды. Ал коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө, адамдын ички дүйнөсүнө чейин сүнгүп кирди. Ага каршылык кылуу кыйын, ал эми көпчүлүк учурда мүмкүн эмес болгон. Тоталитардык системага каршылык көрсөтүүгө аракет жасагандар репрессияланган.

Карам-каршылыктуу 30-жылдар. 20-жылдардын аягынан тартып совет коому бири-бирине карам-каршылыктуу, кош турмушта жашай баштады. Коомдун бир тарабында, өлкөнү кайра жаратуу боюнча адамдардын кажыбас, күжүрмөн эмгеги жана бейкутчулук жашоо жөнүндөгү үмүт-тилектерине толгон, ал эми экинчи тарабында, массалык кырып жок кылуунун конвейерине коюлган миллиондогон жазыксыз айыпталган адамдардын кайгылуу, оор тагдыры турган эле. Бул эки тараптын ар биринин өздөрүнө мүнөздүү болгон мыйзамдары бар болчу. Сот органдарынан тышкары «үч кишиден турган комиссия» аркылуу өтүп, анын азап-тозокторун баштарынан өткөрүп, бирок өмүрлөрүн сактап калган адамдар өзүнчө бир мыйзамды – «Түзөтүү эмгек лагерлери жөнүндөгү жобону» алышты. Мындай тагдырга туш келбей, аман-эсен калгандар башка мыйзамдар менен жашоосун уланта берди.

30-жылдардын орто ченинде да индустриялык гиганттарга жумшалган ири суммадагы акча каражаттардан сезилерлик кайтарым болгон жок. Анын негизги себептеринин бири – квалификациялуу адистердин жетишпегендигинен болгон. Эгерде ГЭС-терди, комбинаттарды жана башка ишканаларды курууда квалификациясы төмөн болгон жумушчулардын эмгеги жетиштүү болсо, аларга орнотулган жаңы техникаларды, жабдыктарды өздөштүрүү үчүн билимдүү инженердик-техникалык адистер жаңа квалификациялуу жумушчулар талап кылынды.

Мына ушундай кыйын шарттарда партиялык жетекчилик жумушчулар менен колхоздук дыйкандарды күжүрмөн эмгекке көтөрүүнүн шашылыш ыкмаларын издей баштады. Партиялык

жетекчилик үчүн эмгектик эрдиктерин даңазалай турган баатыр керек болду. 1935-ж. 31-августтун түнүндө шахтер Алексей Стаханов өзүнүн эки жардамчысы менен бир сменада 15 нормага жакын, ал эми кийинки айда бир сменада 32 нормадан ашык көмүр казып алды. Стахановдун рекорду жөнүндө борбордук басмасөздө кенири жазылды. Өлкө боюнча анын рекордунан кийин, жаңы рекорддун толкуну башталып, ал алгачкы рекорддун аты менен, стахановдук кыймыл деп аталды. Рекорддор жөнүндөгү басмасөздөгү укмуштуудай кабарлар адамдарды тан калтырды жана миңдеген жумушчулар менен колхозчуларды кызыктырды.

Стахановдук кыймыл Кыргызстанга да жайылды. Ал Кызылкия кендеринин көмүр шахталарында башталды. 1935-ж. 22-сентябрында көмүр казуучу С. А. Сопин бир сменада 22 т көмүр казып алуунун ордуна 100 т казып алган. Ал эми Сүлүктү шахтасынын көмүр казуучусу Д. Сулайманов 12-октябрда 110 т көмүр казып алып, Сопиндин рекордунан ашып кетти. Рекордчулардын кыймылы акырындык менен республиканын өнөржайынын бардык тармактарын, колхоздорун жана совхоздорун кучагына алды. Текстиль өнөржайында Т. Бакалова, Е. Арапбаева, Р. Хамутбаева, кант өнөржайында Блинов, Сулайманов, пахта терүүдө У. Матибраимова, кызылча өстүрүүдө Ш. Тезекбаевалар даңктанышты.

Рекордчуларда, эмгектин алдынкыларында өзгөчө психология калыптана баштады. Алар өздөрүнүн эмгектик баатырдыктарын революциянын ишине кошкон салымы катары эсептешкен жана аны менен сыймыктанышкан. Тоталитардык система рекордчулардын, эмгек алдынкыларынын эмгектик жетишкендиктерин бүткүл өлкөгө жайылтууга, анын жардамы менен эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга жана өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүгө аракет жасады. 1935-ж. 14–15-декабрында стахановчулардын бүткүл кыргызстандык биринчи слёту болуп өттү. Анда иштөөнүн стахановдук ыкмаларын жайылтуу милдеттери талкууланып, кенешменин катышуучулары Кыргызстанды СССРдин алдынкы республикаларынын бирине айландыруу чакырыгы менен кайрылды.

Бүткүл өлкөнүн, ошонун ичинде Кыргызстандын экономикасы оор абалда турганда мындай жаңы кампания катастрофалык натыйжаларга алып келиши мүмкүн эле. 1936–1937-жж. Кыргызстандын ишканаларында стахановдук сменалардын, суткалардын, беш күндүктөрдүн, декадалардын өткөрүлүшү узак

убакытка чейин жумушчулардын бүтүндөй коллективдеринин ритмикалуу түрдө өндүрүмдүү иштешин бузду. Сарп кылынган сырьёлук запастар толукталбады, жабдыктар эскирип бүттү, өндүрүштүк кырсыктардын саны өстү, ал эми «рекорддор» узак мезгилге өндүрүштүн төмөндөөсү менен коштолду. Дайыма эле рекорд үчүн күрөшүү иштин сапатына терс таасирин тийгизди. Ал кесиптик атайын билимдеринин өсүшүнө ыңгайлуу шарт түзө алган жок. Атайын билимдердин жетишсиздиги өндүрүштүн маданиятына терс таасирин тийгизип, өндүрүштүк тартип бузуулардын өсүшүнө алып келди. Иш күнүнүн жана пландуу нормалардын өлчөмү жогорулады. Компетенттүү жана ийкемдүү жетекчилик, жогору жактын буйруктарын «абийирдүү» аткаруу менен алмашылды. Өндүрүштүк авариялар, брактар үчүн конкреттүү күнөөкөрлөр табылып, алар «зыянкечтер» катары репрессияланды.

Бирок стахановдук кыймыл да, «зыянкечтерди» жок кылуу да жаны техникаларды өздөштүрүү маселесин чече алган жок. Эми кесиптик чеберчиликти жогорулатуу үчүн ФЗОлордо, кружоктордо, техникумдарда окутуу системасы шашылыш түрдө өзгөртүлүп түзүлө баштады.

Буйрукчул-акимчил, тоталитардык система баатырларга муктаж болгон жана аларды коомдон таба алды. Алардын эрдиктерин даназалоо менен, ал система өзүн да даназалады. Баатырлардын бардык эрдиктерин жана эмгектерин «сталиндик акылман саясаттын» натыйжасы катары көрүшкөн. Рекорддор, ойлоп табуулар, жетишкендиктер жолбашчынын ийгиликтери менен байланыштырылган жана кадыр-баркын тынымсыз жогорулата берген. Көпчүлүк адамдар үчүн мекенди сүйүү социализмди, жетекчиликти, Сталинди сүйүүнүн синоними болуп калган. Алар ошону менен катар кайгы-муңду, ырайымсыздыкты, чарбасыздыкты да көрүп турушкан. Ал эми жетишпегендиктерди алар конкреттүү адамдар менен, ийгиликтүү болсо Сталин жана анын жан-жөкөрлөрү менен гана байланыштырышкан.

Ошентсе да калайык-калк бул жетекчиликке коркунуч келтирген. Ошондуктан, Сталин түзгөн системанын таламдарына каршы болгондордун бардыгы жок кылынган. Ал эми маалымдуулуктун жоктугу бюрократтык-тескөөчүлүк система үчүн көзгө көрүнбөс сыйкырдуу тебетей болду.

Өлкөгө жетекчилик кылууда аппарат Сталиндин башкы таянычы болду. Аппараттын орто звенолорунун жетекчиликтери-

нин компетенциясынын денгээли жалпысынан алганда Сталиндин эң жакын чөйрөсүнүн денгээлинен төмөн эле. 40-жылдардын башында партиянын райкомдорунун секретарларынын 70 пайыздан ашыгынын башталгыч билими гана бар болчу, ал эми Борбордук Комитеттин секретарларынын арасында башталгыч билими барлар 40 пайызга жакынын гана түзгөн. Ошондуктан, мындай адамдардын көпчүлүгү иштеринде чон кыйынчылыктарга дуушар болуп, өз алдынча иш жүргүзүүгө билими жана тажрыйбасы жетишпей, жогору жактан иштин майда-чүйдөсүнө чейин көрсөтүлгөн инструкцияларга муктаж болгон.

Документтүү материалдар

1. «Элдердин улуу көсөмү, бардык эмгекчилердин атасы жолдош Сталинге Кыргызстандын эмгекчилеринин каты» деген ырдан:

Биздин турмуш булагысың – Сталин,
Жашообузда бекем чепсиң урагыс.
Биздин данктуу туубуз дагы Сталин,
Жапжаш бойдон түбөлүккө турасыз.
Гимн болуп шыктандырып Сталин,
Көз алдыда нуру жанып өчпөстөн.
Биздин ойго түгөнбөгөн кенч болуп,
Бүт Чыгышты мээри менен жылытып,
Бүт Батышты жарык кылып көрсөткөн.
Нур бересиң Түндүк менен Түштүккө,
Бүт дүйнөгө өчпөй турган нур берип.
Батпай турган күн сыяктуу Сталин
Биздин кызыл жылдызыбыз түбөлүк
Баш аламан бүлүнчүлүк учурда,
Үңүбүздү зирек кылып жараттын.
Бизге ата, мугалимибиз, досубуз,
Сен Сталин – күйүп турган маяксың.
Сен Сталин – кристаллдай таза, ыйык,
Биздин иште түрткү берип, дем берип.
Күнүбүзгө кубат кошуп канчалык,
Канаттарды ишенимдүү сермедик.
Биз менен сиз көздүн ар бир ирмемде.
Жүрөктүн да кагуусунда бир болуп.
Шыктандырчу күчүбүзсүн Сталин,
Тунук суусун көрө элексиң кир болуп.
Кайнап турган каныбызсың – жалгыз сен.
Соолубаган акылыбыз жана сен,
Кайраттуудан табылбастыр сага тен.

Мелт-калт толгон кубанчыбыз – Сталин,
Сен жоокерсиң – кенен жолду ачыпсың.
Бактыбызга башат болуп бир келдиң,
Коор төгүлгөн устатындай бакыттын.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 30-жылдардагы коомдук аң-сезимдин өнүгүшүнө мүнөздөмө берүүгө аракеттенгиле. Ага кандай мүнөздөмө берүүгө болот?
2. Кандай коомду граждандык коом деп айтабыз? 30-жылдардагы Совет коомун граждандык коом деп айтууга болобу?
3. Кандай мамлекетти укуктук мамлекет деп айтабыз? 30-жылдардагы Совет мамлекети укуктук мамлекет болбогондугун фактылар менен далилдегиле.
4. Кыргыз ССРинин Конституциясына мүнөздөмө бер.
5. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасын тең укуктуу жана суверендүү республика деп айта алабызбы?

§ 13. Тоталитардык режимдин массалык жазалоолору

Альтернативдүү өнүгүүнүн тарапкерлеринин трагедиясы. Коллективдештирүүнүн учурунда көп адамдарга бай-манап жана кулак деген жардык тагылып, Кыргызстандын аймагынан тышкаркы жактарга зордук менен көчүрүлүп жиберилди. Бул мезгилде айрым учурларда, жергиликтүү партиялык жетекчиликтерге жакпай калган орто жана кедей дыйкан чарбалары да бай-манап жана кулак деген жардык менен туулган жерлеринен айдалды. Жазалоо саясатынын күчөшү чарба жүргүзүүгө терс таасирин тийгизип, чарбанын кыйрашына алып келди.

Түзүлүп жаткан оор экономикалык кырдаалга жана большевиктердин айыл-кыштактагы саясатынын терс таасиринин натыйжаларына тынчсызданган улуттук интеллигенциянын сергек ой жүгүрткөн өкүлдөрү Кыргызстандын андан аркы өнүгүшүнүн жолдорун издей баштады. Мына ушундай шарттарда большевиктер партиясынын официалдуу багытына оппозициялык идеялар бышып жетилди. Алар бул маселе боюнча өздөрүнүн ой-пикирлерин бөлүшкөн, бирок оппозициялык уюмду түзүү жаатында чечкиндүү аракеттерди жасай элек эле. Бар болгону өздөрүнө жашыруун аттарды бергенге гана үлгүрүшкөн.

Абдыкерим Сыдыков алардын таанылган жол башчысы болуп калган жана ал «Манас» деген жашыруун ат алган. Ал 20-жылдардын ортосунда иш билги, сабаттуу кызматкер катары өзүн көрсөткөн. «Отуздун» катынын уюштуруучусу жана негизги автору болгон. А. Сыдыков биринчилерден болуп партиянын бийлигин күчөтүүгө багытталган большевиктердин официалдуу багытынын зыяндуулугун көргөн. Оппозициячылар өздөрүнүн идеологиялык көз караштарын өздөрүнүн программасында жана «Кайрылуусунда» билдиргиси келген, бирок ал коомчулукка жетпей калган. Алар социализмдин идеяларын пантүркизмдин идеялары менен жалгаштырууга аракеттенишкен. Уюштуруу иштерин жүргүзүп, Социалисттик Туран партиясын (СТП) түзүүнү белгилешкен.

Бул уюм жаны түзүлө баштаганда эле, анын бир мүчөсү чыккынчылык кылып, уюм жөнүндө бийлик органдарына билдирип койгон. Ошентип бул уюм түзүлө электе эле чекисттердин көзөмөлү астында калды. 1933-ж. жазында жаны түзүлүп жаткан СТПнын жетекчилери камакка алынды. Бул партиянын документтери жарыяланбагандыктан, ал жөнүндө, анын программалык максаттары жана милдеттери жөнүндө, уюмдун мүчөлөрүнүн архивде сакталып калган сурак протоколдорунан гана маалыматтарды алууга болот. Алардын канчасы чындык жана канчасы жалган экендигин, бүгүнкү күндө так айтуу кыйын. Ошондой болсо да сакталып калган документтердеги анын негизги программалык максаттары төмөндөгүдөй болгон.

1. Социализмди бир өлкөдө куруу мүмкүн эмес. Социализмди жогорку денгээлдеги техникага ээ болуу менен, бүткүл дүйнөлүк гана масштабда курууга болот. Башкача айтканда, СССРде социализмди куруу аракеттери калктын, өзгөчө экономикалык жана маданий жактан артта калган, мурдагы падышалык Россиянын колониялык ээликтериндеги жашаган калктын жакырдыгына алып келет.

2. Кыргызстандагы бай-манаптарга карата Совет бийлиги тарабынан жүргүзүлүп жаткан саясий жана экономикалык мүнөздөгү иш чаралары өлкөдө чарбалык кыйроону пайда кылат.

3. Мамлекеттик кызматтарга техникалык билимдери жетишсиз жана мамлекеттик башкаруу үчүн теориялык даярдыгы жок жумушчуларды, дыйкандарды көтөрүү башкаруунун бузулушуна, башаламандыктын күчөшүнө алып келет. Бүгүнкү күндө жеткиликтүү кадрлар болбогондуктан, көтөрүү принцибинен баш тартуу керек.

4. Лениндик улут саясаты негизинен туура жана алгылыктуу болгону менен, иш жүзүндө Кыргызстанда бурмаланууда.

Ошондой эле, программада СТП өзүнүн кадрларынан үгүтчүлөрдү жана уюштурууларды даярдоо, уюмдун ишине жетекчилик кылуу үчүн комитет түзүү зарыл экендиги белгиленген. Партиянын бардык мүчөлөрү комитетке баш ийет.

Партиянын түпкү максаты, бардык түрк элдери курамына кирген Туран Федеративдүү Республикасын түзүү болгон. Алардын ою боюнча Туран Республикасында тапсыз демократия болмок. Жогорку бийлик курултайга, ал эми курултайлардын аралыгында аткаруу комитетине таандык болууга тийиш. Кандайдыр бир таптардан чыккандыгы үчүн граждандык укуктарынан ажыратууга жол берилбейт. Турандын бийлиги орногонго чейин СТПнын ичинде бардык фракцияларга тыюу салынат. Бардык түрк тилдери жалпы бир тилге биригет.

Ал эми СТПнын «Кайрылуусунда» Кыргызстандын эли өзүнүн үч миң жылдык тарыхында падышалык империализмдин ишин уланткан кызыл милитаризмдин учурундагыдай аянычтуу абалга туш болгон эмес. Коомдо аскердик-монархиялык түзүлүш үстөмдүк кылып, анда райкомдун, БКнын катчылары башкарууда. Туранда индустриялаштыруу Россиянын кызыкчылыгында жүргүзүлүүдө деп айтылган. Большевиктер «басмачылар» деп атаган, анын мыкты уулдары кызыл милитаризм менен күрөшүүчүлөр болуп саналат. Алар менен күрөшүү үчүн ГПУ (Башкы Саясий Башкарма) түзүлгөн, алар падышалык жандармерия сыяктуу орган.

Туранчылардын алдында эки милдет турат, алар: улуттук-боштондукка чыгаруу принциби жана социализм принциби. Биринчиси: өлкөнү партиялык жолбашчылар башкарууга тийиш эмес. Экинчи милдети: бир дагы тап артыкчылыкка ээ болбогон социализмди тезирээк куруу. Фермердик чарбаларды түзгөн дыйкандар СТПнын таянычы болот. Өнөржайында жана айылчарбасынын ири ишканаларында мамлекеттик капитализм киргизилет. Алар жеке менчикте болууга тийиш эмес. Туран Республикасындагы аткаруу бийлигинин башында эл тарабынан шайланган президент турат. Турандын президентинин алдында аксакалдар комитети түзүлөт, ал президенттин чечимин жокко чыгаруу укугуна ээ болот.

Жогорудагылар көрсөтүп тургандай СТПнын айланасында, өз элинин тагдыры жөнүндө ойлогон, патриоттук маанайдагы интеллигенттердин тобунун чогулганын көрөбүз. Аларга камак-

ка алынгандан кийин түрмөнүн оор режимин, сурактарды жана кыйноо-кыстоолорду баштарынан өткөрүүгө туура келди. Бул уюмдун жетекчилеринин ичинен А. Сыдыков, А. Шабданов, С. Курмановдор атылды, ал эми калган жетекчилери ар кандай мөөнөттөргө сүргүнгө айдалып, лагерлерде жүрүп алардын баары дайынсыз жок болушту. Ошентип, Кыргызстандын аймагында большевиктердин официалдуу саясатына каршы чыккан жана өнүгүүнүн альтернативдүү вариантын сунуш кылган оппозициялык кыймыл жаны түзүлө баштаган учурда эле жок кылынды. Кийинчерээк, Социалисттик Туран партиясынын аталышы өзгөрүп, НКВДнын документтеринде Социал-туран партиясы деп аталып, ага катышы бар деген күнөөлөр коюлуп, көптөгөн көрүнүктүү саясий жана мамлекеттик ишмерлер камакка алынып, атылып кетишкен же атайын лагерлерге айдалган.

Кыргызстан массалык жазалоолордун учурунда. 1934-ж. 1-декабрда Ленинградда, Смольныйда көрүнүктүү большевик С.М. Кировдун өлтүрүлүшү репрессиялардын жаны толкунунун башталышына сигнал болду. Ошол эле күнү Москвада СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму террордук актыларды даярдоодогу жана ишке ашыруудагы айыптоолорду кароонун тартиби жөнүндө токтом кабыл алып, ал ушундай иштер боюнча тергөө жана сот жүргүзүүнү, ишти бардык жагынан адилеттик менен териштирүүгө мүмкүндүк бербей турган шарттарга койду. Мындай иштер боюнча тергөө жүргүзүүгө 10 күндөн ашпаган убакыт берилди. Иштер прокурорсуз жана адвокатсыз эле карала турган болуп калды. Даттанууга жана кечирим берүүгө жол берилбеди. Өлүм жазасына тартуу өкүм чыгарылгандан кийин дароо эле ишке ашырылчу. Ушундай эле тартиптер 1937-ж. «зыянкечтик кылуу жана диверсиялар жөнүндө» иштерге да киргизилди. Мамлекеттик кылмыш боюнча эркинен ажыратуунун максималдуу мөөнөтү 10 жылдан 25 жылга чейин көбөйтүлдү.

Ал эми 1937-ж. ВКП(б) Борбордук Комитетинин февраль-март Пленумунда Сталин социализмди куруу процессинде тап күрөшүнүн курчушунун жанылыш тезисин алдыга койду. «Партиялык иштин кемчиликтери жана троцкийчилерди жана эки жүздүүлөрдү жок кылуу чаралары жөнүндө» деген докладда ал үч тыянакты чыгарган: «Биринчиден, чет өлкөлүк мамлекеттердин тынчыларынын бүлүндүргүч жана диверсиялык-шпиондук иштери, анын ичинде бир кыйла активдүү роль ойногон троцкийчилер аздыр-көптүр биздин чарбалык, ошондой эле, админис-

Касым Тыныстанов үй-бүлөсү менен

тративдик жана партиялык уюмдарыбызды толук же дээрлик камтыды. Экинчиден, чет мамлекеттердин тынчылары, анын ичинде троцкийчилер төмөнкү уюмдарга эмес, ошондой эле, кээ бир жооптуу кызматтарды да ээлеп алган. Үчүнчүдөн, биздин кээ бир жетекчи жолдошторубуз борбордо, ошондой эле, жер-жерлерде мындай бузукулардын, диверсанттардын, шпиондор-

дун жана киши өлтүргүчтөрдүн чыныгы жүзүн таанымак түгүл, ушунчалык бейкамдыкты, кең пейилдикти жана анкоолукту көрсөткөндүктөн көп учурда чет өлкөлүк мамлекеттердин тынчыларынын тигил же бул жооптуу кызматтарга көтөрүлүшүнө көмөк көрсөтүшкөн».

Сталиндин бул көз карашы НКВД, Жогорку Сот жана СССРдин Прокуратурасы үчүн «өтө эле ынгайлуу» кырдаалды түздү. Бүткүл өлкө боюнча «эл душмандарын» массалык жазалоолор үчүн жол ачылды. Эми саясий айыптоолор боюнча иштер бирден эмес, тизме боюнча карала баштады. Ар бир ишке бир нече гана минута убакыт берилген. Ошол убакыттын ичинде анкеталык суроолорго жооп алууга, айыпталуучунун өз күнөөсүн мойнуна алгандыгын формалдуу билүүгө жана күн мурунтан даярдалган өкүмдү жарыялоого араңдан зорго мүмкүн болгон.

Өлкөдө социалдык зомбулуктун, чыдамсыздыктын, кастыктын, шектенүүнүн, чагымчылдыктын кырдаалы түзүлдү. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да партиянын жана элдин «душмандарын», «шпиондорду» жана «зыянкечтерди» табуу боюнча кенири өнөктүк башталды.

«Эл душмандарынын» бетин ачып, ашкерелеген каттар бардык денгээлдеги бийлик органдарына жамгырдай жаады. Борбордо болсун, жер-жерлерде болсун, «контрреволюциячыл социалтуран партиясынын мүчөлөрүн», «алаш-ордочулардын», «буржуазиялык улутчулдардын» жана башка «эл душмандарынын» бети ачылып жатты.

Республиканын советтик жана партиялык кызматкерлерине атайын провокацияланган жана ырааттуулук менен тутантылган саясий жалаа жабуу 1937-ж. күзүндө өзүнүн туу чокусуна жеткен. Кыргызстан Компартиясынын I съездинен кийин дароо эле Борбордук Комитеттин Эки Пленуму чакырылып, анда негизинен ушул, башкача айтканда, буржуазиялык улутчулдарды «ашкерелеген» маселелер талкууланган болчу.

1937-ж. 4-сентябрындагы Кыргызстан КП БКнын бюросунун чечими менен республикада репрессияны баштаган Кыргызстан ички иштер эл комиссары Четвертаков ишинен бошотулган жана СССР НКВДсынын карамагына жиберилген. Жаңы эл комиссарлыгына Н.И.Ежов сунуш кылган И.П.Лоцманов дайындалган. Четвертаков менен Лоцманов 1937–1938-жж. репрессиялардын мезгилинде Кыргызстандын тарыхында кандуу из калтырып кетишти. Бул кызматка Лоцманов дайындалгандан кийин

Б. Исакеев

Е. Поливанов

М. К. Аммосов

куугунтуктоолор жана массалык жазалоолор өзгөчө күчөдү. Ал бир тууганын «эл душманы» катары өз колу менен кармап берген. Эл душмандарын «кантип жасаша тургандыгы», алардын «күнөөсүн» жана «кылмыштарынын» далилдери кандай боло тургандыгы Лоцмановго жакшы белгилүү болгон. Чектен ашкан катаалдык, буйруктун күчүнө жандан кече ишенүү жана дал ушундай аткаруучулардын өзүлөрүнүн жазасыз калышы репрессиялардын механизмин узак чимирилтүүгө мүмкүндүк түзгөн.

Ушундай кырдаалда Кыргызстандын аймагынан эле миндеген дыйкандар, жумушчулар, интеллигенттер, советтик жана партиялык кызматкерлер мыйзамсыз жазалоолордун курмандыгы болуп калышты. Мыйзамсыздыктын жана зомбулуктун курмандыктарынын арасында Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу, кыргыз улуттук мамлекетин түзүү үчүн күрөшкөн Кыргызстандын мыкты уулдары *Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдраманов, Иманаалы Айдарбеков, Баялы Исакеев, Төрөкул Айтматов, окумуштуулар Ишенаалы Арабаев, Касым Тыныстанов, Евгений Поливанов, республиканын партиялык уюмунун жетекчи кызматкерлери М. К. Аммосов, Х. Жээнбаев, Ж. Саадаев, К. Кененбаев, Х. Көлбаев, Е. Султанбеков* жана башка көптөгөн кызматкерлер бар эле.

Массалык жазалоолордун натыйжасында мыкты чарбалык жана партиялык жетекчилерди жок кылуу, республикада совет бийлигинин жылдарында улуттук кыймылдын жана ан-сезимдин өсүшүнүн натыйжасында калыптанган кадрлардын улуттук элитасынан ажыратуу максатын көздөгөн. Шовинисттик көз караштагы М. Л. Белоцкийдин партиялык жетекчиликте туру-

шу аны ишке ашырууну жеңилдетти. Кийинчерээк ал өзү дагы репрессиянын курмандыгы болуп калды. Чарбалык ийгиликтер репрессияланбай калгандарга же алардын ордуна келгендерге, ал эми кемчиликтер – «эл душмандарына» жазылган. Аман калгандардын чөйрөсүнөн жаңы потенциалдуу күнөөлүүлөрдүн көлөкөсү көрүнүп турган.

Көрүнүктүү саясий, мамлекеттик ишмерлерди, чыгармачыл жана инженердик интеллигенциянын гүлүн гана эмес, катардагы коммунисттер менен партияда жокторду да репрессиялашкан. Алардын арасында кокустан же кошуналарынын кара ниет ушагы менен тартылган, эч нерсеге кенедей да катышы жок, сабатсыз, саясат менен иши болбогон адамдар да болгон. Ал гана эмес мектептерде да жаш «эл душмандары» табылып, алар мектептен куулган. Карапайым эмгекчилер ал түгүл көп учурда сандырак айыптоолор жармаштырылган жарлыктардын маанисин жеткиликтүү түшүнүшкөн эмес.

Бул жылдарда жазалоочу органдардын өкүлдөрү: сот менен прокуратуранын кызматкерлери, НКВДнын тергөөчүлөрү жана аппарат кызматкерлери да массалык жазалоолордун курмандыктары болуп калды. Москвага чакырылып кеткен мурдагы ички иштер эл комиссары Четвертаков, Жогорку Соттун төрагасы Б.Сегизбаевдер да репрессияланышты.

Массалык жазалоолордун натыйжасында, мыктылардын мыктылары активдүү коомдук турмуштан суурулуп алынды. Бул бардык мамлекеттик жана коомдук уюмдардын иштөөсүнө тоскоолдук кылып, иштин натыйжалуулугун төмөндөттү. Ошол кандуу жылдарда Кыргызстандан канча адам массалык жазалоолордун курмандыктары болуп калгандыгы жөнүндө так маалыматтар бүгүнкү күндө жок. Кээ бир так эмес маалыматтар боюнча Кыргызстанда репрессиялангандардын саны болжол менен 40 миң адамды түзгөн. Бул жылдарда республикабыздын аймагында 2 млн. го жакын адам жашаган. Мындан биз ошол жылдары Кыргызстанда жашаган ар бир элүүнчү адам репрессияланган деген жыйынтык чыгарсак болот. Бүгүнкү күндө алардын 13 миңден ашыгы акталды.

Азыркы күндө республикабыздын аймагында, ошол репрессия жылдарында жок кылынган адамдардын сөөктөрү коюлган үч жер белгилүү. Алардын бири Бишкектен 25 км аралыктагы Чоңташ лыжа тээп эс алуу базасынын дөбөлөрүндө жайгашкан. Ал жерде Кыргызстандын көрүнүктүү 137 мамлекеттик жана

партиялык кызматкерлеринин сөөктөрү жатат. Алар 1938-ж. 6-8-ноябрда, Октябрь революциясынын 21 жылдыгын майрамдоо учурунда атылып, ошол жердеги кыш бышыруучу мештердин ордуна ташталып, көмүлүп калган. Экинчиси, Ош шаарынын жанындагы Акбуура суусунун жарларында, үчүнчүсү Ысыккөлдүн түштүк тарбындагы Тондун жарларында жайгашкан. Бул мезгилдеги кандуу окуялар жөнүндө «1937-жыл» деген жана башка китептерде кеңири маалымат берилет.

Документтүү материалдар

1. Кыргызстан КП(б) БКнын бюросунун 1937-жылдын 15-сентябрындагы протоколунан:

Кыргызстан КП(б) Борбордук Комитети ВКП(б) БКнын жана жолдош Сталиндин эл душмандарын түп-тамырынан бери жок кылуу үчүн чечкиндүү жана аёсуз күрөш жүргүзүү жөнүндөгү көрсөтмөлөрүн аткарган эмес, буржуазиялык улутчулдарга каршы большевиктик күрөштү талап кылышкан партиялык активдин жана партиялык массанын добушуна кулак салышкан эмес, натыйжада, эл душмандары республиканын партиялык жана советтик органдарына чейин жетекчи кызматтарга көтөрүлүшүп (Исакеев, Орозбеков, Жээнбаев, Эсенаманов, Ю. Булатов, А. Булатов, Айылчиев жана башкалар) жана соңку мезгилге чейин ал түгүл Кыргызстан КП(б) БКнын бюросунун составында (Исакеев, Эсенаманов, Орозбеков, Жээнбаев) калышкан...

Кыргызстан КП(б) БКда азыр ашкереленишкен улутчулдар Исакеевге, Жээнбаевге, Орозбековго, Айылчиевге, Эсенамановго, Жылкыбаевге, Далбаевге жана башкаларга алардын улутчулдук контрреволюциялык иш-аракети жөнүндө жетиштүү материалдар болгон, бирок БКнын бюросу аларды ашкерелөөдө жол берилгис жай баракаттыкты көрсөткөн, аларды партиянын катарынан чыгаруу жөнүндөгү маселени чечүүнү создуктурган, бул эл душмандарын жаап-жашыруучулук болду...

2. Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин камакка алынган төрагасы Б. Исакеевдин түрмөдөн 1937-жылдын 4-декабрында Сталинге жазган катынан:

Ушул кезге чейин кыргыздардын совхоздун жана МТСтин (алар республикада 100гө жакын) бир да директору, бир да чарба жетекчиси жок, маданий кызматкерлер, мугалимдер, адабиятчылар, котормочулар жана ушул сыяктуулар таптакыр жетишсиз. Ушул эле убакта контрреволюциячыл улутчулдар (мурдараак камакка алынган А. Сыдыков, Ж. Абдрахманов, Д. Бабаханов, Р. Кудайкулов) дээрлик бардык республикалык кыргыз кызматкерлерди контрреволюциячыл социал-туран партиясына катыштынар деп айыпташууда. Бул иш боюнча жүздөн ашуун кыргыз кызматкерлери камалды, алардын көпчүлүгү таптакыр

бекеринен жапа чегип жатат жана беделине шек келтирилди. Мындай массалык камакка алуу элге түшүнүксүз.

3. Этнограф З.Л.Амитин-Шапиронун 1937-жылы Ташкенттеги түрмөдөгү окуялар жөнүндөгү эскерүүсүнөн:

Бизди тергөөдө кыйнашты, суткасына бир нече саат бою тозок отуна салышты. Шпиондукту моюнга алдырып жатышты. Камералаш бир уйгур айрылган, тытылган, канаган эч жери жок тез эле кайтып келди. Биз, албетте, эмне болгондугун, аны эмне үчүн сабашпагандыгын сурадык. Уйгур чала монолог орусчалап айтып берди. Сен шпионсунбу? – деди тергөөчү. Шпионмун, – дедим. Ал кол кой деди. Кол коюп бердим. Ал коё берди. Кийинки жолкусунда: сен кимдин шпионсун? Японияныкыбы? – деп сурады. Японияныкы, – деп жооп бердим. Кол кой. Кет. Бүт сурак ушул. – Келесоо, – деп ачуулаанышты камерадагылар. – Сен өзүнө өзүн өлүм өкүмүнө кол коюп берген турбайсыңбы! – Эмне үчүн келесоомун? Силерди кыйнап жатышат, анан атып ташташат. Мени кыйнашпайт, урушпайт, анан атып ташташат. Эмне үчүн келесоомун?

4. И. П. Лоцмановдун «Жыйырма жыл күжүрмөн кызматта» деген макаласынан:

Жол. Ежовдун жетекчилиги астында эл душмандарын Кыргызстанда да талкалоо ийгиликтүү жүргүзүлүп жатат. Узак мезгил бою бул жерде троцкийчилер – белоцкийчилер, страмблердор, чистяковдор жана башкалар, оңчул бухаринчил салпаяктар – щербаковдор, шахрайлар, прохоровдор, буржуазиялык улутчулдар, чет өлкөлүк чалгындоолордун шпиондору – аммосовдор, абдрахмановдор, исакеевдер, орозбековдор, камбаровдор тымызын кара ниет иш жүргүзүп келишкен... Алардын күч-аракеттери текке кетти. Кыргыз эли өзүнүн бардык душмандарынын тамырын түбүнө чейин жулат жана аёсуз жок кылат, алардын бузуп-жаргыч ишинин кесепеттерин жоёт...

Ф.Э.Дзержинский жана Н.И.Ежов тарбиялаган чекист – ички иштер эл комиссариатчыларынын коллективи элдин ишенимин актоо, бардык душмандарды тыптыйпыл талкалоо үчүн өзүнүн бардык күчүн жумшайт.

Эл душмандары ал канчалык терең жана кылдат жашырынбасын, НКВДнын жазалоочу колунан чыга албайт».

Суруолор жана тапшырмалар

1. 30-жылдарда өнүгүүнүн альтернативдүү жолунун тарапкерлери кимдер болгон? Алардын андан кийинки тагдыры кандай болду?

2. Массалык жазалоолор кимдерге каршы багытталган жана ал саясат кандай максатты көздөгөн?

3. Массалык жазалоолор коомдун өнүгүшүнө кандай таасир тийгизди жана анын натыйжалары кандай болду?

4. Өзүндүн айылында, районунда, шаарында массалык жазалоолордун курмандыктары жөнүндө ангеме, реферат даярдагыла.

5. 30-жылдардагы коомдогу кырдаалга анализ берүүгө аракеттенгиле.

6. Колдонмо дептердеги тапшырмаларды аткар.

§ 14. 20–30-жылдардагы Кыргызстандын рухий турмушу

Билим берүү. Совет өкмөтү орногондон кийин агартуу маселелери боюнча бир катар декреттер кабыл алынды. Чиркөө мамлекеттен жана мектеп чиркөөдөн бөлүндү. 1918-ж. 16-октябрда кабыл алынган «Бирдиктүү эмгек мектеби жөнүндөгү жобо» билим берүүнүн мурунку системасын жоюп, анын ордуна жаңы, советтик системаны орнотууга багытталган. 1919-ж. сентябрдагы Түркстан Республикасынын Советтеринин съезди бул жобону бекитти. Кыргызстанда да кабыл алынган жобого ылайык билим берүү тармагын түзүү иши башталды. Мурдагы мектептер жок кылынып, мектепте диний көз караштарды жайылтууга тыюу салынды. Эркек балдар менен кыздарды бирге окутуу киргизилди.

«Эркинтоо» газетасы, 1926-ж.

Калктын билим жана маданий денгээлинин төмөндүгү Кыргызстандагы чарбалык жана маданий курулушка тоскоолдук кылды. Сабатсыздыкты жоюудан жогорку окуу жайларын түзүүгө чейинки бардык денгээлдерде билим берүүнү уюштуруу милдети турду. Калктын сабатсыздыгын жоюу маселеси өзгөчө курч маселелердин бири болду. 1927-ж. Кыргызстандын жалпы калкынын 15,1 пайызы гана сабаттуу эле. Билим берүү тармагынын материалдык базасынын начардыгы, мектептердин эне тилиндеги окуу китептери менен камсыз кылынбагандыгы, мугалимдердин жетишпегендиги жана кыргыздардын көчмөн турмушу калктын сабатсыздыгын жоюу ишин кыйындатты.

Ушул эле жылдарда Кыргызстандын мектептеринде большевиктердин жетекчилиги астында мугалимдердин саясий жана пе-

Сабатсыздыкты жоюу

дагогикалык билимдерин текшерүү жүргүзүлдү. Натыйжада, Октябрь революциясына чейинки жылдарда билим алган, оокаттуу катмарлардан чыккан көптөгөн мугалимдер мектептен кубаланды. Бул мугалимдик кадрлар менен камсыз кылуу маселесин ого бетер курчутту.

Ушундай шарттарда, Кыргызстанда да бүткүл өлкөдөгүдөй эле, тездетилген индустриялаштыруу башталды. Курулуп жаткан жаны ишканаларга сабаттуу адамдар талап кылынды. 1929-ж. тартып билим берүүгө бөлүнгөн каражаттардын өлчөмү көбөйтүлдү. Сабатсыздыкты жоюу боюнча массалык күрөш күч алды. Ага бардык мугалимдер, маданият кызматкерлери, бардык сабаттуулар тартылды. Окуу китептери, окуу куралдары менен жабдуу бир кыйла жакшырды. 1930-ж. тартып чала сабаттууларга жардам катары «Сабаттуу бол» деген газета чыга баштады.

Жалпы билим берүүчү мектептердин кенири тармагы түзүлдү. 1937-ж. Кыргызстанда 1516 башталгыч, 203 толук эмес орто жана 35 орто мектеп иштеген. Согушка чейинки жылдарда 6 жогорку, 33 атайын орто окуу жайлары ачылды. Бул жылдарда толук эмес кыргыз мектептеринин саны 79га жетти. Бирок жогорку класстарда кыргыздардын балдары өтө эле аз болуп, алардын саны эн жай темп менен өсүп отурду. Кыргыз мектеп-

теринде 9–10-класстар дээрлик болгон эмес.

20–30-жылдарда массалык мектептик билим берүү системасы калыптанды. Ал башталгыч жана орто билим берүүнүн бир кыйла маселелерин чечүүгө мүмкүнчүлүк бергенине карабастан, өзүн толук актай албады. Бул система окуучулардын жекече жөндөмдүүлүктөрүнүн өсүшүнө мүмкүнчүлүк бербей, алардын демилгелерин байлап матады, улуттук өзгөчөлүктөрү эске алынбады. Ошондой эле окуучулардын жалпы билим деңгээли да төмөн болду. Мектепте тарбиялоо ишине таптык мамиле жасалып, жалпы адамзаттык баалуулуктарга жана гуманисттик идеаларга маани берилген жок.

1932-ж. Фрунзе шаарында алгачкы жогорку окуу жайы – Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту уюшулду. Андан кийин башка жогорку окуу жайлары ачылды. Ошентип, согушка чейинки жылдарда Кыргызстанда 6 жогорку окуу жайы жана 34 атайын орто окуу жайлары иштеген.

Илим. 20–30-жылдарда Кыргызстанда илимдин айрым тармактары өнүгө баштады. СССР Илимдер Академиясынын илимий экспедициялары уюштурулуп, алар республиканын табигый ресурстарын изилдешти. 1928-ж. Кыргызстандагы алгачкы илимий мекеме – Кыргыз край таануу илим-изилдөө институту ачылды. Бул институтта зоология, кыртыш-ботаника, тоюткор өндүрүү, зоотехника, тил жана жазуу бөлүмдөрү болгон.

1931-ж. край таануу институтунан мал чарба илим-изилдөө институту бөлүнүп чыгып, малдын жаны тукумун чыгаруу жана тоют базасын жакшыртуу боюнча изилдөөлөрдү баштады. Бара-бара край таануу институтунан тил жана жазуу институту бөлүнүп чыкты. Бул институт кийинчерээк тил, адабият жана тарых институту болуп түзүлдү. Ал кыргыз адабияты, тил жана тарых жагынан ар түрдүү илим-изилдөө иштерин жүргүздү.

Интеллигенция. Кыргыз элинин интеллигенциясы Октябрь төңкөрүшүнө чейин эле калыптана баштаганы менен алардын саны өтө эле аз болгон. Кыргызстандын аймагында жашаган башка улуттардын интеллигенттери да абдан аз санда эле. Ал-

«Кызыл-Кыргызстан» газетасы. 1928.

гачкы кыргыз интеллигенттери көбүнчө окуп келүүгө каражаты бар оокаттуу, башкача айтканда, бай-манаптардын үй-бүлөлөрүнөн чыккан. Октябрь төңкөрүшүнөн кийинки жылдардагы большевиктердин таптык саясатынын натыйжасында, алардын көпчүлүгү билимине ылайык иштей алышпады. Бул билимдүү кадрлардын жетишпегендигин ого бетер күчөттү. Ошентип, Совет бийлиги жылдарында улуттук интеллигенция кадрларын иш жүзүндө жаныдан түзүүгө туура келди. Кыргыздын жаны интеллигенциясынын калыптануу процесси өтө оор болду жана узакка созулду.

Кыргыз улуттук интеллигенциясы большевиктер партиясы менен Совет бийлигинин ишине берилген батрак, кедей-дыйкан жана жумушчулардын өкүлдөрүн партиялык, советтик жетекчи кызматтарга көтөрүү жолу менен толуктап турган. Алардын жалпы билимин жана саясий денгээлин көтөрүү үчүн кыска мөөнөттүк ар кандай курстар, советтик партиялык мектептер жана башкалар уюштурулган. Туруктуу окуу жайларынын али жоктугуна байланыштуу узак убакыт бою Кыргызстанда кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо курстарында окутуу системасы кенири колдонулган. Ошондой эле, алар кыска мөөнөттүк даярдоо бөлүмдөрүндө, жумушчу факультеттеринде жана башка өзгөчө таптык окуу жайларда окутулду.

Улуттук интеллигенциясынын кадрларынын саны 1928-жылдан тартып тез өсө баштады. 1928–1929-жж. кесиптик мектеп, 5 техникум, дыйкан жаштарынын 4 мектеби, жумушчу факультеттери жана башка окуу жайлары иштеп турган, аларда 1630 окуучу окуган. Бул окуу жайларын бүтүрүп чыккандар негизинен кыргыз интеллигенциясынын биринчи тобун түзүштү.

Орто жана жогорку квалификациядагы интеллигенциянын өсүшү биринчи кезекте билим берүү жана маданият, медицина кызматкерлерин жана айылчарба адистерин, ал эми кийинчерээк инженердик-техникалык жана илимий кадрларды тездетилген темпте даярдоонун эсебинен камсыз кылынган. Республикада интеллигенциянын чон тобу түзүлдү. 1941-ж. өнөржайда, айылчарбасында, мектептерде, илимий-мекемелерде, театрларда жана башка уюмдарда 12830 мугалим, 956 агроном, 532 инженер, 357 жазуучу жана журналист, 269 искусство кызматкери, 247 илимий кызматкер, 191 ветеринардык врач жана башкалар иштеген. Алардын 3700дөн ашыгынын жогорку, 7300нүн атайын орто билимдери болгон.

Буйрукчул-акимчил, тоталитардык системага совет бийлигинин маданият тармагындагы жетишкендиктерин бүткүл дүйнөгө тарката турган интеллигенттер керек болгон. Системанын мындай ыгына, «социалисттик реализмге» ылайык келбегендери ачык эле куугунтукталып, ал эми массалык жазалоо жылдарында алардын көпчүлүгү жок кылынган.

Ошентип, «маданий революциянын» жылдарындагы таптык саясаттын натыйжасында улуттун интеллектуалдык турмушунун жогорку деңгээлин сактап, анын андан аркы өсүшүн камсыз кыла ала турган жаңы жана эски интеллигенциянын ортосундагы интеллектуалдык жана моралдык улануучулугу бузулду. Ага чейин эле, Кыргызстанда өз алдынча ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болгон интеллектуалдардын катмары өтө эле аз болгон. Ал эми «маданий революция» жылдарындагы жаңы советтик интеллигенцияда мындай жөндөмдүүлүктөрдү атайылап эле жок кылууга аракет жасалган. Ошондуктан массалык жазалоолордун кандуу толкуну биринчи кезекте интеллектуалдардын дал ушундай катмарын каптады.

Маданият жана искусство. 20–30-жылдарда Кыргызстандын жазуучуларынын, акындарынын, бардык искусство чеберлеринин башкы көңүлү кыргыз элинин социализмдин жениши үчүн эмгегин жана күрөшүн, В. И. Ленинге, Коммунисттик партияга жана Мекенге болгон сүйүүсүн чагылдырууга, патриархалдык-феодалдык түзүлүштү, байлардын, манаптардын бийлигин мактап жазышкан буржуазиялык улутчулдарга каршы күрөшүүгө багытталды.

Бул жылдары Кыргызстандын аймагында адабиятчылардын көптөгөн уюмдары, ийримдери, секциялары түзүлдү. Кыргыз жа-

К. Тыныстанов

А. Токомбаев

Т. Сыдыкбеков

зуучулары – «Кызыл Кыргызстан» газетасынын алдындагы «Кызыл учкун» ийримине, орус жазуучулары – Кыргызстан пролетар жазуучуларынын ассоциациясына киришкен. Дунган, өзбек секциялары да өз алдынча иштеген. Республикада ушундай 23 ийрим болгон. 1930-ж. бул адабий ийримдер Кыргызстан пролетар жазуучуларынын ассоциациясына биригишип, Россиялык пролетар жазуучуларынын ассоциациясынын (РАПП) курамына кирди. Бул иштердин бардыгы пролетардык маданият идеологиясына ылайык жүргүзүлгөн.

ВКП(б) Борбордук Комитетинин «Адабий-көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндөгү» токтому 1932-жылдын 23-апрелинде кабыл алынды. Ага ылайык пролетар жазуучуларынын ассоциациялары, ошонун ичинде Кыргызстан пролетар жазуучулар ассоциациясы жоюлду. Жазуучулардын бул уюмдарына адабият жагынан партиянын саясатынын принциптерин одоно түрдө бузган жана советтик адабияттын чыгармачылык методу менен теориясы жөнүндөгү маселелерде марксизмге-ленинизмге жат көз караштарды үгүттөгөн, элдик оозеки чыгармачылыктын эң бай казынасына карата нигилисттик мамиле жасаган, өткөндүн маданий байлыктарын сын көз менен карап өздөштүрүүдө жана пайдаланууда лениндик окууга түп-тамыры менен каршы келген иштерди жүргүзүп келген деген күнөө коюлду.

1934-ж. апрель айында Кыргызстан жазуучуларынын съезди болуп өттү. Съездде Жазуучулар союзу түзүлүп жана анын төрагалыгына А. Токомбаевди шайлашты. Съезд жазуучуларды, акындарды «социалисттик реализм» ыкмаларын үйрөнүүгө, жогорку идеялуулук жана көркөм чеберчилик үчүн күрөшүүгө чакырды. Алар өздөрүнүн чыгармаларын жаратууда партиянын көрсөтмөлөрүн жетекчиликке алууга милдеттүү болуп калышты. Ошентип, бул чыгармачылык уюмдун үстүнөн партиялык көзөмөл орнотулду.

20–30-жылдарда адабияттын дээрлик бардык жанрлары – роман, повесть, ангеме, пьеса чыгармалары жаралды. Т. Сыдыкбеков, К. Жантөшев, М. Элебаев, А. Токомбаев, К. Баялинов, Ж.Турусбеков, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмонов, К. Маликов, А. Токтомушев жана башка жазуучулардын чыгармалары жарык көрдү.

Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев жана башка акындар кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө салым кошушту. Акындардын оозунан «Манас»,

Карамолдо

Ж. Бөкөнбаев

О. Бөлөбалаев

«Курманбек» «Кожожаш», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды» жана башка чыгармалар жазылып алынды. Бул жылдары классикалык адабияттын көптөгөн чыгармалары кыргыз тилине которулду.

20–30-жылдарда Кыргызстанда улуттук профессионалдык театр, музыка жана көркөм сүрөт искусствосу калыптанып, бир кыйла денгээлде өнүктү. 1926-ж. аягында Фрунзеде театралдык студия ачылып, ал 1930-ж. музыкалык-драма театры болуп кайра түзүлдү. 1935-ж. Луначарский атындагы мамлекеттик театралдык институтунун алдында улуттук кадрларды даярдоо максатында кыргыз студиясы ачылды. 1936-ж. Кыргыз мамлекеттик филармониясы жана анын эл аспаптар оркестри уюшулуп, анда Муратаалы, Карамолдо, Муса, Атай сыяктуу ири музыканттар топтолду. Ошол жылдарда таланттуу кыргыз композитору А. Малдыбаевдин алгачкы чыгармалары пайда болду. 1935-ж. орус драма театры алгачкы спектаклдерин элге тартуулады. Живопись, графика, скульптура сыяктуу искусствонун түрлөрү да өнүгүп, 1935-ж. сүрөт галереясы, ал эми 1939-ж. көркөм сүрөт окуу жайы ачылып, ал жерде Г. Айтиев, С. Акылбеков, С. Чуйков жана башка сүрөтчүлөр чыгармачылык жолун баштады.

Ушул жылдарда өлкөдө буйрукчул-акимчил, тоталитардык режим чындалып, большевиктик жетекчилик коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө, ошонун ичинде маданият жана искусство чөйрөсүнө көбүрөөк кийлигише баштады. Көптөгөн акын-жазуучуларга «бай-манапчыл», «контрреволюциячыл», «буржуазиялык улутчул» сыяктуу айыптоолор тагылып, идеологиялык-саясий жактан зыяндуу деп эсептелип, куугунтукталды. 20-жыл-

дары өзүнчө китеп болуп чыккан «Семетей» эпосу, Боогачынын «Күйгөн», «Секетбайы», К. Баялиновдун «Ажары» «бай-манапчыл», «эскичил» катары айыпталды. Таланттуу акын Казыбек «контрреволюциячыл» катары Кыргызстандын аймагынан сырткары жакка сүргүнгө айдалып, чыгармаларына тыюу салынды.

30-жылдардын башында айрым бөлүктөрү А. Сопиев, Ш. Көкөнөв жана К. Жантөшевдердин катышуусу менен жазылган К. Тыныстановдун «Академия кечелери» пьесасы «зыяндуу», «буржуазиялык улутчул» деп айыпталып, тыюу салынды. К. Тыныстанов, С. Карачев, Ш. Көкөнөв, С. Наматов,

Б. Кененсариевдерге «контрреволюциячыл, бай-манаптык, буржуазиялык улутчулдук идеологиянын таратуучулары» деген айыптоолор коюлду. Ал эми кийинчерээк К. Тыныстанов «контрреволюциячылдыктын жана буржуазиялык улутчулдуктун башкы идеологу» деп аталды.

Жазалоо чаралары руханий турмуш чөйрөсүн да каптады. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросунун 1938-ж. 8-сентябрындагы чечими менен китеп дүкөндөрүнөн жана коомдук китепканалардан алынууга жаткан «эл душмандары» жана «буржуазиялык улутчулдар» деп аталган авторлордун китептери менен брошюраларынын, ошондой эле, портреттердин авторлорунун узун тизмеси бекитилген. Алар: Ж. Абдрахманов, О. Алиев, Т. Айтматов, Ж. Абдуллин, М. Белоцкий, Т. Жолдошев, Б. Данияров, Х. Жээнбаев, Б. Исакеев, А. Идрисов, К. Камбаров, Е. Поливанов, С. Сарманов, А. Токомбаев, К. Тыныстанов, Ы. Тойчинов, А. Орозбеков, Р. Шүкүрбеков, А. Шабданов, Э. Эсенаманов жана башкалар болушкан. Ошондой эле, жогоруда аты аталгандардын жана башка – «эл душмандарынын», «буржуазиялык улутчулдардын» катарына кошулгандардын ырлары, макалалары жана сүрөттөрү басылган кыр-

Кыргыз искусствосунун Москвадагы он күндүгүнүн корутунду концертинин программасы. 1939-ж.

К. Маликов

Х. Карасаев

А. Осмонов

гыз тилиндеги китептерди сатууга тыюу салынган. 1935-ж. декабрынын аягында Фрунзе шаарында өткөн «Манас» эпосун басуу боюнча редакциялык коллегиянын айрым мүчөлөрү, ошонун ичинде, Казакстандын көрүнүктүү ишмери, таланттуу жазуучу Сакен Сейфуллин репрессияланган.

Документтүү материалдар

1. Хусейин Карасай уулунун «Мен билген Касым» деген эскерүүсүнөн:

Туташ колхоз уюштурулуп, тап тартышы абдан курчуп, ооздон чыкан сөздүн ар биринен кыйкым издеген адамдар көбөйгөн чак. Менин артымдан да, айрыкча Касымдын артынан сая түшкөн адамдар чыкты. Тил адабияты институтунда: Касым, К. Жантөшев, А. Шабданов, М. Шадыбаев жана Мамбетаалы дегендер иштөөчүбүз. Касымдын бир топтон бери чыгып келе жаткан «морфологиясына» айрым адамдар жабышты да калды. Андагы «Даның болсо ороодо, малың болот короондо» деген бир макалга жумурткадан кыр тапкан, арам ойлуу сынчылар жабышты. Так ошол тапта Касым:

– Мен бир идеяны ойлоп жүрөм. Тап искусствону өз кызыкчылыгы үчүн кандай пайдаланган, ошону сахнага алып чыкпайлыбы, – деди, – анын атын «Академия кечелери» деп коёлу. Менин оюм мындай: мен Алмамбет менен Чубактын жол талашканын пьеса кылайын. Шабдандын молдосу Сыдык уулунун «Тарых Кыргызияны» жазып отурганын, ага уулу Кемелдин жана башка уулдарын кошумча киргизгенин көрсөтөлү. Хусейин, сен Үргөнчтүн боюнда Айчүрөктүн кырк кыз менен турганын пьеса кыл. Атактуу манап Баатыркандын катындарын тирүү кезинде коштурганын, анын чий арасында жатканын көрсөтөлү. Мына ушулардан жогорку искусствону өзүнө пайдаланганын көрсөтө алабыз

го. Драм театрды алалы, мен башкы режиссёр. Болочок К. Жантөшевдин бул жагынан тажрыйбасы бир топ. Ал да режиссёр болсун. Буга Шарип Көкөновду тарталы, дагы башкалар жардамга келишер, – деген пикирди ортого салды. Макул таптык, баарыбыз пьеса жаздык. Бир айга чейин театрдын артисттерин суй жыктык. Бардыгы даяр болгондо, Обкомдун Бюро мүчөлөрүн чакырдык. Касым 40 мүнөтчө сүйлөдү. Келгендер сөзүн жактырды. Пьеса коюлду, эл көп келди. Менин жазган пьесама («Кырк кызга») кийим-кече арбын керектелгендиктен, коюлбай калды. Оюнду көрөбүз деп, айыл-ападан да келе баштады. «Чыга албай турган көз эле, чыгып кетти өзү эле» дегендей Касымга асылгандар ишти ыргатты. Үзүктөй болгон макалалар биринин артынан бири чыга баштады. Ал макалалардын кээ биринде «Манасты» көрөбүз деп, колхозчулар ишин таштап коюп, шаарга келип атышат. «Кан соргуч Шабдандын сүрөтү көрсөтүлдү» сыяктуу чукулаган сөздөр болду. «Правда» гезити Касымды улутчул деп айыптады. Ошентип, кыргыз тил илимин, улут маданиятын көтөрүп жаткан, негиздеген Касым Тыныстановдун тагдыры тенирден тескери болду.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Окуу китебинин материалын пайдаланып, билим берүүнүн жана илимдин өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле.
2. 20–30-жылдарда Кыргызстандын улуттук интеллигенциясынын калыптануу процесси кандай шарттарда жүрдү?
3. Адабият сабагынан алган билиминерди пайдаланып, ошол кездеги маданияттын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын көргөзгүлө.
4. Документтүү материалдарды пайдаланып, репрессияланган адамдардын тагдыры жөнүндө чакан эссе жаз.

V глава. КЫРГЫЗСТАН УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА (1941–1945-жж.)

§ 15. Кыргызстандын жоокерлери Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарында (1941–1945-жж.)

Согуштун башталышы жана Кыргызстанда аскерге чакыруу. 1941-ж. 22-июнда фашисттик Германия жана анын союздаштарынын аскерлери Советтер Союзуна басып кирди. Ошентип бир топ жылдарга созулган, кырчылдашкан согуш башталды. Совет өлкөсүнүн тынчтык өнүгүүсүн бузган бул окуя тарыхта Улуу Ата Мекендик согуш деген ат менен белгилүү. Кыргызстандын калкы бүткүл өлкөдөгүдөй эле, фашисттердин кол салуусун өз башына

түшкөн кырсык катары кабыл алды. Согуш аракеттери жүрүп жаткан аймактардан алыс тургандыгына карбастан, Кыргызстан да күжүрмөн катарга кошулду. Бүткүл Совет мамлекети бирдиктүү аскер лагерине айландырылды, анда бардык иш-аракеттер майдандын кызыкчылыгына баш ийдирилди.

Согуш башталган күндөн тартып, Кыргызстандын аймагында 16 жаштан 50 жашка чейинки аскерге милдеттүүлөрдү согуш ишине үйрөтүп, согуш майданына жөнөтүп жатты. Кыргызстан согуш башталгандан согуш аяктаганга чейин 380 миңден ашык уулдарын жана кыздарын же республиканын ар бир бешинчи гражданын согуш майданына жөнөттү. Согуш майданына аттандардын арасында 1395 аял болгон.

Согуш учурунда партиялык жетекчилик өзүнүн жакшы сапаттарын көрсөтүп, элдин кыжырдануусун керектүү нукка бура алды. Коммунисттер тылда да, согуш майданында да чыныгы авангард болуп калды. Республиканын партиялык уюмдары 121112 коммунистти же согушка чейинки мүчөлөрүнүн үчтөн экисин согуш майданына жөнөттү.

Кыргызстандын аймагынан аскерге чакырылган жумушчу, колхозчу дыйкандар менен интеллигенциянын өкүлдөрүнөн бир катар аскер бөлүктөрү жана бирикмелер түзүлдү. Биринчилерден болуп 385-аткычтар дивизиясы, 40-жана 153-айрым аткычтар бригадалары кыргызстандык жана казакстандык жоокерлерден турган жана кийин 8-гвардиялык аткычтар дивизиясы деп кайра аталган 316-аткычтар дивизиясы, 107-, 108-, 109- улуттук аткычтар дивизиялары, учкучтар полктору, автоматчылардын айрым батальондору жана башка подразделениелери түзүлгөн.

Кыргызстандын жоокерлери 1941-жылдагы салгылашууларда. Гитлердик Германияга каршы согуш чындыгында эле жалпы элдик, Улуу Ата Мекендик согуш болгон. Согуштун башынан аягына чейин СССРдеги бардык улуттардын жана элдердин өкүлдөрү немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы эр жүрөктүүлүк жана кайраттуулук менен өлбөс-өчпөс эрдиктерди көрсөтүштү. 1941-ж. 10-июлда Белоруссиядагы Борисово шаарынын жанында көрсөткөн эрдиги үчүн кыргызстандык жоокер Николай Дмитриевге Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди. Ал мындай жогорку сыйлыкка татыктуу болгон кыргызстандык биринчи жоокер эле.

Москваны коргоо үчүн салгылашуулардын оор күндөрүндө генерал Иван Васильевич Панфилов командалык кылган 316-

аткычтар дивизиясы өзүн өлбөс-өчпөс данкка бөлөдү. 1941-ж. 10-октябрында Волоколамск багытында коргонуу уруштарына кирди. Душман менен күрөштө панфиловчулар каармандыкты жана абдан туруктуулукту көрсөтүштү. Алар душмандын көптөгөн аскерлерин жана согуштук техникаларын жок кылышты. Октябрдын аяк ченинде Волоколамск багытында душмандын чабуулу токтотулду.

Ноябрдын орто ченинде гитлерчилер кайрадан чабуулга өтүштү. Волоколамск багытын мурдагыдай эле 316-аткычтар дивизиясы коргоп жаткан эле. Дубосеково темиржол айрылышынын жанында саясий жетекчи Василий Клочковдун командасы астында танкаларды кыйратуучу взводдун 28 жоокеринин эрдиги Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхына душман менен күрөштө эр жүрөктүүлүктүн, кайраттуулуктун, кебелбес туруктуулуктун символу катарында кирди.

Саясий жетекчи Василий Клочковдун жоокерлери ээлеген чекке гитлерчилердин 50 танкасы жана автоматчылардын чон тобу чабуул койду. 16-ноябрда теңдешсиз согуш башталды. Танкага каршы согушта мылтыктардын огу, гранаталар, күйүүчү май куюлган бөтөлкөлөр менен фашисттик танктарды, көп аскерлерди жок кылышты. Уруш төрт саатка созулду. Уруштун эң кыйын учурунда саясий жетекчи В. Клочков жоокерлерге өзүнүн өлбөс-өчпөс сөзү менен кайрылды: «Россия эбегейсиз зор, бирок чегине турган жер жок – артыбызда Москва!». Москвага жутунган фашисттик танкалардын жолун тоскон 28 панфиловчунун дээрлик бардыгы теңдешсиз урушта баатырларча курман болушту. Бул атактуу салгылашуунун катышуучуларына өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди. Алар-

Панфиловчулардын согуштук жолу.
1941–1945-жж.

дын катарында кыргызстандык жоокерлер: Дүйшөнкул Шопок, Николай Ананьев, Григорий Конкин, Иван Москаленко, Григорий Петренко, Григорий Шемякин бар болучу. 18-ноябрда күжүрмөн постто туруп, дивизиянын командири И.В.Панфилов да курман болду.

Москванын алдында салгылашууларда көрсөткөн эрдиги, каармандыгы, тартиптүүлүгү жана уюшкандыгы үчүн 316-аткычтар дивизиясы Күжүрмөн Кызыл Туу ордени менен сыйланып, 8-гвардиялык дивизия деп аталып, ага Панфиловдун ысымы берилди. Дивизиянын командири Иван Васильевич Панфиловго курман болгондон кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди.

1941-ж. 6-декабрда Кызыл аскерлер Москванын алдында душмандарга каршы чечкиндүү чабуулга өттү. 1942-ж. 20-апрелине чейинки мезгилге созулган салгылашууларда душман борбордон 150–400 чакырым алыстыкка сүрүлүп ташталды. Москвага түздөн-түз коркунуч четтетилди. Ошентип, гитлерчилер дүйнөлүк экинчи согушта биринчи жолу катуу жеңилди, бул «чагылгандай тез согуш» планынын биротоло ойрондолушун белгиледи.

Кыргызстандык жоокерлер 1942-жана 1943-жылдардагы душман менен болгон салгылашууларда. 1942-ж. жайында жана күзүндө Советтер Союзу кайрадан эң оор абалда калды. Крымда жана Харьковдун алдында чоң жоготууларга учурагандан кийин түштүк жана түштүк-батыш багытындагы аскерлердин абалы аябай эле начарлады. Душмандардын абалы кадимкидей оңолуп, катуу чабуулга өтүшүнө шарт түзүлдү. Неметтик-фашисттик аскерлер Донбассты женип алып, Ростов-на-Дону шаарын кайрадан басып алышты.

Июнь айынын аягында душмандар Волгага жана Түндүк Кавказга кол сала баштады. Ал эми Сталинград үчүн оор салгылашуулар 1942-жылдын 18-ноябрына чейин созулду. Түштүк багыттагы душмандын жаңы чабуулунун учурунда да душман менен айыгышкан салгылашууларда кыргызстандык жоокерлер каармандыктарды көрсөтүштү.

Кавказды коргоо үчүн жүргүзүлгөн уруштарда кыргыз элинин уулу, ротанын саясий жетекчиси Кубат Жуматаев өзүн өлбөс-өчпөс данкка бөлөдү. Жуматаевдин ротасы Грозныйга кире бериш жерлерде душмандын танкы аркылуу жасаган каардуу эки чабуулунун мизин кайтарды, эки танкасын кыйратты, 30дан ашык фашисттик жоокерлерди жок кылды. Күч жагынан бир

канча артыкчылык кылган душмандын үчүнчү чабуулунун учурунда окдарылар түгөнүп калгандыктан Кубат кошоктолгон бир топ гранат менен өзүн көздөй түз келе жаткан танканын дөңгөлөгүнүн алдына чуркап барып боюн таштады, душмандын танкасы кыйратылды. Саясий жетекчинин тайманбаган эрдиги ротанын күжүрмөн духун көтөрүп, душмандын үчүнчү чабуулунун да мизи кайтарылды. К. Жуматаев өлгөндөн кийин Кызыл Жылдыз ордени менен сыйланды.

Ч. Түлөбердиев

Кыргыз элинин уулу Чолпонбай Түлөбердиев да 1942-ж. жайында өлбөс-өчпөс эрдик көрсөттү. Ал кызмат өтөп жаткан полктун алдына: Дон дарыясынан өтүп, анын оң жээгиндеги маанилүү стратегиялык пунктту ээлеп алуу милдети коюлду. 1942-ж. 6-августунда 11 жоокер дарыяны кечип өтүштү. Алардын ичинде Чолпонбай Түлөбердиев да бар болчу. Жоокерлер душмандын дзотуна сойлоп жетишип, ага гранаталарды ыргытышты. Бардык гранаталар түгөнгөндөн кийин Чолпонбай алга карай жылып барып, душмандын дзотундагы амбразуранын оозун өз денеси менен жаап калды. Жоокерлер траншеяга секирип түшүп дзоттогу гитлерчилерди жок кылышты. Чолпонбай Түлөбердиевге өлгөндөн кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилип, анын ысымы 636-аткычтар полкунун 9-ротасынын өздүк составында түбөлүккө калтырылды.

Сталинграддын жана Харьковдун жанындагы салгылашууларда сержант Дайыр Асанов өзгөчө аскердик устаттыкты жана билгичтикти көрсөттү. Ал 1942-ж. Кызыл Армиянын катарына чакырылып, 1208-танкаларды кыйратуучу артиллериялык полкто кызмат өтөгөн. 1943-ж. январында Сталинграддын алдында таамай атуу менен душмандын танкасын, минометтук батареясын жана ротасын жок кылды. Көрсөткөн эрдиктери үчүн бир нече орден жана медалдар менен сыйланды. 23-мартта Харьковдун жанындагы Пятницкое кыштагы үчүн салгылашууда өзгөчө каармандыкты көрсөттү. Аларды көздөй ондогон танкасы, бронемашинасы жана автоматчылардын тобу каптап кирди. Артиллеристтер: «Өлсөк өлөбүз, бирок душманды өткөрбөйбүз!» деп

ант беришти. Душмандын танкасын 300 м аралыкка чейин коё берип, аны кездөй ок атты. Замбиректин биринчи огуна башкы танка, бир нече секунддан кийин экинчиси, андан кийин үчүнчүсү өрттөндү. Замбиректин таамай атуусуна туруштук бере албай, калган танкалар артка качты. Бирок 20–25 минутадан кийин гитлерчилердин экинчи чабуулу башталды. Д. Асановдун коргонуу чегине душмандын самолёттору биринин аркасынан экинчиси чабуул коюп, бомба таштап, пулемёттору менен аткылап жатты. Бардык замбирекчилер катардан чыкты. Жалгыз калган Д. Асанов таамай атуу менен фашисттик эки танканы жок кылды. Чабуулдун мизи кайтарылды.

Д. Асанов, Советтер Союзунун Баатыры

Күндүзгү саат үчтөрдө гитлерчилер үчүнчү танкалык чабуулга өтүштү. Дайыр Асановдун атуусунан дагы үч бронемашина өрттөндү. Бирок ушул маалда душмандын снаряды тийип, анын замбиреги талкаланды. Ошол учурда жардамга үлгүрүп келишкен эки жоокер менен бирдикте душманды автоматтын огу менен кыйратып, коргонуу чегин туруктуулук менен кармап турушту. 4 саатка созулган салгылашууда Асанов душмандын 8 танкасын, 6 бронемашинасын, көп сандаган ок атуучу точкаларын, миномет батареяларын жана 40ка жакын гитлерчини жок кылды. Сержант Дайыр Асановго Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди.

Кыргызстандан барган Советтер Союзунун Баатыры деген наам алган Андрей Титов танкага каршы куралдан таамай атып, душмандын 6 танкасын жок кылды.

Жоокерлердин каармандыктарынын, туруктуулуктарынын, согуштук ишти жакшы өздөштүрүшкөндүктөрүнүн жана командирлердин уюмдаштыруу жөндөмдүүлүктөрүнүн өркүндөгөнүнүн натыйжасында Сталинград немецтердин колуна өткөн жок. Гитлерчилер шаардын тегерегинде өзүнүн көп сандаган аскерлерин жана офицерлерин кыргынга учуратып, көп техникасынан айрылышты, алардын каардуу чабуулунун мизи кайтарылды. Советтик аскерлердин контрчабуулунун натыйжасында Сталинграддын жанында душмандын аскерлеринин чоң тобу

курчоого алынып, талкаланды. Сталинграддагы салгылашуу Улуу Ата Мекендик жана дүйнөлүк экинчи согуштагы негизги бурулушту жүзөгө ашырууга чечүүчү салым киргизди. Стратегиялык демилге кайрадан Кызыл Армиянын колуна өттү. Ал эми Курск догосундагы салгылашуудан кийин стратегиялык демилге толугу менен Кызыл Армиянын колуна өтүп, ал согуштун аягына чейин сакталды.

1943-ж. Кызыл Армиянын чабуул койгон уруштарында Кыргызстанда түзүлгөн 207-аткычтар дивизиясы өзгөчө айырмаланды. Өзүнүн аракеттерин Гжатск шаарын бошотуудан баштап, дивизия 1943-ж. жайында согуш жүргүзүп отуруп Орша шаарына жетип барды, Смоленск областын бошотуп алууга катышты, Днепр дарыясын кечип өтүп, калк жашаган 418 чон айыл-кыштактарды, 7 шаарды, ошонун ичинде Смоленск шаарын бошотуп алды. Дивизия Кызыл Туу ордени менен сыйланды.

Ата Мекендик согуштун майдандарында 1943-ж. көрсөткөн эрдиктери жана кайраттуулуктары үчүн Мамасалы Тешебаев, Хамид Гадильшин, Анварбек Чортеков, Ташмамат Жумабаев, Александр Фуковский жана башка көптөгөн жоокерлер Советтер Союзунун Баатыры деген наам алышты. Советтик аскерлердин 1943-ж. жайында жана күзүндөгү чабуулдарынын натыйжасында гитлерчилер басып алган жерлердин үчтөн эки бөлүгү бошотулуп алынды.

Жоокер кыргызстандыктардын Улуу Ата Мекендик согуштун аяктоочу мезгилиндеги эрдиктери. 1944-ж. немецтик-фашисттик баскынчыларга каршы согуштарда көп кыргыз жоокерлери кайраттуулук менен салгылашты. Алардын катарында Ленинградды душмандын блокадасынан бошотууга катышкан кыргыз жоокерлери Жамил Чолпонкулов, Өмүркул Жетикашкаев, Абдыкадыр Абдыкаиров жана башкалар бар.

Кыргызстандан барган жоокерлер башка согуш майдандарында да баатырдык менен салгылашты. Фрунзе шаарындагы 7-орто мектептин бүтүрүүчүсү, лейтенант Николай Рудь өзүн туруктуу жана баатыр учкуч катары көрсөттү. Ага Советтер Союзунун Баатыры деген наам берилди.

Батыш Двинаны согушуп жатып кечип өтүү убагында душмандын контрчабуулун пулемёт менен каршы тоскон кыргызстандык жоокер Жапар Асаналиев 20дан ашык гитлерчилерди жок кылды. Жанындагы жолдошторунун баардыгы окко учуп, октору түгөнүп калганда гитлерчилердин туткунга түшүп берги-

ле деген талабына жооп кылып, Ж. Асаналиев өзүн гранатага жарып өлтүрдү. Жапар Асаналиев курман болгондон кийин Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болду.

К. Үсөнбеков

Генерал Панфилов атындагы 8-гвардиялык аткычтар дивизиясы өзүнүн данктуу согуштук жолун арттырды. 1944-ж. июль айында ал 2-Прибалтикалык фронттун башка бирикмелеринин арасында биринчи болуп чабуулга өттү жана душмандын күчтүү чыңдалган коргоо чегин бузуп өтүп, Латвия аймагына кирди. Бир айдын ичинде ал согушуп отуруп, 30 чакырымдан ашык алга жылды. Дивизия душмандын миңдеген солдаттарын жана офицерлерин жок кылды. 90го жакын айыл-кыштактарды бошотту. 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын сиңирген эмгеги жогору бааланып, ага «Режицкийлик» деген наам берилди.

Гитлердик Германияга каршы жүргүзүлгөн акыркы уруштарда Кыргызстандын аймагында түзүлгөн 385-аткычтар дивизиясы өзгөчө айырмаланды. 1945-ж. кышында дивизия Польшадан Нарев дарыясын кечип өтүп, Мазур көлдөрүнүн районунда душман менен салгылашты. Данцигди (Гданьск) душмандан бошотуу ишине катышты, апрель айында дивизия Одер дарыясын кечип өтүп, Батышка карай токтоосуз илгерилей баштады. Өзүнүн согуштук жолун дивизия Берлинден түндүгүрөөк жакта турган Эльба дарыясына барып аяктады.

Согуштун аяктоочу мезгилинде Кыргызстандан барган жоокерлер: Советтер Союзунун эки жолку баатыры, учкуч, капитан Талгат Бегелдинов жана Советтер Союзунун Баатыры, лейтенант Калыйнур Үсөнбековдор аскердик чыныгы каармандыктарды көрсөтүштү.

Документтүү материалдар

1. Армиянын командачысы генерал К. К. Рокоссовскийдин Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумуна жана Кыргызстан КП (б) Борбордук Комитетине жиберген телеграммасынан:

Улуу Октябрь революциясы кайра жараткан кыргыз эли Кызыл Армия менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз ССРинин эмгекчилери фа-

шисттик баскынчыларга каршы бүткүл совет элинин жүргүзгөн күрөшүнө активдүү катышып жатат. Алар немецтик фашизмге каршы күрөшүүдө баатырдыктын жана душманды өлгүдөй жек көрүүнүн үлгүлөрүн көрсөтүшкөн мекендин бир далай баатыр коргоочуларын тарбиялап чыгарышты. Кыргыз элинин эң мыкты уулдарынан түзүлгөн 316-аткычтар дивизиясы Москвага кире бериш жерде германдык фашизмге каршы жүргүзүлгөн урушта өзүн согуштук данкка бөлөдү. Кызыл Туу ордени менен сыйланды, гвардиялык аткычтар дивизиясы деген наам алды. Большевиктик партия тарабынан тарбияланган 8-гвардиялык аткычтар дивизиясынын командири генерал-майор Панфиловдун ысымы, анын данктуу иштери баатырдыктын үлгүсү, анын Ата Мекенге берилгендигинин үлгүсү, биздин баардыгыбыз үчүн, армиянын жоокерлери үчүн согуштук ишти билгендиктин үлгүсү болуп саналат. Советтер Союзунун элдери өздөрүн курман кылышкан, бирок фашисттик танктарды өткөрүшпөгөн бул дивизиянын 28 баатырынын эстелиги алдында өз баштарын ийишет.

2. Фронттогу кыргыз уулдарына Кыргызстандын эмгекчилеринин атынан жазылган каттан:

Силердин душманга каршы согушуп жатып коргоп калган Волга менен Кавказдын шаарлары, Борбордук Россия шаарлары, Ысыккөл, Сонкөл, Аксай, Талас жана Алай өрөөндөрүндө кыргыздын тилин жана маданиятын, силердин карт ата-эненердин өмүрүн, силердин эже-карындаштарынардын өмүрүн, силердин сүйкүмдүү балдарынардын өмүрүн сактай тургандыгын, Кыргызстандын уулдары, эсиңерге туткула. Ошондуктан фашисттерди талыкпастан жок кылгыла, аларды Сталинград менен Ржевдин тегерегинде кар астында калтырып, Моздоктун тегерегинде аларды тебелеп-тепсегиле, бул тарптарды балыктарга жем кылып, Кара денизге ыргытып таштагыла... Гитлердик бетпак зулумдардан азаттыкка чыгарылган бир тууган элдерибиз силерге, Кыргызстандын уулдарына да куттуктап кол чабышкан кезде, биз сыймыктанып кубанабыз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Сабактын материалдарын пайдалануу менен Кыргызстандык жоокерлерди аскерге чакыруу жөнүндө айтып бергиле.

2. Ата Мекендик согуштун майдандарында кыргызстандык жоокерлердин катышуусу жөнүндө айтып бергиле.

3. Силердин жерде Улуу Ата Мекендик согуштун кайсы баатырына эстелик тургузулган?

4. Ата Мекендик согуштун учурунда силердин жердештерден, же болбосо жакын кошуналарыңардан, тааныштарыңардан кимдер согуштук ордендер жана медалдар менен сыйлангандыгын сурамжылап билгиле. Алар кандай эрдиктери үчүн сыйланышыптыр?

5. Улуу Ата Мекендик согуштун баатырлары жөнүндө эссе жаз.

6. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 16–17. Кыргызстандын экономикасы Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында

Көчүрүлгөн ишканаларды жана элдерди жайгаштыруу жана жаңы ишканаларды куруу. 1941-жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштун майдандарындагы жеңилүүлөр жана душмандар тарабынан чон аймактарды басып алуу коркунучу өлкөнүн алдына кечиктирилгис экономикалык проблеманы койду: андан ары каршылык көрсөтүүнү улантуу үчүн аман калган өнөржай кубаттуулуктарын сактап калуу, душмандардын аскерлери басып киргиче негизги өндүрүштү жана калктын бир бөлүгүн тылга көчүрүү зарылчылыгы келип чыкты. 1941-ж. 24-июнда Н.М.Шверниктин төрагалыгы астында эвакуациялоо боюнча Совет түзүлдү. Миндеген өнөржай ишканалары өлкөнүн чыгыш райондоруна көчүрүлдү.

Кыргызстан да өлкөнүн согуштук-чарбалык таяныч пунктуна айландырылды. Бул жакка Украина менен Россиядан 38 ири ишкана көчүрүлүп келинди жана ишке киргизилди. Алар кыска мөөнөттүн ичинде миномёт, торпеда, ок-дары жана башка курал-жабдыктардын түрлөрүн чыгара баштады. Мындай ишканалардын жабдуулары, эреже катары темиржолдон түз эле чала бүткөн цехтерге же ачык асман алдында түшүрүлүп, монтаждоо, ишке киргизүү кыска мөөнөттө бүткөрүлчү. Имараттардын курулуп бүтпөгөндүгүнө, коммуникациялардын толук жөнгө салына электигине карабастан эле иштей баштачу. Ишке киргизүүнү тездетүү максатында алардын кээ бирөөлөрү жергиликтүү ишканалар менен бириктирилди. Москва областынын Павловский Посад шаарынан көчүрүлүп келинген жибек токуу комбинаты Оштогу жибек түрүү фабрикасына кошулуп, кубаттуулугу жылына 1 млн. метрден кездеме чыгаруучу ири ишканага айланды.

Көчүрүп келген ишканаларды жаңы жерлерде жайгаштыруу оор шарттарда өттү. 1941-жылдын октябрынын орто ченинде Украинанын Бердянск шаарындагы айылчарба машиналарын куруу заводунун жабдуулары жана кадрлары Фрунзедеги механикалык заводдун аймагына көчүрүлүп келинип, жаңы ири ишкана – айылчарба машиналарын куруу заводу түзүлдү. 20-октябрда мурдагы «Интергельпонун» аймагында да станокторду монтаждоо башталды. Бир эле мезгилде жаңы имараттар курулуп жатты. Адамдар жан аябастан жана чымыркангандык менен күн-түнгө, жаан-чачынга карабастан он бир сааттан, ай-

рым учурларда суткасы менен иштешкен. Ноябрь–декабрь айларында завод майдан үчүн продукциялардын жаны түрлөрүн чыгарууну өздөштүрүштү. 1942–1943-жж. калган жабдыктардын бардыгы калыбына келтирилип, толук кубаттуулукта иштей баштады.

Республиканын аймагында иштеп жаткан көптөгөн өнөржай ишканалары согуш майданы үчүн зарыл болгон продукцияларды чыгарууга которулду. Согуштук техникаларды, курал-жарактарды жана ок-дарыларды өндүрүү көп сандагы түстүү металлдарды талап кылды. Согуштук керектөөлөр үчүн чон мааниси бар коргошунду, сурьманы, сымапты жана башка түстүү металлдарды казып алуу жана кайра иштетүү кескин түрдө көбөйдү. Кадамжайда сурьма, Хайдаркенде сымап, Актүздө коргошун өндүрүү комбинаттары ишке киргизилди. 1941-ж. аягында СССРде өндүрүлгөн сурьманын 85 пайызы, дээрлик ар бир бомбанын капсуласындагы жана жардыргычындагы сымап, ар бир бешинчи октун коргошуну Кыргызстанда эритилген болчу. Ушул эле жылдарда Ново-Троицкидеги кант, Кызылкыядагы химия жана Жалалабаттагы витамин заводдору иштей баштады.

Экономиканы согуштук нукка буруу. Башталган согуш өлкөнүн турмушун түп-тамырынан бери өзгөрттү. Согуштун оор шарттарында экономиканы согуштук нукка буруу башталды. Өлкөнүн бардык байлыктарын майдандын муктаждыктарына ылайык кайра бөлүштүрүү, согуш продукциясын кескин көбөйтүү жана граждандык продукцияны кыскартуу, өндүрүштү тылдагы райондорго көчүрүп, кыска мөөнөттүн ичинде ишке киргизүү керек болду.

Маанилүү экономикалык райондорду душмандын басып алышы жана 1500дөн ашык ири ишканалардын чыгыш райондоруна көчүрүлүшү өнөржайга терс таасирин тийгизди. Өлкөнүн өнөржайы 1941-ж. ноябрь айында 30-жылдардын башындагыдай денгээлге түшүп кетти. Бирок 1942-ж. жайынан баштап экономикалык көрсөткүчтөр тез жогорулай баштады. Мында Совет өкмөтүнүн чукул чаралары маанилүү роль ойноду. 1941-ж. 26-июндагы указ менен жумушчулар жана кызматчылар жумасына алты күн, 11 сааттан иштешип, отпускалар берилбей турган болуп калды. Ал эми июлдун аягындагы чечим боюнча жергиликтүү органдарга жумушчулардын макулдугусуз эле башка иштерге которуу укугу берилди. Мындай чукул чаралар өндүрүштүн кубаттуулугун адамдардын санын

көбөйтпөстөн туруп эле бир кыйла жогорулатууга, жумушчу күнүн согуштук өндүрүштүн талаптарына ылайык жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түздү.

Жумушчу күчү жетишпегендиктен аялдарды, өспүрүмдөрдү жана карыкартандарды да иштетмей болушту. 1942-ж. 13-февралында эмгекке жарактуу шаардык кишилерди өндүрүштө жана курулушта

иштөө үчүн мобилизациялоо боюнча атайын указ кабыл алынды. Кыргызстанда 1941-ж. июль айынан тартып 1944-ж. январь айына чейинки мезгилдин ичинде 22 миңден ашык эмгекке жарамдуу кишилер мобилизацияланды. Эмгек армиясына мобилизациялангандан баш тарткандар болсо, 5 жылдан 8 жылга чейин кесилчү.

Аялдар менен өспүрүм балдар эн чоң күч болду. Он миндеген аялдар аскерге кеткен жумушчулардын ордун басып, станоктордо иштешти. Кызылкыя шахтасында 8000 аял иштей баштады. Оштогу жибек комбинатында, Токмоктогу консерва заводунда жана Фрунзедеги эт комбинатында аялдар жумушчулардын көпчүлүгүн түзүштү. Кант заводдорунда, кийим тигүүчү жана трикотаж фабрикаларында жумушчулардын дээрлик бардыгы аялдар эле. 1943-ж. Кыргызстандын өнөржайы менен транспортунда иштеп жатышкан аялдардын саны 28 миңге жетти. 1943-ж. өнөржайда иштеген аялдардын үлүшү 55,7 пайызды, жеңил өнөржайында 70–90 пайызды түздү.

Согуш жылдарында өнөржай өндүрүшүн өнүктүрүүдө репрессиялангандардын эмгеги да чоң роль ойноду. Өзгөчө алар көчүрүлүп келген ишканаларды жайгаштырууда, калыбына келтирүүдө жана андан ары ишке киргизүүдө иштин бир кыйла бөлүгү алардын үлүшүнө туура келген.

Кыргызстанда согуш өнөржай базасынын чыңдалышы. Элдин чымырканган эмгегинин натыйжасында 1942-ж. орто ченинде бүткүл эл чарбасын, ошонун ичинде өнөр жайын согуштук нукка буруу аяктады. Көчүрүлүп келинген ишканалардын

Чон Чүй каналынын курулушу.
1941-жыл.

көпчүлүгү калыбына келтирилди жана иштей баштады. Алардын эсебинен согуш жылдарында Кыргызстанда 38 ири заводдор, фабрикалар, шахталар, кендер жана электр станциялары ишке киргизилди. Согуш өнөржайына зарыл болгон түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдарды өндүрүү кескин түрдө көбөйүп, көмүр казып алуунун көлөмү өстү.

Кыргызстандын жеңил өнөржайы Советтик Армияга көп сандаган кийим-кечектерди берип турду. Согуш жылдары ичинде 6 млн. комплектиден көбүрөөк кийим-кечек жана жарак-жабдык, 628 миң жуп бут кийим, 2900 миң трикотаж буюмдары, 821 миң жуп байпак жана көп өлчөмдө парашютка керектелүүчү жибектер, шинелдерге керектелүүчү ноотулар, кант жана ун даярдоочу ишканалар үчүн керектелүүчү миллиондогон мүшөктөр, жүк ороочу жана тануучу буюмдары иштелип чыгарылды.

Республиканын эл чарбасынын негизги тармактарынын бири болгон тамак-аш өнөржайында иштөөчүлөр согуш жылдары ичинде, тынчтык мезгилдегиге караганда продукция чыгарууну 1,2 эсе көбөйтүштү. Алар майдан үчүн бир канча миллиондогон банка консерва, көп өлчөмдө кант, колбаса, тамеки жана башка азык-түлүктөрдү жөнөтүп турушту. Фрунзе эт комбинаты бир эле 1943-ж. ичинде гана 23 млн. банка консерва чыгарды. Мынчалык консерваны комбинат эч убакта берген эмес.

Согуш жылдарында республикада элдик курулуштардын ыкмасы менен Ворошилов жана Аламүдүн ГЭСи курулду. Алар Фрунзе шаарынын жана областынын өнөржай ишканаларын электр энергиясы менен камсыз кыла баштады. Бул электростанцияларды куруу менен Кыргызстандын энергетикалык базасы согушка чейинки мезгилге салыштырганда 2 эсеге өстү.

Темиржолчулар уюшкандык менен иштешти. Алар майданга курал-жарактарды, кийим-кечектерди, азык-түлүктөрдү, заводдорго болсо отунду жана сырьёну үзгүлтүксүз ташып турушту. Кыргызстандын жумушчулары өздөрүнүн баатырдык эмгеги менен гитлердик Германияны жеңип чыгуу ишине татыктуу салым кошушту.

Кыргызстандын айыл чарбачылыгы согуш жылдарында. Согуш жылдарында айыл чарбачылыгы да экономиканын башка тармактарындай эле оор абалды башынан өткөрүп жатты. Эркектердин көбү согушка кетип, айыл-кыштактар ээнсиреп калды. Согушка кечээки трактористтер, комбайнерлор жана шофёрлор кетишти. Колхоздордон көптөгөн тракторлор, дээрлик бар-

дык жүк ташуучу автомобилдер согуш майданына алынып кетти. Алардын ордуна кайрадан аттарды, өгүздөрдү жана төөлөрдү пайдалана башташты. Согушка жана эмгек армиясына жөнөтүлгөндөрдүн ордуна аялдар, өспүрүм балдар, чал-кемпирлер, согуштун жана эмгектин майыптары ишке келди. Колхоз-совхоздордогу негизги чарбачылык иштер аялдардын мойнуна жүктөлдү. Колхоздук өндүрүштө аялдардын үлүшү 1944-ж. 68,3 пайызды түздү. Көп аялдар бригадирлер, мал чарба фермаларынын башчылары, трактористтер, комбайнерлер, бухгалтерлер, эсепчилер, МТСтер менен ремонтто иштөөчү кызматкерлер болушту. Согуш майданына жана согуштук өнөржай ишканаларына улам жаңы чакыруулардын натыйжасында айыл калкы жылдан-жылга кыскара берди. 34 миңден ашуун колхозчу Кыргызстандын өнөржай ишканаларына, 36 миңден ашыгы Уралдын, Волга боюнун, Сибирдин өнөржай ишканаларына мобилизацияланды. Ошонун натыйжасында, 1943-ж. эмгекке жарамдуу калктын саны үч эсеге жакын кыскарды. Анын ордун толтуруу онойго турган жок.

1942-ж. февралындагы токтом боюнча колхоздорго милдеттүү эмгек күн иштеп табуу өлчөмү согушка чейинки жылдарга салыштырганда бир жарым эсеге чейин өстү. Өспүрүмдөр үчүн 50 күн өлчөмүндө милдеттүү эмгек күн иштеп табуу киргизилди. Эмгек күн иштеп таппаган колхозчулар үй-бүлөсү менен сотко берилчү жана эмгек күнүндө иштеп тапкан айлыгынын бир бөлүгү колхоздун пайдасына кармалып калчу. Уруш убагындагы кыргыз айылындагы кыйын абал Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романында, Ч. Айтматовдун «Бетме-бет», «Саманчынын жолу» повесттеринде кең-кесири сүрөттөлөт.

Талаачылык жумуштары кызыган учурда ишканаларда иштебеген эмгекке жарактуу шаардык жана айылдык жерлердеги кишилердин, мекемелердеги кызматчылардын, 6–10-класстын окуучуларынын, жогорку жана орто окуу жайларынын студенттеринин бир бөлүгү айылчарба жумуштарына мобилизацияланды. 1943-ж. айылчарба жумуштарына 69,3 миң киши тартылды. Согуштун аягында колхоздор менен совхоздордун жерлеринде иштешкен шаардыктардын саны 400 миңге жетти. Эмгекке жарактуу калктын кыскарганына жана айылчарба техникаларынын жетишпегендигине, колдо болгон тракторлорго, комбайндарга, автомашиналарга запастык бөлүктөрдүн табылбагандыгына карабастан мамлекетке дан, эт, кант кызылча-

Кыргыз Республикасынын президенти эл алдында

Президент А. Акаев АКШнын Президенти Дж. Буш менен жолугушуу учурунда. Вашингтон

Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев инаугурация учурунда, 2000-ж.

Солдон оңго Казак Республикасынын Президенти Н. Назарбаев, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев, Түркмөнстандын Президенти С. Ниязов, Өзбек Республикасынын Президенти И. Каримов, Тажик Республикасынын Президенти Э. Рахмонов жолугушуу учурунда

Президент А. Акаев Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык секретары К. Аннан менен жолугушуу учурунда. Нью-Йорк

Президент А. Акаев эл арасында

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгы учурунда

Солдон онго Тажик Республикасынын Президенти Э. Рахмонов, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев, Россия Федерациясынын Президенти В. Путин, Казак Республикасынын Президенти Н. Назарбаев, Беларусь Республикасынын Президенти А. Лукашенко, Армения Республикасынын Президенти Р. Кочерян

сын, пахта, жүн тапшыруунун көлөмүн көбөйтүштү. Алардын дээрлик бардыгы майдандагы аскерлерди тамак-аш жана кийим-кечек менен жабдууга жумшалды.

Согуш жылдарындагы Кыргызстандын калкынын турмуш-тиричилиги. Өлкөнүн бардык ресурстарын майдандын муктаждыктарына багыттоо, өнүккөн өнөржай жана айылчарба райондорун душмандын ээлеп алышы азык-түлүк жана эл керектөөчү өнөржай товарларынын негизги түрлөрүн өндүрүүнүн көлөмүнүн кескин кыскарышына алып келди. Ошол эле мезгилде согуш болуп жаткан аймактардан көчүрүлүп келинген калктын жана айыл-кыштактардан шаарлардагы ишканаларга чакырылып келинген жумушчулардын эсебинен шаар калкы кескин көбөйдү. Анын натыйжасында калкты азык-түлүк жана өнөржай товарларынын негизги түрлөрү менен камсыз кылууда кыйынчылыктар келип чыкты.

Ушундай шарттарда сооданы жана калкты керектүү нерселер менен камсыз кылууну кайра куруу боюнча чукул чаралар көрүлдү. 1941-ж. ноябрынан тартып, бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да негизги азык-түлүк товарларын карточка боюнча бөлүштүрүү киргизилди. 1942-ж. тартып ал башка өнөржай товарларына да жайылтылды.

Камсыз кылуунун өлчөмү калктын төрт категориясы боюнча бөлүнгөн. Согуштук ишканаларда, кендерде, нефтепромыселдерде, энергетикада, темиржол транспортунда иштегендерге камсыздоонун бир кыйла жогорку өлчөмү: күнүнө 800 грамм нан, айына 500 грамм кант жана башка кондитер товарларын берүү белгиленген. Өнөржайдын башка тармактарында иштешкен жумушчулар күнүнө 600 грамм нан жана айына 500 грамм кант, кондитер товарларын алууга тийиш болгон. Бирок ушул өлчөм боюнча да камсыз кылуу өтө кыйынга турган. Ошонун натыйжасында жумушчулар менен кызматчылардын көпчүлүгү күнүнө 400–500 грамм нан, ал эми алардын карамагындагылар 300–400 грамм гана нан алышкан.

Ушундай шарттарда, жеке жана коллективдүү огороддордо азык-түлүк өндүрүп алууга уруксат берилди. Ар бир үй-бөлөнүн сугат аянтындагы жер участкасы 0,15 гектар көлөмүндө аныкталды. Шаарларга жана айыл-кыштактарга жакын жайгашкан жакшы жерлер биринчи кезекте, майданда жүргөндөрдүн үй-бүлөлөрүнө, Ата Мекендик согуштун майыптарына жана аскер кызматкерлерине берилген. 1944-ж. Фрунзеде 83,5 миң үй-бүлө,

башкача айтканда, шаардыктардын тенинен көбү өзүмдүк чарбаларды күткөн.

Ошол эле убакта, айыл-кыштакта жашагандардын короо-жай кутүүсүнө чектөө киргизилди. 1943-ж. шаардык базарларда азык-түлүк жана дан азыктарын эркин сатууга тыюу салынды. Бирок ошол эле мезгилде, мамлекет калкты негизги азык-түлүк продуктулары менен жетиштүү денгээлде камсыз кыла албады. Анын натыйжасында, негизги айылчарба продукцияларына базар баасы кескин жогорулады. Согуш учурундагы айыл жеринде карточка системасы киргизилген эмес. Айыл жериндеги кызматкерлер, согуштун майыптары нан жана башка азык-түлүктөрдү тиешелүү өлчөм боюнча тизме менен алышкан. Бул мезгилде айылдык дүкөндөрдө кант, кондитердик продуктуларды сатуу токтоп калган. Ал эми өнөржай товарлары менен камсыз кылуу кескин начарлап кеткен. Колхоздордун колхозчуларга эмгек күн үчүн төлөөчү кирешелери азайды. Согуш жылдарында Кыргызстандын колхоздору боюнча орточо эмгек күн үчүн акы төмөндөгүдөй өлчөмдө белгиленген. Эгерде 1940-ж. Кыргызстандын колхоздору боюнча эмгек күн үчүн акыга дан эгини 1,6 кг, картошка 300 грамм өлчөмүндө белгиленсе, ал 1941-ж. 1,3 кг жана 90 граммды, 1942-ж. 0,8 кг жана 70 граммды, 1943-ж. 390 грамм жана 30 граммды, 1944-ж. 400 грамм жана 27 граммды түзгөн.

Бирок иш жүзүндө, колхозчулар эмгек күн үчүн берилүүгө тийиш болгондон бир кыйла эсе аз алышкан. Кыргызстандагы колхоздордун басымдуу көпчүлүгү эмгек күн үчүн картошка, ал эми көптөрү мал чарбачылыгынын продукцияларын беришкен эмес. 1943-ж. иштеп тапкан эмгек күнү үчүн республика боюнча 287 ц эт берилген, ал жалпы берилүүгө тийиш болгон эттин 1,3 пайызын түзгөн. Алар өзүмдүк чарбалардын жана согушка чейинки анча-мынча жыйып алгандарынын эсебинен гана жашашкан. Душманды тезирээк талкалоо максатында айыл-кыштактардын жашоочулары оор кыйынчылыктарды баштарынан кечирүүгө тийиш болушту.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан колхозчу дыйкандар майданды жана өлкөнү азык-түлүк менен камсыз кылуу, душмандын үстүнөн женишке жетишүү үчүн мүмкүн болгондордун баарын жасашты, айылчарба продукцияларын өндүрүү көлөмүн көбөйтүштү. Согуш жылдарында Кыргызстандын колхоздору жана совхоздору оор кыйынчылыктарды женип, мамлекетке согуштун алдындагы жылдарга караганда көбүрөөк айыл-

Филармониянын артисттери
демонстрация учурунда. 1943-жыл.

чарба продукцияларын бере баштады. Негизги айыл чарба продукцияларынын даярдалышы төмөндөгүдөй болду (мин тонна). Эгерде, 1936–1940-жж. 764,7 миң т дан эгини, 81,7 миң т эт, 42,4 миң т картошка, 27,9 миң т жашылча жана 9,8 миң т жүн даярдалса, 1941–1945-жж. 839,3 миң т дан эгини, 128,8 миң т эт, 57 миң т картошка, 57,8 миң т жашылча, 15,8 миң т жүн даярдалган. Мындан тышкары кыргызстандык дыйкандар коргонуу фондусуна 4,5 млн. пуд эгин беришти.

Согуш жылдарында эмгекке жарактуу калктын кыскарышы Кыргызстандын айылчарбасына, анын негизги тармагы – мал чарбачылыгына терс таасир тийгизди. Токюттун жетишсиздигинин жана улам көбүрөөк майданга мал чарба продуктуларын жөнөтүүнүн натыйжасында, колхоз-совхоздордун карамагындагы малдын башы кыскарып кеткен. Аны колхозчулардын өзүмдүк чарбасындагы анча-мынча малынын эсебинен толуктоого аракеттенишкен. Алсак, 1940-жылдан 1944-жылга чейинки мезгилдин ичинде өзүмдүк чарбалардан 106 миң баш бодо мал алмак болсо, 212 миң баш, 193 миң баш кой-эчкинин ордуна 523 миң баш алышкан. Бул малдар мамлекеттик арзан баада сатылып алынган.

Колхозчулардын өзүмдүк чарбасынан мал алуунун натыйжасында, алардын карамагындагы малдын саны кескин кыскарып, малы жок чарбалардын саны көбөйүп кеткен. Эгерде, 1940-ж. өзүмдүк чарбасында малы жок чарбалардын саны жалпы чарбанын 10 пайызын түзсө, 1944-ж. 35 пайызды, ал эми 1945-ж. 38,9 пайызды түздү. Бул мезгилде колхозчулардын 46 пайызында ую, 69,1 пайызында кой-эчкиси, 93 пайызында жылкысы болгон эмес.

Майданга жана гитлердик оккупациядан жапа чеккен райондорго жардам. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, согуш башталгандан тартып, Кыргызстанда да коргоо фондусу түзүлүп, каражат топтоо иши башталды. Согуш жылдарында кыргызстандык жумушчулар, колхозчулар, кызматкерлер жана окуучулар өлкөнү коргоо фондусуна бардыгы болуп 189 млн. сом топтошту. Андан тышкары, согуштун 4 жылы ичинде, эл арасында 1 млрд. 47 млн. сомдук мамлекеттик заёмдор жана 155, 946 миң сомдук акча-буюм лотереялары таркатылды. Кыргызстандыктар жыйнаган 189 млн. сом 93 танка же 186 согуштук самолёт курууга жетмек.

Кыргызстандын эмгекчилери 196 вагон (3136 т) коллективдүү белек жана 38 миң жеке посылкаларды, 555,6 миң жылуу кийимдерди жыйнап согуш майданына жибершти. Көптөгөн баалуу буюмдар топтолду. Топтолгон каражаттарга курулган танка колонналары гитлердик басып алуучуларга каршы уруштарга активдүү катышты.

Кыргызстандыктар гитлердик баскынчылардан бошотулган райондорду жана колхоздорду калыбына келтирүүгө бараандуу салымдарын кошушту. Алар душмандан бошотулган райондордун колхоздоруна: 20 миң жылкы, 10 миң уй, 100 миң кой-эчки жана 1315 чочкону акысыз беришти.

Кыргызстан Сталинграддын жумушчуларына 585 га жер аянтанан алынган дан эгинин жана башка айылчарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүн жибершти. Сталинград шаарын калыбына келтирүүдө Кыргызстандын жаштарынын 6000 өкүлү катышты. 1943-ж. күзүндө Донбасстын шахтёрлоруна 16 вагон азык-түлүк, Украинанын ишканаларын калыбына келтирүү үчүн 11 вагон жабдуулар жөнөтүлдү.

Кыргызстандык интеллигенция согуш жылдарында. Душман менен жалпы элдик күрөшкө илимдин кызматкерлери да активдүү катышышты. Интеллигенциянын 15736 өкүлү колуна курал алып майданга кетти. Кыргызстандагы 18 илимий-изилдөө мекемелеринин кызматкерлери коргоо өнөржайы үчүн эң зарыл болгон жер алдындагы кен байлыктардын жаңы запастарын табуу боюнча бир кыйла иш жасашты. Кыргызстандын табигый ресурстарын изилдөө боюнча борбордон көчүрүлүп келген кээ бир илимий-изилдөө мекемелерине чоң көмөк көрсөттү. Окумуштуулар коргоо өнөржайы үчүн зарыл болгон сымаптын, сурьманын, вольфрамдын, цинк концентратынын жана башка сейрек учуроочу металлдардын көп жаңы кендерин чалгындашып жана изилдешип, өндүрүштүк өздөштүрүүгө беришти.

1943-ж. Фрунзеде СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы ачылды жана ал республикадагы илимий-изилдөө иштеринин борбору болуп калды. Согуштун кыйынчылыктарына карабастан, окуу жайлары ишин уланта берди. Окуу жайларына мугалимдер, окуу куралдары, кагаз, карандаш жана башкалар жетишпеди. Ленинграддан, Харьковдон, Ростов-на-Донудан жана башка шаарлардан көчүрүлүп келген окуу жайлары кыргыз жаштарынан адистерди даярдоого көмөк көрсөттү.

Кыргызстандык жазуучулар, акындар, драматургдар, композиторлор жана сүрөтчүлөр согуш жылдарында жараткан чыгармаларында патриоттук теманы кенири чагылдырып, баатырдыкты, элдердин достугун даңазалашып, немецтик-фашисттик баскынчыларды, аларды эн катуу жек көргөндүктөрүн жазышты. Бул жылдарда адамдардын турмушундагы гуманисттик башталыштарды даңазалаган көркөм чыгармалар жаратылды.

Согуш жылдарындагы элдердин достугу жана кызматташтыгы. Гитлердик баскынчылар Советтер Союзуна кол салган учурда улуттар аралык кагылышууну тутандырып, аны өз максаттарына колдонмок болушкан. Алардын бул ой-максаттарына жетпей тургандыгы согуштун биринчи эле күндөрүндө көрүндү. Өлкөнүн бардык аймактарындагыдай эле Кыргызстандын уул-кыздары колдоруна курал алып, мекенди коргоого аттанышты. Согуш жылдарында 380 миңден ашык өзүнүн уулдарын жана кыздарын майданга жиберди.

Согуш талааларында көрсөткөн эрдиги үчүн Кыргызстандык 73 жоокер, анын ичинде 13 кыргыз Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болду. 100 миңден ашык жоокер СССРдин орден-медалдары, 34 жоокер үчүнчү даражадагы Данк ордени менен сыйланышты. Тылдагы каарман эмгеги үчүн 1837 киши СССРдин ордендери жана медалдары, 8 миңден ашык киши Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун грамоталары менен сыйланды. 182 кызматкерге илимдин жана искусствонун эмгек синирген ишмери, эмгек синирген врач жана эмгек синирген мугалим деген ардактуу наамдар берилди.

СССР элдеринин достугу жана кызматташтыгы гитлердик баскынчылар тарабынан гана эмес, сталиндик тоталитардык система тарабынан да катаал сыноодон өттү. 1941-ж. Волга боюндагы немецтерге негизсиз күнөө коюлуп, алар чыгыш райондорго көчүрүлдү. 1943-ж. жана андан кийинки жылдарда калмактар, чечендер, ингуштар, карачайлар, месхет түрктөрү, курд-

дар, хемшилдер, андан кийин крым татарлары да ушундай тагдырга туш болуп, жашаган аймактарынан күч менен айдалды. Алардын бир бөлүгү Кыргызстандын аймагына көчүрүлүп келинди. Өздөрүнүн абдан кыйналып жаткандыгына карабастан, кыргызстандыктар көчүрүлүп келгендерди жаны жерге жайгаштыруу, алардын оор абалын жеңилдетүү боюнча мүмкүн болгондун бардыгын жасады.

Өлкөнүн душман басып алган жана согуш майданына жакын райондорунан Кыргызстандын аймагына 150 миңден ашык адам көчүрүлүп келди. Согуштун айынан мекенинен жана үй-жайынан ажыраган миңдеген мындай адамдарды жайгаштыруу, тамактануусун уюштуруу, ишке орноштуруу, ооруларды дарылоочу жайларга жайгаштыруу маселелерин чече алгыдай атайын комиссиялар ар бир райондордо түзүлгөн.

Батыш Украина менен Батыш Белоруссия СССРге кошулгандан кийин ал аймактарда жашаган 21500 поляк гражданы камакка алынып, СССР Эл Комиссарлар Советинин чечими боюнча Кыргызстанга жөнөтүлгөн. Поляктар түрмөлөргө жана лагерлерге отургузулган, бирок 1941-жылдын августунда бошотулуп, акталып, турак-жай, отун-суу, жумуш жана тамак-аш менен камсыз кылынды. Поляктардын балдары үчүн эне тилинде окутулуучу 1197 окуучуну камтыган 15 мектеп ачылган.

Документтүү материалдар

1. СССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы М. И. Калининдин 1943-жылы 5-мартта «Советская Киргизия» газетасынын редакциясына жиберген телеграммасынан:

Кыргызстандын эмгекчилери, советтик башка республикалар сыяктуу эле майданга зор жардам көрсөтүп жатат... Кыргыз элинин алдында турган, асыресе, айылчарба жагында турган милдеттер быйылкы жылы ар-намыс менен орундалат деп ишенемин. Дыйканчылыктын түшүмдүүлүгүн дагы жогору көтөрүү жана мал чарбачылыктын азыктүлүктүүлүгүн көбөйтүү үчүн аялдар, комсомолдор жана жаш өспүрүмдөр, улгайып калган кишилер өздөрүнүн эмгек майданындагы күчүн дагы көбүрөөк жумшашат. Бул кутурган душманды жеңүү үчүн жүргүзүлгөн күрөш ишине эң баалуу кошумча болуп саналат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Эл чарбасын согуштук жолго кайра куруу кандайча жүргүзүлдү?
2. Кыргызстанда согуш жылдарындагы өнөржайы менен айылчарбасынын өнүгүшү жөнүндө айтып бергиле.

3. Согуш талааларында Кыргызстан СССРдин согуштук экономикасынын составдык бөлүгү болгондугун кандай фактылар менен далилдей аласынар?

4. Согуш жылдарында оорукта жашаган калктын турмуш-тиричилиги кандай болгон?

5. Кыргызстандын эмгекчилеринин майданды зарыл болгон нерселер менен камсыз кылуу үчүн күрөшкөндүгүн далилдей турган фактыларды көрсөткүлө.

6. Согуш жылдарында силердин райондогу, шаардагы, айылынардагы оорукта калган адамдардын турмуш-тиричилиги жөнүндө аңгеме түзгүлө.

VI глава. КЫРГЫЗСТАН 1945–1964-жылдарда

§ 18. Кыргызстан «өнүккөн» сталинизм жылдарында (1945–1953-жж.)

Республиканын коомдук турмушунун карама-каршылыктары. Акимчил-буйрукчул системанын чыңдалышы. Улуу Ата Мекендик согуш аяктап, өлкө тынчтык турмушка кирди. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да тынчтык турмушту калыбына келтирүү иши кенири кулач жайды.

Согуш аяктагандан кийин калайык-калк кандайдыр бир жакымдуу өзгөрүүлөрдү күтүп, кыйынчылыктарга карабастан чарбаны калыбына келтирүүгө, аны тынчтык багытка бурууга, өздөрүнүн турмуш-тиричилигин ондоого шымаланып киришти.

Согуш адамдардын турмушуна оор залалдарды тийгизди. Жүз миңдеген жердештерибиз майдан талаасында курман болушту. Көптөгөн үй-бүлөлөр тууган-туушкандарынан, бала-чакасынан ажырап, кокой баштары калды. Булар жөнүндө Чыңгыз Айтматовдун «Саманчынын жолу», «Бетме-бет» повесттеринде даана сүрөттөлгөн.

Согуш учурунда майданда жүргөн жоокерлер үй-бүлөлөрүнө, тынчтык эмгекке кайтып келе башташты. Майдандан келген жоокерлерди ишке орноштуруу боюнча жер-жерлерде комиссиялар түзүлдү. Ошентип, алар өкмөттүк органдардын камкордугуна алынды. Ошол эле учурда, күч менен Германияга айдалып кеткен жүз миңдеген советтик атуулдар, согуш туткундары да өз мекенине кайтып келип жатышты. Бирок алар, бөлөк жерде тарткан азап-тозокторуна карабай, совет өкмөтүнүн камкордугу-

на алынбады. Тескерисинче, алар мекенине кайтып келгенден кийин, курулай шектенүүлөргө, ишенбөөчүлүккө жана түшүнбөстүккө дуушар болушту. Өзгөчө оор азап-тозоктор согуш туткундарына туура келди. Согуш учурунда туткунга түшкөн жана дайынсыз жоголгондордун үй-бүлөлөрүнө, бала-чакасына мамлекеттик жардам көрсөтүлбөй, камкордуктан четте калды.

Алардын согуштан кийин мекенине кайтып келгендери катуу текшерүүдөн өтүп, атайын лагерлерге айдалып жатты. Туткундан тирүү кайтып келген панфиловчулар да, өз мекенинде оор азаптарды башынан өткөрүштү. Москваны коргоодо өлбөс-өчпөс эрдик көрсөткөн 28 баатырдын бири, биздин жердешибиз, Токмок шаарынан майданга аттанган Иван Добробабин согуштан кийин ушундай абалга туш болду. Ал Советтер Союзунун Баатыры деген наамынан жана башка орден-медалдарынан ажыратылып, атайын лагерге айдалды. Анын ысмы 28 Баатырдын катарынан өчүрүлүп, унутта калтырылды.

Согуштан кийинки алгачкы жылдарда, согуш учурунда начарлап калган буйрукчул-акимчил система кайрадан чыңдалды. Партиялык жетекчилик башкаруунун «аскердик», акимчил кысым жасоонун ар түрдүү жолдорун жана ыкмаларын пайдаланып, советтик жана чарбалык органдардын ишине улам көбүрөөк кийлигише баштады. Алардын ишине көзөмөлдү күчөтүү максатында 1946-жылы августта ВКП(б) БКнын Саясий Бюросу Борбордук уюштуруу-инструктордук бөлүмү партиялык органдарды текшерүү боюнча башкарма болуп кайра түзүлдү. Ал жергиликтүү партиялык органдардын ишине көзөмөл жүргүзүп калды.

Төртүнчү беш жылдыкта оор, жеңил жана тамак-аш өнөржайларынын бир нече ири жана бир катар орто ишканаларын, электр станцияларын куруу, транспортту өнүктүрүү каралды. Планда айдоо аянттарын кеңейтүү, түшүмдүүлүктү жогорулатуу жана малдын башын көбөйтүү, илимди, маданиятты өнүктүрүү жана калктын материалдык абалын жакшыртуу белгиленди. Элдин

И. Е. Добробабин
28 Баатыр-панфиловчулар-
дын бири, Советтер Союзунун
Баатыры

басымдуу көпчүлүгү келечекке ишенимдүү карашып, тынчтык эмгекке белсенип киришти.

Беш жылдыктын алгачкы жылдары эн оор шарттарда өтүп жатты. Согуш учурундагы айрым чектөөлөр жоюлду. 8 сааттык иш күнү калыбына келди, милдеттүү түрдө ченемден ашык иштөө алынып салынды, жума сайын дем алыш күнү, жыл сайын отпуска бериле баштады.

1946-ж. тартып республиканын ишканалары тынчтык мезгилиндеги продукцияларды чыгарууга өттү. Беш жылдык ичинде түстүү металлургия, көмүр, нефть, машина куруу өнөржайлары бир кыйла өнүктү. 40тан ашык өнөржай ишканасы ишке киришти. 1950-ж. Быстровка-Балыкчы темиржолу пайдаланууга берилди. Ал эми 1951-1953-жж. дагы 30дан ашык ири өнөржай ишканалары курулуп иштей баштады.

Ушул жылдарда өндүрүштүн новаторлорунун массалык кыймылы пайда болду. Тез иштөөчүлөрдүн кыймылы кенири жайылды. Ушундай ыкма менен Хайдаркендеги металлургиялык комбинаттын бургулоочулары Одинцов 24 күндө жарым жылдык, ал эми Абдыкадыров жарым жылда 17 айдын нормасын аткарды.

Жумушчулардын мындай жанылыктарын колдоого алып, аларды моралдык жактан сыйлоо менен гана чектелбестен, аларды материалдык жактан да кызыктыруу керек эле. Бирок өлкөдө үстөмдүк кылган буйрукчул-акимчил тоталитардык система үчүн новатордук эмгек анын бийлигинин бекемдигин чындоо үчүн гана керек болду. Ал бул кыймылды да адаттагыдай эле, өз кызыкчылыктарына пайдаланды. Жумушчулардын эмгектик нормалары бир кыйла көбөйтүлдү. Ошол эле учурда жумушчуларды материалдык кызыктыруу жагына көңүл бурулбай, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулаткандыгы үчүн акы төлөө азайып, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууда акимчил-буйрукчул ыкмалар көбүрөөк колдонула баштады. Бул жумушчулардын эмгекке болгон кызыгуусун төмөндөтүп, алардын чыгармачылык активдүүлүгүн басаңдатты.

Согуштан кийинки жылдардагы айыл-кыштактагы абал. Согуш Кыргызстандын айылчарбасына да чоң зыян келтирди. Анын өндүргүч күчтөрү олуттуу начарлады, натыйжада калкты азыктүлүк менен, ал эми өнөржай ишканаларын серье менен камсыз кылууда кыйынчылыктарды пайда кылды. 1940-ж. республиканын колхоздук өндүрүшүндө иштеген эмгекке жарактуу 196,7

мин эркектен 1946-ж. 66 миңден бир аз ашыгыраагы гана калды. Жумушчу күчтөрүнүн жетишсиздигинин натыйжасында айдоо аянттарынын бир кыйласы айдалбай калды, талаалардын түшүмдүүлүгү начарлады. Мурдагы жылдарга салыштырганда тоют аз даярдалып, колхоздор менен совхоздордун карамагындагы малдын башы да кыскарып кетти. Айылчарбасынын техникалык жабдылышы 30-жылдардын ортосундагы денгээлге чейин төмөндөдү.

Айылчарбасынын мындай оор абалына карабастан жетекчилик колхоз-совхоздордон мамлекеттик планды толук аткарууну талап кылды. 1945-ж. салыштырганда 1946-ж. мамлекетке 16,7 миң ц эгин, 285,4 миң ц пахта, 718,9 миң ц кант кызылчасы көп тапшырылды. Айылчарба продукцияларын тапшырууда колхоз-совхоздордун мүмкүнчүлүктөрү эсепке алынган эмес. Алар мамлекетке айылчарба продукцияларын 1933-ж. эле киргизилген баада, башкача айтканда, продукциялардын базардагы баасынан 10–12 эсе төмөнкү баада сатууга милдеттендирилген.

Айылчарбасын башкаруу мурункудай эле кала берди. Директивалык пландаштыруу, бюрократиялык буйрукчулдук өкүм сүрүп турду. Согуштан кийинки жылдарда колхоз-совхоздордун ички чарбачылык ишине партиялык органдардын кийлигишүүсү күчөдү. Ал эми дээрлик бардык колхоздордун башкармаларынын төрагалары колхозчулардын жалпы чогулушунда шайланбастан, жогору жактагы партиялык органдар тарабынан дайындалган. Ошол эле учурда, жергиликтүү жетекчилер колхоздун мүлкүн өзү билгендей ээлик кылып, кээде анын кожоюнуна айланып кеткен учурлары да болгон.

Бул жылдарда бай колхоздор деле бар болчу. Ошол мезгилдеги официалдуу маалыматтар боюнча Кыргызстандагы ар бир жетинчи колхоз миллионер болгон. Көбүнчө андай чарбалар жасалма «маяк» күтүш үчүн, жогорку органдардын колдоосу менен жасалчу, же айрым учурларда ал чарбаларды иштин көзүн билген, демилгелүү жана аябагандай эр жүрөк адамдар жетектешкен.

Согуштан кийинки алгачкы жылдарда айылчарбасынын оор абалын жакшыртуу үчүн көп өлчөмдөгү акча каражаттарын жумшоо талап кылынган, бирок бул мезгилде мамлекетте жетиштүү каражат болгон эмес. Ошондуктан, мамлекеттик органдар жеке жана коомдук-мамлекеттик чарбалардын, башкача айтканда, колхоз-совхоздордун чарбалык өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттарды

түзүп, ички иштерине, майда-чүйдөсүнө чейин кийлигишүүнү токтотуп, аларды финансылык жактан женилдетүү зарыл эле.

Бирок мамлекет жеке чарбалардын жана колхоз-совхоздордун чарбалык өнүгүшү үчүн пайдалуу, ыңгайлуу шарт түзүүгө ниеттенген да жок. Колхозчунун мал-мүлкүнө салык көп салынгандыктан мал күтүү, жемиш багын өстүрүү таптакыр пайдасыз болуп калды. Алык-салыктан кутулуш үчүн айыл-кыштактын жашоочулары короолорундагы өсүп турган жемиш бактарын кыя башташты. 1946–1947-жж. республика боюнча 38,6 миң га жер, 2416 жылкы, 665 бодо мал, 20,2 миң кой жана эчки, 123 короо жай, 3,3 млн. сом жеке чарбадан уруксат кылынгандан ашыкча мүлк катары колхоздордун эсебине тартылып алынды. Мунун баары теориялык жактан негизделди: дыйкан убактысынын көбүн коомдук өндүрүшкө сарп кылышы керек. Колхоздор менен совхоздордун мамлекетке сата турган айылчарба продукцияларына дүн баасынын өтө эле төмөн болгондугунан, кээде колхозчуларга эмгек акы да берилбей калчу.

Айыл-кыштактарда дагы эле согушка чейинки мыйзамдар сакталып турган эле. Колхозчу дыйкандарга паспорт берилбегендиктен, дагы эле колхозчулар каалаган жагына бара алышпаган. Ошондой эле, жумушка убактылуу жарамсыздыгы үчүн акчалай жардам, карылыгы үчүн пенсия төлөнүүчү эмес.

Айыл-кыштактын күчүн жана каражаттарын мамлекеттин кагып алгандыгына карабастан, дыйкандар айылчарба продукцияларын колунан келишинче көбүрөөк өндүрүү үчүн эмгектеништи. Алардын таң каларлык тырышчаактыгы, турмушту сүйгөндүгү өз үзүрүн берди. Пахтанын, кант кызылчасынын түшүмдүүлүгү жана дүн жыйымы жогорулады. Жылкынын, уйдун жана кой-эчкинин башы көбөйүп, мал чарба продукцияларын даярдоонун көлөмү өстү.

1948-ж. «Жаратылышты кайра куруу боюнча сталиндик план» пайда болду. Ал планга ылайык бак-дарактарды тигүү, сугат ишин жакшыртуу, көлмөлөрдү жана суу сактагычтарды куруу ишине көбүрөөк көңүл бурулуп жатты. Ушул жылдары Ортокоюк суу сактагычы курула баштады.

1950-ж. бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да колхоздорду ирилештирүүнүн натыйжасында, 1947-жылдагы Кыргызстандын аймагындагы 1615 колхоздон 1950-жылдын аягында 706га чейин кыскарды. Ар бир чарбада кой-эчки, бодо мал, жылкы бир кыйла көбөйдү, бир аз болсо да айдоо аянттары кенейди.

Бирок бул кайра куруулар дыйкандын турмушу үчүн оң натыйжа берген жок. Тескерисинче, алардын үстүнөн болгон буйрукчул-акимчил системанын көзөмөлүнүн күчөшүнө, бригадалардын, звенолордун жана башкаруу аппаратынын өсүшүнө алып келди.

Билим берүү жана илим. Согуштан кийинки жылдарда республиканын маданий чөйрөсү чоң кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жатты. Бул мезгилдеги өлкөнүн жетекчилигинин алдында эл чарбасын калыбына келтирүү жана согуштук күч-кубатты андан ары өстүрүү биринчи планга, ал эми социалдык чөйрө, ошонун ичинде маданият экинчи планга коюлду. Ал эми маданият тармагында болсо, башкы көңүл мектептерге, атайын орто жана жогорку окуу жайларына жана илим изилдөө мекемелерине бурулду.

Согуш республиканын билим берүү тармагына терс таасирин тийгизди. Согуш жылдарында билим берүүчү мектептердин базасы бир топ начарлады. Мектеп имараттары, мугалимдер, окуу китептери жана окуу куралдары жетишсиз болду. Көп жерлерде жети жылдык билим берүү жөнүндөгү мыйзам аткарылбады. Кыргызстандын жогорку окуу жайлары дагы көп кыйынчылыктарды тартты.

Ушундай кыйынчылыктарга карабастан билим берүү тармагы өнүгө берди. Акырындык менен жалпы жети жылдык окууга шаарларда гана эмес, айыл-кыштактарда да өтүү башталды. 1949–50-окуу жылынан тартып Кыргызстандын 23 айылдык райондорунда милдеттүү жети жылдык окуу киргизилди. Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз жаштарын, айрыкча кыргыз кыздарын окутуу жакшыра баштады. 70тен ашык мектеп-интернаттары ачылып, аларда 4,5 миң окуучу болду. Бардык областтык борборлордо орто мектептердин алдында кыргыз кыздары үчүн атайын интернаттар уюштурулду.

Согуштан кийинки жылдарда кечки, андан кийин сырттан окуу мектептеринин тармагы да бир кыйла кеңейтилди. Анда согуш учурунда жана кийинки жылдарда ишке тартылып, окуусун уланта албай калган жумушчу жана айылдык жаштар билим алып жатышты. Бул мектептердеги окуучулардын саны 1950-ж. 14 миңге жетти. 1910 башталгыч, жети жылдык окуу мектептериндеги окуучулардын саны 1950–51-окуу жылында 343,3 миңге чейин жетти жана анда 16,6 миң мугалим эмгектеништи. Акырындык менен орто мектептерин саны өсүп отурду. 1955-ж. 255 орто мектеп иштеген.

И.Ахунбаев

Ж. Шералиев

Б. Бейшеналиева

замандын кишилери» деген романы 1949-ж. Сталиндик сыйлыкка татыктуу болду. А. Токомбаевдин, К. Жантөшевдин, К. Баялиновдун жана башкалардын чыгармалары кеңири белгилүү болуп калды. Белгилүү кыргыз акындары Калык Акиев, Осмонкул Бөлөбалаев, Саякбай Каралаев жана башкалардын чыгармалары кыргыз адабиятын байытты. Кыргыз жазуучуларынын чыгармалары менен айрым элдик эпостор орус тилине, СССРдин башка элдеринин тилдерине жана чет тилдерге которула баштады. Кыргыз искусствосу олуттуу ийгиликтерге жетишти. Бул жылдарда опера жана балет театрынын сахнасында М. Абдраевдин «Жаш жүрөктөр», А. Малдыбаев, В. Власов, В. Ференин «Ысыккөлдүн жээгинде» деген опералары коюлду. Ж. Шералиев өзүнүн залкар чыгармаларын жаратты. Республиканын борборундагы кыргыз жана орус драма театрлары да бир катар чыгармаларды чоң ийгиликтер менен коюшту. Улуттук киноискусство алгачкы кадамдарды жасады. Ошол жылдарда сүрөт искусствосу да бир кыйла өнүктү.

Тоталитаризмдин маданиятка жана илимге жаңы чабуулу. Тоталитардык система коомдук турмуштун бардык жактарына, ошонун ичинде, руханий турмушка бардык тарабынан көзөмөл жүргүзүүгө аракеттенди. Мындай шарттарда «социалисттик реализмдин» чегинен чыгып кеткен бардык нерселер сөзсүз түрдө система менен тирешүүнү пайда кылды. «Таптык мамиле» же «партиялуулук принциби» адабий-көркөм процесстин үстүнөн тоталдык көзөмөлдөөнүн сыналган куралы болуп калды.

Акындардын, жазуучулардын, сүрөтчүлөрдүн, музыканттардын үстүнөн «буржуазиялык улутчул», «өткөндү идеализация-

лоочу» сыяктуу жардыктар жабыштырыла баштады. 20–30-жылдарда да мындай айыптоолор эмнеге алып келгендиги, алардын эсинен чыга элек эле. Ошонун натыйжасында, чыгармачылык интеллигенциянын арасында өз ара ишенбөөчүлүк, бири-биринен шектенүүчүлүк жана чагымчылык күч алды. Буйрукчул-акимчил тоталитардык система, анын догматтык идеологиясы коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө, маданиятка, биринчи кезекте, көркөм маданиятка кысым көрсөттү. 1944-ж. баштап чыгармачыл интеллигенцияны А. А. Жданов тейлеп калды. Сталиндин демилгеси, А. А. Ждановдун түздөн-түз жетекчилиги астында 1946-ж. ВКП(б)БКнын «Ленинград» жана «Звезда» журналдары жөнүндөгү чуулгандуу токтому жарыяланды. Анда негизинен А. Акматова менен М. М. Зощенко катуу сыналды. Адабият боюнча токтомго драма театрларынын репертуары, «Чоң турмуш» кинофильми, В. Мураделинин «Улуу достук» операсы тууралуу токтомдор кошулду. Чыгармачыл уюмдардын жетекчилерин каралап сүйлөп, макала жазып чыгышты. Журналдарды жаап салуу, адабият, музыка, кинофотография чыгармаларына тыюу салуу өнөкөткө айланды.

Бүткүл союз боюнча идеологиялык чабуул кыргыз маданиятына да келип жетти. Жок жерден кыргыздын Ахматовалары, Зощенколору изделип табылып, «ур токмокко» алынды. Ушундай мезгилде Ж. Самаганов, Г. Нуров, П. Балтиндин «Т. Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиялык-улутчулдук жана космополитизмдин рецидивдери» деген макаласы жарыяланды. Анда авторлор Молдо Кылыч жөнүндө жазылган эмгектерди каралашып, «буржуазиялык улутчул», «космополит» деген саясий айып коюшту.

Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнөн-өзү четке кагылып, ага болгон мамиле коомдук илимдерде, маданият чөйрөсүндө ар кимдердин идеялык позициясын аныктаган каргашалуу чен өлчөмгө айланды. Молдо Кылычтын чыгармаларын эң биринчи жарыялап, эң биринчи изилдеген Тазабек Саманчин, элдик эпоско, элдик поэзияга көп эмгек сиңирген Т. Байжиев, З. Бектенов репрессияга алынды. Ж. Шүкүров кызматынан куулуп, өмүрүнүн акырына чейин куугунтукта жүрдү. Ошондой эле К. Сооронбаев жана Х. Карасаев да кызматынан бошотулду.

Ушул жылдарда ошондой эле, А. Токомбаевдин «Кандуу жылдар» деген романы, К. Маликовдун «Балбай» деген поэмасы да катуу сынга алынып, тыюу салынды.

1951-ж. СССРдин жогорку жетекчилиги тарабынан элдердин улуттук эпостору: азербайжандардын «Деде Коркут», өзбектердин «Алпамыш», казактардын «Ер Саин», «Шора Батыр» жана «Кобланды Батыр», кыргыздардын «Манас» эпосу «динчил жана элге каршы багыттагы чыгармалар» катары мүнөздөлүп, алар сынга алынды жана тыюу салынды. Түрк республикаларынын көбүнүн улуттук интеллигенциясы маданий мураска болгон мындай соккуну унчукпастан кабыл алышты. Бир гана Кыргызстанда мындай чечимге макул болгон жок. Республикалык «Кызыл Кыргызстан» жана «Советская Киргизия» газеталарынын беттеринде «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө төрт айга созулган талаш-тартыштар болду. П. Балтин, Ж. Самаганов, Г. Нуров сыяктуу сынчылар кыргыз элинин монументалдык эстелиги болгон «Манас» эпосун элге каршы, реакциячыл чыгарма деп жарыялашкан.

1952-ж. июнь айында Фрунзе шаарында Москванын, Ленинграддын жана СССРдин башка шаарларынын окумуштуулары, коомдук ишмерлери, жазуучулары катышкан «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү конференция болуп өттү. Анда негизги докладды профессор А.К.Боровков менен Л.И.Климович жасады. Профессор А.К.Боровков өз докладында Сагымбай менен Мусулманкулдун варианттарын реакциячыл деп атады. Эпосто элге каршы мазмун исламды пропагандалоо, согушту даназалоо идеясынын бар экендигин үзүп-жулкуп мисалга келтирген.

М. Ауэзов

«Манас» ар түрдүү тилдерде

«Манас» эпосунун айрым изилдөөчүлөрү эпостун пайда болуу жана өнүгүү тарыхын изилдеп үйрөнбөй туруп эле, эпостун бай-манаптык таасирлерин идеализациялай беришкен. Манасты айтуучулардын арасындагы үстөмдүк кылуучу таптардын өкүлдөрү элдик эпостун кейипкерлерин толук өзгөртүшүп, Манасты элдин эзүүчүсү жана басып алуучу жортуулдардын жетекчиси катары көрсөтүшкөн деп күнөөлөштү.

Талкууга М.И.Богданова, А.А.Валентинова, Б.Керимжанова, К.Маликов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, О.Жакишев, К.Давлеткелдиев, А.Н.Бернштам, Б.Юнусалиев, М.Ауэзовдор катышып, «Манас» эпосун жакташты. Ал эми П.Балтин, Г.Нуров, Ж.Самаганов жана башкалар буга каршы болушту. Мухтар Ауэзовдун «бириктирилген вариант» жөнүндөгү идеясы конференциядагы талаш-тартыштардын туу чокусу болду. Эпостун «болуусу» же «болбоосу» жөнүндөгү маселе чечилип жатканда анын бул идеясы туюктан чыгуунун жолун таап берди жана улуу эпосубузду саясаттын чоң кырсыгынан сактап калды. Конференция эпостун идеялык-көркөм мазмунунун элдүүлүгү жөнүндө тыянакка келип, «Манас» эпосунун кыскартылган кошмо вариантын басып чыгаруу тууралуу чечим кабыл алынды. Ошондой эле, бир катар кенже эпостор да сындалды.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башындагы көрүнүктүү акындар: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч «реакциячыл агымдын өкүлдөрү, үмүтсүздүктүн үгүтчүлөрү», «ак сөөктөрдү даназалоочулар» деп аталып, анын чыгармаларына кайрадан тыюу салынды.

Согуштан кийинки жылдарда илим, өзгөчө гуманитардык илимде, ошонун ичинде, тарых илими оор абалды башынан өткөрүп жатты. Тарых илими турушу менен «ВКП(б)нын тарыхынын кыскача курсунун» таасиринде калды жана өлкөдөгү тартипти сактоого милдеттүү болду. Эгерде орус элинин өткөндөгү мезгили бардык жагынан көбүртүлүп-жабыртылып макталса, орус эмес элдердин, ошонун ичинде кыргыз элинин өткөндөгү тарыхы, андагы саясий жана маданий жетишкендиктери орустардын жакшылыктарын мактоонун алдында басылып калууга тийиш болду.

Кыргыздардын революцияга чейинки тарыхы кыргыз элинин орус эли менен тынымсыз чыңдалып бара жаткан достугу катары көрсөтүлдү. Падышалык империя эми «элдердин түрмөсү» болбостон, тескерисинче, анын колониялаштыруусунун натый-

жасында, элдердин биримдиги түптөлгөн борборго айланды. Андан ары ал жалпы Россиялык революциялык-кыймылы менен бирге Февраль революциясы аркылуу Октябрь революциясына келди деп жазыла баштады.

Аймакты колониялаштыруу тарыхчылар тарабынан адегенде «Россияга кошулуу» деп келишсе, кийинчерээк жаны түшүнүк менен «Россиянын курамына кирүү» деп мүнөздөлө баштап, «өз ыктыяры», «өз эрки» деген аныктама менен толукталды. Ал гана эмес, 1963-ж. Кыргызстандын Россиянын курамына ыктыярдуу кошулгандыгынын 100 жылдык мааракеси белгиленип, анын урматына Фрунзе шаарында атайын монумент орнотулду. Тарыхка жаны көз караштын чегинде, падышачылыкка каршылык көрсөткөн улуттук кыймылдын өкүлдөрү сыналды баштады. Ойдогудай баяндоого шайкеш келбеген ысымдар, окуялар, мезгилдер тарыхтын барагынан өчүрүлдү.

Документтүү материалдар

1. 1952-жылдын июнь айындагы конференциянын материалдарынан:

а) Профессор А. К. Боровковдун докладынан:

Кыргыз эпосун реакциячыл иштеп чыгуу, оңдоо эки багытта жүрүп отурган: эпостун каармандарын дин үчүн күрөшкөн баатырларга айландыруу, ал эми эпостун башкы каарманы Манасты феодалдык көчмөн мамлекеттин ханына айландыруу жолу аркылуу...

...IX кылымдагы «Улуу кыргыз империясы» менен эпосту байланыштыруу аракеттери кыргыз эпосундагы басып алуучу хандын образын элдик баатыр катары көрсөтүү үчүн жасалган аракеттери экендиги анык.

...Басып алуучулук жана күчтүү мамлекет куруу идеялары эпосто реакциячыл исламдык жана пантүрктүк идеялардын таасири астында пайда болгон...

б) Профессор Болот Юнусалиевдин сөзүнөн:

...Профессор А.К.Боровков менен Л.И.Климовичтин докладдарында тилекке каршы, эпостун оң жактары ачык көрсөтүлбөй калган. Бул эпостун бир нече вариантына обзор жасаган А.К.Боровковдун докладынан ачык көрүндү. Ал эми профессор Климовичтики боюнча мындай деп айтууга болбойт, анткени, анын обзору «Манас» үчилтигинен жарык көргөн «Чоң казатына» гана арналды. Суроо туулат. Ушул циклге таянуу менен бүтүндөй «Манас» эпосун кантип күнөөлөөгө же актоого болот? Бул логикалуу эмес, демек, илимий да эмес. Илимий докладды буга карама-каршылуу ой жоруулардан түзбөйт. Илим деген логиканы жана далилди талап кылат...

...Эпостун негизги өзөктүү идеясы болуп тышкы баскынчыларга каршы күрөшүү, элдин биримдигин сактоо болгон. Эпостогу

бүткүл окуя мына ушул күрөштүн тегерегине топтолгон жана өнүккөн.

в) Жазуучу Мухтар Ауэзовдун сөзүнөн:

...Мен кабыргасынан койгон биринчи суроо – бул кыргыз совет элине «Манас» эпосу керекпи? – деген суроо. Дегеле бул суроо бүгүнкү конференциянын алдына коюлуп отурат. Ошондуктан, бул суроого негизги докладчы жана кошумча доклад жасаган жолдоштор жооп берүүлөрү зарыл эле. Биз негизги докладчы Боровковдун сөзүнөн ушул суроого ачык жооп ала алдыкпы? Анын сөзүнүн токсон тогуз проценти Сагымбайдын варианты жөнүндө гана болду. Докладчынын ой жүгүртүүсүндө өңчөй терс жактары гана камтылып, эпостогу чыныгы элдик элементтер каралбай калган. Анан дагы ал «Манасты» изилдебей эле, эпоско жабышып жүргөн кошумча нерселерге алаксып кеткендей болду.

Ал эми «Манас» эпосу чынында эле кыргыз элине керек. Демек, анын бириктирилген вариантын түзүү жагын ойлонуштуруу керек...

Суроолор жана тапшырмалар

1. Согуштан кийинки жылдардагы республиканын коомдук саясий турмушу жөнүндө эмне билесинер?

2. Улуу Ата Мекендик согуш аяктагандан кийин адамдар кандай үмүттө болушту жана ал үмүттөр акталдыбы?

3. Өз мекенине кайтып келген согуш туткундарынын абалы кандай болду жана аларга кандай мамиле жасалды?

4. Согуштан кийинки жылдардагы айыл-кыштактын абалы жөнүндө айтып бергиле. Анын жакырдыгынын себеби эмнеде?

5. 40-жж. аягындагы 50-жж. башында элдин турмуш денгээли кандай болгон?

6. Билим берүүнү жана илимди өнүктүрүү боюнча кандай чаралар көрүлдү?

7. Тоталитардык системанын маданияттын өнүгүүсүнө тийгизген таасири жөнүндө айтып бергиле.

8. Окуу китебинин материалын пайдаланып, «Манас» эпосунун айланасындагы талаш-тартыштар жөнүндө реферат даярдагыла.

§ 19–20. Кыргызстан хрущёвдук жылдарда (1953–1964-жж.)

Ак жеринен жазага тартылгандарды актоонун башталышы. 1953-ж. 5-мартта 30 жылдан ашык убакыт бою өлкөнүн башында турган Иосиф Виссарионович Сталин дүйнөдөн кайтты. Сталиндин өлүмү 30-жылдарда калыптанган буйрукчул-акимчил, тоталитардык система өзүнүн андан аркы саясий жана экономи-

калык өнүгүүсүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жашап бүткөн, олуттуу социалдык-экономикалык кыйынчылыктарды пайда кылган, коомдогу кырдаал курчуган учурга туура келди. Анын өлүмү менен өзгөчө бир доор – аппаратка, жазалоо органдарына таянып өсүп-өнүгүп, бекемделген системанын доору бүттү. Ал система коомдук турмуштун бардык чөйрөсүнө: саясатка, экономикага, маданиятка, идеологияга терең жайылып кеткен эле. Сталиндин өлүмүн Кыргызстандан да миндеген адамдар терең кайгыруу менен кабыл алышты. Себеби, алар Сталинди кудайындай эле көрүшкөн жана анын жетекчилиги астында жүргүзүлгөн кылмыштуу саясат жөнүндө кабардар эмес болчу.

1953-ж. сентябрда Н.С.Хрущёв КПСС БКнын биринчи катчысы болуп шайланды. Анын демилгеси жана түздөн-түз жетекчилиги менен атайын лагерлердин башкармасы, соттон тышкаркы органдар, өзгөчө кенешмелер, «үчтүктөр», ички иштер министрлигинин аскердик трибуналдары жоюлду. Күнөөсүз жазаланган адамдардын ишин караган атайын комиссия иштей баштады. Кыргызстандан да күнөөсүз жазаланган, камакта жаткан миндеген адамдар акталды. Алардын арасында өткөндөгү көрүнүктүү мамлекеттик жана коомдук ишмерлер: *А. Орозбеков, Н. Айдарбеков, Б. Исакеев, М. Л. Белоцкий, М. К. Аммосов, М. Салихов, Ж. Саадаев, Т. Айтматов, О. Алиев* жана башкалар бар эле. Түрмөлөрдө жана лагерлерде камалып жаткандардын тирүү калгандары бошотулуп, алардын бардык укуктары калыбына келтирилди. Мамлекеттик жана коомдук ишмерлерге коюлган саясий айыптоолор жалган жалаа болуп чыкты. Бирок бул иш ал жылдарда аягына чыкпай, 60-жылдардын башында иш жүзүндө токтоп калды.

1957-ж. Чечен-Ингуш, Кабардин-Балкар, Карачай-Черкес АССРлери калыбына келтирилди. Согуш жылдарында Кыргызстандын аймагына күч менен көчүрүлүп келинген карачай, балкар, чечен элдери өз мекенине кайтып кетишти. Алардын өз мекенине уюшкандык менен кайтып кетишине республикалык жетекчилик да көмөк көрсөттү. Ал элдердин көп өкүлдөрү Кыргызстанды мекендеп калышты.

Эл чарбасын башкарууда, мамлекеттик жана маданий курулушта союздук республикалардын укуктук абалы. Экономиканы жана коомдук чөйрөнү ашыкча борборлоштуруу өлкөнүн чарбалык өнүгүшүнө тоскоолдук кылып жатты. Ошонун натыйжасында, улуттук республикалардын эл чарбасынын улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алган жок, өлкөнүн бардык

жерлеринде экономикалык, социалдык түзүмдөрдүн окшош болушуна умтулду.

Партиянын XX съездинен көп убакыт өтпөй эле, 1956-ж. май айында бир катар союздук башкаруудагы ишканаларды республиканын башкаруусуна берүү боюнча токтом кабыл алынды. Ага ылайык, Кыргызстандын аймагында жайгашкан 225 өнөржай ишканасы республиканын башкаруусуна берилди. Андан бир жыл өткөндөн кийин республикалар аралык экономикалык орган түзүлдү жана анда союздук республикалардын конкреттүү сунуштары менен муктаждыктары карала баштады. Бул орган тарабынан Нарын дарыясына Кыргызстандагы эң ири Токтогул ГЭСин куруу жөнүндөгү республиканын демилгеси колдоого алынды жана планга киргизилди.

Экономиканы өтө борборлоштурулган тармактык башкаруудан, аны аймактык башкарууга өткөрүү жөнүндөгү чечим кабыл алынды. Ага ылайык, бир катар тармактык министрликтер жоюлуп, алардын ордуна аймактык башкармалар – эл чарба советтери түзүлдү. Эл чарба советтеринин түзүлүшү, улуттук республикалардын экономика чөйрөсүндөгү укуктарын бир аз да болсо кеңейтүүгө алып келди.

Экономикалык чөйрөдөгү кайра куруулар менен катар эле, саясий чөйрөдө да алгачкы кадамдар жасала баштады. Союздук республикалардын аймакты башкаруудагы, сот органдарын жана башка тармактарды башкаруудагы укуктары бир кыйла кеңейди. Бул укуктан пайдаланып, Кыргызстан аймактык башкарууда, сот түзүлүшүндө кайра курууларды жүргүздү.

Жогорку, атайын орто жана кесиптик-техникалык окуу жайларын жалпы союздук башкаруудан республикалык башкарууга берди. Бул илимий-техникалык жана гуманитардык багыттагы, ошондой эле, өнөржайы, курулуш жана айылчарбасы үчүн жумушчу кадрларды даярдоодо республиканын керектөөлөрүн эсепке алууга мүмкүнчүлүк түздү.

Бирок иш жүзүндө бул кайра куруулар борбордук бийликти начарлаткан жок, тек гана аны өркүндөтүп, бир кыйла ийкемдүү жана эптүү кылды. Башкаруунун өтө борборлоштурулган системасы өзүнүн толук натыйжасыздыгын көрсөттү. Бул жылдардагы кайра куруулардын натыйжасында жетишилген экономика жана маданият чөйрөсүндөгү республикага берилген укуктар тез эле буйрукчул-акимчил, тоталитардык системанын кызыкчылыктарына карама-каршы келе баштады. Ошондуктан

бул багыттагы кайра курууларга тоскоолдук жасалып, улуттук республикалардын укуктарынын кайрадан чектелишине алып келди.

Республиканын жетекчилигинин реформанын чегинде өз укуктарын пайдаланууга болгон аракеттери борбордук бийлик органдары тарабынан катуу каршылыкка учурады. КПСС БКнын 1959-ж. июнь Пленуму Кыргызстандын, Латвиянын, Өзбекстандын жана Казакстандын жетекчилигин жергиликчилдиги жана мамлекеттик тартипти бузгандыгы үчүн сынга алып, айыптады. Бул ошол мезгил үчүн өтө катуу айыптоо болгон. Андан эки жыл өткөндөн кийин 1961-ж. май айында республиканын кадыр-барктуу жана иш билги жетекчилери – **Исхак Раззаков** жана **Казы Дыйкамбаев** кызматтарынан бошотулду.

Исхак Раззаков 1910-ж. азыркы Лейлек районундагы Коросон кыштагында туулган. 1918-жылдан Хоженттеги балдар үйүндө тарбияланган. 1931-ж. Ташкендеги педагогика техникумун, 1936-ж. Москвадагы пландоо институтун бүтүргөн. 1936-1938-жж. Өзбек ССР мамлекеттик-пландоо комитетинде экономист, төраганын орун басары, төрага, 1941–1950-жж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы, 1950–1961-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы болуп иштеген.

Ал эми 1963-ж. Орто Азиянын эл чарба Совети түзүлдү жана бул аймактын экономикасына жетекчилик кылуу жүктөлдү. Эл чарба Советинин Түзүлүшү менен улуттук республикалардын өз алдынчалыгы жокко чыгарылды.

И. Раззаков

Эл чарбасындагы реформалардын башталышы. 50-жылдардын башында эл чарба проблемаларынын ичинен, айылчарба өндүрүшүнүн проблемалары биринчи орунда турду. Айылчарбасынын өнүгүү темпи өнөржайынын өнүгүшүнөн кескин төмөндөдү. Айылчарба өндүрүшү калкты азык-түлүк продуктулары, тамак-аш жана жеңил өнөржайын сырьё менен жеткиликтүү денгээлде камсыз кыла албады. Айылчарбасынын башкы тармактарынын бири болгон мал чарбачылыгы өзгөчө артта калды. Талаачылыктагы абал да начар эле. Кант кызылчасынын түшүмдүүлүгү согушка чейинки денгээлден эки эсе, ошондой эле, эгиндин, пахтанын түшүмдүүлүгү да бир кыйла төмөндөп, картошка, жашылча өстүрүүнүн көлөмү кыскарды.

Согуштан кийинки жылдарда айылчарбасын техника менен жабдуу жакшыргандыгына карабастан алга жылыш болбоду. Айылчарба өндүрүшүнө жумшалган капиталдык салымдардын кайтарымы төмөн болду. Жетекчиликтин буйрукчул-акимчил системасы колхоз-совхоздордун ишине майдачүйдөсүнө чейин кийлигишүү, айыл-кыштактардагы башкаруунун демократиялык нормаларын бузуу, материалдык кызыктыруунун принциптеринин бузулушу айылчарбасынын өнүгүшүнө тоскоолдук кылды.

Бирок ал кездеги өлкөнүн жетекчилиги буйрукчул-акимчил системанын принциптеринен шек санаган жок. Мурункудай эле рынокко, акча-товар мамилелерине терс көз караш өкүм сүрүп, социализмдин артыкчылыгы өнүгүп, өсүүнү өзү эле камсыз кылат деген пикир үстөмдүк кылды.

Айылчарбасынын абалы жана бул тармактагы өтө курчуп кеткен маселелер 1953-ж. сентябрь айында болуп өткөн КПСС БКнын Пленумунда талкууланды. Анда Н.С.Хрущёв ошол мезгил үчүн чоң мааниге ээ болгон сунуштарды киргизди. Айылчарба продукцияларынын мамлекеттик сатып алуу баасы жогорулады. Мурункуга салыштырганда эттин баасы -5,5 эсеге, сүт менен майга - 2 эсеге, дан эгиндерине - 50 пайызга көбөйдү. Бул чаралар айылчарбасын толук кыйроодон сактап калды. Сатып алуу баасын жогорулатуу менен катар эле колхозчулар өзүмдүк чарбаларынан милдеттүү тапшыруулардын, айылчарба салыгынын өлчөмү азайтылып, өзүмдүк чарбалардан алынуучу салыктардан өткөн жылдарда жыйналбай калгандары толугу менен алынып ташталды. Эми колхозчу дыйкандар өзүмдүк чарбаларынан алынган айылчарба продукцияларын базарда эркин

сатууга укуктуу болуп калышты. Колхоздор мамлекетке карыздарынан куткарылды.

Колхозчулардын эмгегин ай сайын же квартал сайын авансалоо жана колхоздогу эмгеги үчүн кошумча акы төлөө киргизилди. Буга чейин аларга жылына бир жолу гана акы төлөнүүчү. Бул чаралардын натыйжасында колхозчулардын кирешелери өстү жана ал 1957–1958-жж. чейин өсүшүн улантты.

Хрущёвдун демилгеси менен дың жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлерди өздөштүрүү башталды. Ал дан эгиндеринин жалпы дүн жыйымын тезирээк көбөйтүү максатын көздөгөн. Бул өнүгүүнүн экстенсивдүү жолу болгон. Агротехниканы өркүндөтүү жолу менен талаалардын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу сыяктуу интенсивдештирүүнүн багытына жеткиликтүү маани берилбеди. Ошондой болсо да, дың жерлерди өздөштүрүү калкты азык-түлүк продуктулары менен камсыз кылууда маанилүү роль ойноду.

50-жылдардын орто ченинде өлкөдө жүргүзүлүп жаткан кайра куруулар калктын активдүүлүгүн жогорулатты. Калктын, өзгөчө жаштардын арасында жигердүүлүк өстү. Алар коомдук, материалдык абалын жакшыртууга умтулушту. Дың жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлерди өздөштүрүүдө жаштар өзгөчө активдүүлүктү көрсөтүштү. 1954-ж. ичинде эле, Казакстандын дың жерлеринде 120дан ашык совхоз уюшулду. Дың жерлерди өздөштүрүү үчүн барган кыргызстандык жаштардын 900 дөн ашык өкүлү Казакстандын Караганда областында «Киргизия» эгинчилик совхозун негиздешти. Аларга бөлүнгөн 56 миң га жердин 21 миң гектарын биринчи эле жылы айдашты. Биздин республикада дагы 140 миң гектардан ашык дың жана көптөн бери айдалбай жаткан жерлер өздөштүрүлдү. Санташ, Кенесанархай, Суусамыр, Арпа, Аксай жайлоолорунда тоют топтолуп, 700дөй турмуштук-маданий жана өндүрүштүк имараттар курулду. Ушул жылдарда Отузадыр, Чончүй каналы сыяктуу ири сугат системаларынын курулушу бүттү.

Кыргызстанда да, бүткүл өлкөдөгүдөй эле өзгөрүүлөр болуп жатты. 20-жылдардын аягында токтоп калган өндүрүштүк кеңешмелер өткөрүлө баштады. Буга чейин бардык маселелер саналуу гана кишилер катышкан заседаниде чечилчү. Согушка чейинки жылдарда кабыл алынган «каардуу» закондор алынып ташталды. 1922-ж. кодексстин гумандуу жоболорун

калыбына келтирүү максатында, эмгек жөнүндө закондор кайра каралып жатты.

Экономиканы башкаруунун жаңы ыкмаларын издөө. 1957-ж. экономиканы башкарууну реформалоо аракеттери башталды. Н. С. Хрущёвдун сунушу боюнча СССР Жогорку Совети эл чарба советтерин түзүү жана 10 өнөржай министрлигин жоюу жөнүндө чечим кабыл алды. Ал чечимге ылайык эл чарба советтери түзүлүп, бир катар министрликтер жоюлду. Бул кайра куруулардын экономикалык натыйжалары өтө эле аз болду. Албетте, борбордошкон жетекчиликтин убагында четте калган жергиликтүү өнөржай ишканаларынын өнүгүшү үчүн ынгайлуу шарттар түзүлдү. Бирок башка аймактарда жайгашкан ири ишканалар менен байланышы бар ишканалардын иштешин кыйындатты.

Кыргызстанда эл чарба советинин түзүлүшү айрым бир он натыйжаларды берди. Анын натыйжасында, мурда бири-бири менен байланышы болбогон сейрек кездешүүчү жана түстүү металлдарды өндүрүү боюнча беш ишкана биригип, Түштүк Кыргыз тоо-кен комбинатын түзүштү. Тез эле, бул ишканада эритилген сурьма дүйнөлүк эталон болуп калды. Жыгачты кайра иштетүүчү ишканалар бирдиктүү «Кыргызмебель» фирмасына бирикти. Ал 1960-жылдан 1965-жылга чейинки убакта продукцияны эки эсе көбөйттү.

Бирок бул кайра куруулардын натыйжасында экономиканын өнүгүшүндө сезилерлик жылыштар болбоду. Министрликтердин ордуна түзүлгөн эл чарба советтери ишканалардын ишине ыгы жок кийлигишип, алардын нормалдуу иштешине тоскоолдук кыла баштады. Жогорку жактан жүргүзүлүп жаткан реформалар ишканаларга, жумушчу орундарына жеткен жок, себеби, анда мындай максаттар коюлган эмес.

Айылчарбасынын өнүгүшү. 50-жылдардагы айылчарба өндүрүшүндөгү реформалар колхозчулардын ишке болгон кызыгуусун бир кыйла арттырды. 50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында айылчарбасында бир катар реформалар жүргүзүлдү. Алардын бири, 1958-ж. февралда машина-трактор станцияларын (МТС) жоюп, ага караштуу айылчарба машиналарын колхоздорго сатуу жөнүндө кабыл алынган чечим болду. Буга чейин айылчарба техникалары машина-трактор станцияларынын (МТС) колунда эле. Техникалардын кызматынан пайдалангандыгы үчүн колхоздор МТС менен натуралай төлөп эсеп-

тешчү. Бул мезгилде колхоздор жүк ташуучу автомобилдерди гана сатып ала алышчу.

Кыргызстандагы 560 колхоздун 300дөн көбүрөөгү 128,3 млн. сомго МТСтерден 4 миң трактор, 1327 эгин жыйноочу комбайн жана 20 миңден ашык башка айылчарба шаймандарын алышты. Колхоздорго техникаларды сатуу бир жылдын ичинде эле бүткөрүлдү. Натыйжада, көпчүлүк колхоздор техникаларды дароо сатып алууга кудурети жок болгондуктан, карызга белчесинен батты.

Ал колхоздордун финансылык абалын начарлатып, эмгек күнү үчүн акы төлөөгө терс таасирин тийгизди. Колхоздордун техникаларды сактоочу жайы болбогондуктан, алар ачык асман алдында сакталды. Ошондой эле, мурда МТСтерде иштеп жатышкан техникалык адистер, айыл-кыштактарга барбастан, шаарларга кетип калышты. Натыйжада, 20-жылдардын аягынан бери биринчи жолу 1958–1961-жж. айылчарба машиналарынын саны кыскарды.

Дагы бир реформа, согуштан кийинки экинчи жолу колхоздорду ирилештирүү болду. Анын натыйжасында, 1960-ж. Кыргызстандагы мурдагы 706 колхоздун ордуна ирилештирилген 304 колхоз түзүлдү. Колхоздорду совхоздорго кайра түзүү боюнча шашылыш аракеттер да көрүлүп жатты. 1958-ж. гана республиканын аймагындагы ирилештирилген колхоздордун базасында 14 совхоз уюштурулду. Мындай иш чаралар реформа жүргүзүп жаткандардын ою боюнча айылчарбасын индустриялаштырууну баштоого мүмкүнчүлүк берген, күчтүү колхоз бирикмелерин түзүлүшүнө алып келмек эле. Бул долбоор 50-жылдардын башында колдоого ээ болбой калган агрошаарчаларды түзүү идеясын кайра жаратуу максатын көздөгөн. Анын негизинде «социалистик» турмуш образын өнүктүрүү аркылуу айыл-кыштакта социалдык кайра курууну тездетүүгө умтулуу жаткан.

Колхоздорду ирилештирүү айыл-кыштактын объективдүү керектөөлөрүн эске албастан буйрукчул-акимчил кысым көрсөтүү ыкмасы менен жүргүзүлдү. Ал эми тоолуу Кыргызстандын шарттарында колхоздорду ирилештирүү таптакыр эле керексиз болгон. Кокту-колоттордогу майда айыл-кыштактар ирилештирилген колхоздордун бригадаларын түзүп калды. Ал бригадалардын ортосун көпчүлүк учурларда тоолор жана терең капчыгайлар бөлүп турган. Ошондой эле, аларды байланыштырып турган жолдор да начар эле. Натыйжада, «келечеги жок» айыл-кыштактар пайда

болду. Ал кыштактардын маданий турмуш-тиричилик шарттары мурунку жылдарга салыштырганда көп эле төмөндөп кетти. Кыргызстандын жергиликтүү калкынын социалдык мобилдүүлүгүнүн төмөндүгүнөн гана Россиянын борбордук райондорундагыдай, айыл-кыштак калкынын жапырт шаарларга көчүп кетүүсү болгон жок.

Ушул жылдары, эски түзүлүштүн калдыгы катары өзүмдүк, жеке чарбаларды кысымга алуу кампаниясы жүргүзүлдү. Саясий жана чарбалык жетекчилик коллективдүү эмгекти интенсивдештирүү үчүн, өзүмдүк чарбадагы жекече эмгекти чектөө керек деген ишенимде болушкан. Бул көз караш айылчарба өндүрүшүнө терс таасир тийгизди.

50-жылдардын аягында, бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да айылчарбасынын өнүгүү темпи кескин төмөндөй баштады. Айылчарба продукцияларын өндүрүүнүн көлөмү кыскалды. Малдын башы жана анын азыктуулугу өспөй калды. Экономикалык жактан начар колхоздордун саны өстү. Бирок айылчарбасында мурдагыдай эле баары жайында деген шаңдануучулук өкүм сүрүп турду. Ал эми башкаруу аппаратынын кызматкерлери иштин акырына чейин көз жүгүртпөй эле, көңүлүнө туура келгенди жасап, көз боёмочулукка жана кошуп жазууларга барышты. Мындай фактылар Тянь-Шань областынын айрым райондорунда, Ош областынын Сузак жана Карасуу райондорунда, Ысыккөл областынын Жетөгүз райондорунда орун алды.

60-жылдардын башында Кыргызстандын айылчарбасы жалпы экономикалык өсүштөн артта калган эле. Айылчарба продукциясын өндүрүү денгээли калктын өсүп бара жаткан керектөөлөрүн камсыз кыла албай калды. Мисалы, 60-жылдардын башында калкка азык-түлүк продукцияларын сатуу 35 эсеге көбөйсө, аларды өндүрүү 1,22 эсеге гана өскөн.

Маданий турмушу. Сталинчиликтен арылуу процесси коомдук турмушка, анын ичинде, руханий турмушка оң таасирин тийгизип, аны жандандырды. 50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында да маданияттын өнүгүшүндө карама-каршылыктуу тенденциялар үстөмдүк кылды. Мурдагыдай эле маданиятты акимчил-буйрукчул идеологияга кызмат кылдыруу аракети улантыла берди.

Бул жылдарда көркөм маданият бир кыйла жанданды. Кыргыз адабияты Ч. Айтматов, У. Абдукаимов, К. Каимов, С. Эра-

Ч. Айтматов

С. Күмүшалиева

М. Рыскулов

лиев, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев сыяктуу таланттуу акын-жазуучулар менен толукталды. Ч. Айтматов 1963-ж. «Тоолор жана талаалар» повесттер жыйнагы үчүн Лениндик сыйлыкка татыктуу болду. Опера жана балет театрынын сахнасында С. Реузовдун «Ак Шумкар», А. Малдыбаев, В. Власов жана В. Ференин «Токтогул» опералары, М. Раухвергердин «Чолпон», В. Власов жана В. Ференин «Анар» балеттери коюлду.

Кыргыз драматургиясы да жаңы тепкичке көтөрүлдү. Искусство ишмерлери Москванын, Ленинграддын, Харьковдун, Минскинин, Ташкенттин, Алматынын, Балтика боюндагы республикалардын жана башка жерлердин театрларында чыгышып, өздөрүнүн чыгармаларын тартуулашты. Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвадагы экинчи он күндүгү (1958-ж.) чон ийгиликтер менен өттү.

Улуттук киноискусство алгачкы кадамдарды жасады. «Салтанат» деген көркөм фильм кенири белгилүү болуп, Франциядагы, Англиядагы, Индиядагы, Египеттеги кинофестивалдарда көрсөтүлдү. Кийинки жылдарда «Менин жаңылыштыгым», «Алыскы тоолордо», «Тянь-Шандык кыз» жана башка көркөм, хроникалык-документалдуу фильмдер жаралды.

50-жылдардын аягында 60-жылдардын башында хрущёвдук «жазгы баар» кайта баштады. Өлкөнүн саясий жетекчилиги мурнкудай эле маданиятты чектен чыгарбай катуу ченгелдеп турууга умтулду. Кайрадан улуттук маданий мурас маселеси курчуп, өзүнүн мурдагы катаал чектеринде кайрадан бекитилип, «кара сандыктын» түбүнө кайрадан катылды. Тикеден-тике жогортон берилген көрсөтмөлөрдүн негизинде Кыргызстан Компар-

тиясынын Борбордук Комитетинин Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун адабий чыгармаларына тыюу салуу жөнүндө токтому кабыл алынды.

Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдөө жана андан ары жарыялоо боюнча Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтундагы ийрим атайын буйрук менен жоюлду. Эми, Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдегени үчүн сталиндик лагерлерди көрүп келгендер да өздөрүнүн ишенимдүү позицияларын активдүү коргой алышпады. Т. Саманчин Илимдер Академиясында эмес, Педагогика институтунда иштөөгө аргасыз болду.

Билим берүүнүн өнүгүшү. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында билим берүү тармагында бир кыйла өзгөрүүлөр болуп өттү. 1953–1954-окуу жылынан тартып Кыргызстандын шаарларында милдеттүү орто билим берүү киргизиле баштады. Бешинчи беш жылдыкта республикадагы орто мектептердин саны 191ден 297ге жетти. Ушул жылдарда жети жылдык жана орто мектептерди 150 минден ашык окуучу бүтүрүп чыкты. Алардын 62 миңи кыргыз балдары эле.

Билим берүү тармагында дагы эле бардык иш жайында болгон эмес. 1955-ж. эле республикада 20 минден ашык бала окууга тартылбай калды. Алар алыскы тоолуу аймактагы малчылардын балдары болчу. Кыргыз, өзбек, дунган жана башка улуттардын кыздарын окууга тартуу да өз денгээлинде болбоду. Ушундай шарттарда республиканын жетекчилиги билим берүү тармагын жакшыртуу боюнча бир топ аракеттерди жасады.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети менен Кыргыз ССР Министрлер Совети 1957-ж. 11-сентябрында «Республиканын мектеп окуучулары үчүн бекер эртең мененки ысык тамак уюштуруу жөнүндө» 379-54 номерлүү токтом кабыл алган. Ушул токтомдо 1957-ж. 1-октябрынан баштап 1–4-класстын окуучулары үчүн бекер эртең мененки ысык тамакты уюштуруу, ал эми 1958-ж. 1-январынан тартып республиканын шаарлары менен жумушчу посёлкаларында башталгыч, жети жылдык жана орто мектептердин 1–7-класстарынын окуучулары үчүн бекер тамак, эртең мененки тамакты уюштуруу каралган, жетиштүү материалдык мүмкүнчүлүктөрү бар, экономикалык жактан кубаттуу колхоздорго колхозчулардын жалпы чогулушунун макулдугу менен айылдык мектептерге колхоз каражатынын эсебинен бекер эртең мененки тамакты уюштуруу сунуш кылынган.

1958-ж. декабрда «Мектептин турмуш менен байланышын бекемдөө жана СССРде элге билим берүү системасын андан ары өнүктүрүү жөнүндө» мыйзам кабыл алынды. 1959-ж. 28-майда республиканын Жогорку Совети да ушундай мыйзам кабыл алды. Жети жылдык билим берүүнүн ордуна милдеттүү сегиз жылдык билим берүү киргизилди. Орто мектепте окуу мөөнөтү 11 жылга созулуп, 9-класстан тартып окуучулар жумасына эки күнү өндүрүштүк кесиптерди өздөштүрүүгө тийиш болду.

Бирок бул реформаны жүзөгө ашыруу үчүн республикада материалдык база да, мугалимдер да жетишпеген. 60-жылдардын башындагы официалдуу маалыматтар боюнча республикада 9 минден ашык бала окууга тартылбай калган. Мугалимдердин 3,1 пайызынын гана жогорку билими болгон. Ал мугалимдердин көпчүлүгү шаарларда топтолуп, айыл-кыштактарда жогорку билимдүү кадрлар өтө аз эле. Мектептердин материалдык базасынын начардыгы, мугалимдердин жетишсиздиги мыйзамдын жоболорун турмушка толук ашырууга мүмкүндүк бербеди. Ошондуктан бир нече жыл өткөндөн кийин андан баш тартууга аргасыз болду.

1958-ж. август айында «Республиканын атайын орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз жаштарынан адистерди даярдоону жакшыртуу боюнча чаралар жөнүндө» токтому кабыл алынды. Анда квалификациялуу кадрларды, айрыкча кыргыз жаштарынан кадрларды даярдоо ишинде олуттуу кемчиликтердин болгондугу белгиленди. Ушул мезгилде өнөржай, курулуш, транспорт үчүн кадрларды даярдоочу техникумдарын бүтүргөндөрдүн 11–15 пайызын гана кыргыз жаштары түзгөн. Башка атайын орто жана жогорку окуу жайларында да абал ушундай эле болгон. Ошондуктан, токтомдо жогорку окуу жайлары менен техникумдарына кыргыз жаштарынан студенттерди кабыл алууну 60–70 пайызга жеткирүү, кыргыз мектептеринде орус тилин окутууну жакшыртуу каралды.

1958-ж. кабыл алынган «Орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө» токтому Улуу Ата Мекендик согушка чейин окутулуп, согуш жылдарында эч кандай чечимдерсиз эле токтоп калган орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну кайра баштоого аракет болгон.

Кыргыз ССР Министрлер Советинин 1958-ж. 29-майында 223 номерлүү «Балдар арасында ооруну төмөндөтүү боюнча чаралар жөнүндө» токтому да кабыл алынган. Ушул токтомдо рес-

публикада балдардын оорукчандыгы жана чарчап калышы жогору экендиги, врачтык тейлөөнүн канааттандырылбай жатышы белгиленген.

Төрөлгөн миң балага 30дан ашуун баланын чарчап калышы туура келген. Балдардын оорусун жана өлүмүн кыскартуу максатында саламаттык сактоо министрлигин балдарды медициналык жактан тейлөөнүн сапатын жакшыртууга жана маданиятын көтөрүүгө милдеттендирген. Ошону менен бирге республикалык мамлекеттик бюджеттик каражаттан тежемел оорукчан балдарды бир жашка чейин сүт аралашмасы менен бекер тамактандырууну уюштуруу үчүн 2,0 млн. сом бөлүп берүү каралган. Ушулар менен бирге эле балдардын саламаттыгын чыңдоо үчүн чаралардын тобу белгиленген. Республиканын жогорку жетекчилиги тарабынан кабыл алынган бул токтомдор КПСС БКда мамлекеттик тартипти бузгандык, жергиликчилдиктин көрүнүшү катары бааланды. КПСС БКнын экинчи катчысы, саясий бюронун мүчөсү Фрол Романович Козлов республиканын жетекчилигин «...союздук өкмөткө караганда жакшыраак көрүнгүңүздөр келеби... коммунизмге бардыгынан мурда барууну чечтиңиздерби, силер эл алдында жеңил-желпи кадыр-баркка жетишүүнү кааладыңыздарбы» деп бакырып, «...биз сиздер өмүр бою унутпагыдай, сиздерге, сиздердин балдарга, неберелерге, урпактарга сабак болгондой, алар союздук мыйзамды эч качан бузбагыдай жасайбыз» деп коркуткан.

Документтүү материалдар

1. И. Раззаковдун 1956-жылдын 29-апрелиндеги КПСС БКга жазган катына:

Кыргыз ССРинин экономикасы менен маданиятынын мындан аркы тез өсүшү күн тартибине эл чарбасын жана маданий курулушту башкарууну жакшыртуу үчүн бир катар маселелерди коюп отурат. Жалпы мамлекеттин кызыкчылыгын көздөп, союздук республикалардын экономика менен маданиятын өнүктүрүү маселелерин чечүү боюнча укугун мындан да кеңейтүү керек.

Республиканын экономикасынын, маданиятынын жетишилген деңгээлин, тажрыйбалуу кадрлардын бар экенин эске алсак, айрым ишканаларды гана эмес, эл чарбасынын бүтүндөй тармактарын да республиканын өзү башкаруусуна өткөрүүгө мүмкүндүк берет, ал республиканын өкмөтүнө чарбалык бул тармактарды оперативдүү айкын башкарууга, аларды өнүктүрүүнүн маселелерин жалпы союздук эл

чарба пландарында белгиленген алкактын чегинде өз алдынча чечүүгө өбөлгө болор эле.

2. К. Дыйкамбаевдин «Кыргыздын чыгаан уулу эле» деген эскерүү макаласынан:

...бизди И. Р. Раззаков менен К. Д. Дикамбаевди 1961-жылдын майында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин VI пленумунда бүткүл өлкөгө уу-дуубузду чыгарып, иштен кантип жана эмне үчүн бошоткондугун кыскача баяндап кетким келет.

Пленум И. Р. Раззаковду Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчылыгынан эл чарбасын башкаруудагы, кадрлар менен иштөөдөгү чоң жаңылыштыктары жана кемчиликтери үчүн бошоткон. Ал эми министрлер Советинин төрагалык кызматынан К. Д. Дикамбаев Министрлер Советинин ишине канааттандырыларлыксыз жетекчилиги, мамлекеттик тартипти бузгандыгы жана жергиликчилик көрүнүштөрү үчүн алынган.

Бирок расмий шылтоолор алардын азабын колуна берүүгө себеп гана болгон. Булар чыныгы себепти жымсалдатып гана тим болгон. Аларды ошол кезде эле көбү (тагырак айтканда, саналуу гана кишилер) билишкен. Алардын акыйкат экенин мезгил тастыктады.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 50-жылдардагы республиканын коомдук-саясий турмушу жөнүндө айтып бергиле.

2. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында айылчарбасын башкаруу боюнча кандай чаралар көрүлдү? Алардын натыйжалары кандай болду?

3. 50-жылдарда жана 60-жылдардын башында эл чарбасын башкаруу боюнча кандай реформалар жүргүзүлдү? Алардын жыйынтыгы кандай болду?

4. 60-жылдардын биринчи жарымындагы республиканын экономикалык өнүгүшүндөгү карама-каршылыктар жөнүндө баяндап бергиле.

5. Өзүн жашаган райондогу, шаардагы, айыл-кыштактагы бул жылдардагы коомдук-саясий абалы, чарбалык өнүгүшү жөнүндө аңгеме даярдагыла.

6. 50-жылдардын экинчи жарымында – 60-жылдардын башында Кыргызстан маданиятынын өнүгүшүндөгү негизги карама-каршылыктар жөнүндө эмне билесинер?

7. И. Раззаков жөнүндө эссе жаз.

§ 21. Коомдук-саясий турмуштагы карама-каршылыктар

Коомдун саясий турмушу. 1964-жылдын күзүндө Н.С.Хрущёвдун отставкага чыгышы, анын жетекчилиги астында жүргүзүлүп жаткан реформалардан баш тартуу дегенди билдирген. Л. И. Брежнев башында турган СССРдин жаңы жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги коомдук турмуш чөйрөсүндө сталинчиликтин мурастарынан арылуу багытынан акырындык менен баш тарта баштады. 30–40-жана 60-жылдардагы мыйзамсыз жазалоолордун курмандыктарын актоо процесси иш жүзүндө токтотулуп, сталинчиликтин кылмыштуу көрүнүштөрү коомчулук үчүн жабылып калды. Бүткүл өлкөдөгүдөй эле, Кыргызстанда да 30-жылдарда жазыксыз жазаланган көрүнүктүү партиялык жана советтик жетекчи кызматкерлер акталбастан, унутта калтырылды.

1964-жылдын декабрынан тартып областтык жана райондук партиялык уюмдар кайрадан бирдиктүү болуп калды. Анын натыйжасында партиянын үстөмдүгү чындалып, коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүнө кийлигише баштады. Чыныгы бийлик иш жүзүндө партиялык органдардын колуна топтолду. Ар түрдүү деңгээлдеги партиялык органдардын жетекчилери өздөрү башкарган аймактардын кожоюндарына айланышты. 70-жылдарда партиялык аппаратта иштеген кадрлардын алмашуусу турукташты. Эми партиялык аппараттардын кызматкерлери мурдагыдай тез-тез алмашылбай калды. Алар өздөрүнүн кызмат тепкичи боюнча жогорулоосун пландаштырууга мүмкүнчүлүк алышты. Жогору турган партиялык органдар төмөнкү партиялык жана советтик органдар үчүн кадр тандоону өз колдоруна толугу менен алды. Кадрларды, анын ишти билгендиги боюнча эмес, жеке берилгендиктери боюнча тандоо күндөлүк адатка айланды. Кыргызстанда кадр тандоо ишине уруучулуктун калдыктары, тууганчылык, өң-тааныштык, жердешчилик да чоң таасирин тийгизди. Анын натыйжасында, иш билгилиги төмөн, принципсиз жана чабал уюштуруучулар көпчүлүк учурларда жетекчи кызматтарда отуруп калышты. Партиялык кызматкерлер жетекчилик кызматтарда айлампа боюнча: партиялык органдардан со-

веттик, чарбалык жана башка коомдук уюмдарга которулуп турушкан. Ошентип, партиялык-мамлекеттик жетекчиликтин жабык бюрократиялык системасы калыптанган.

Ар кандай күнөө коюлуп кызматтарынан алынган партиялык, советтик жана чарбалык кызматкерлер мындай бюрократиялык системанын курмандыктарынан болуп калган. Алардын аттары унуткарылып, мурдагы укуктарынын дээрлик бардыгынан ажырап, коомдук турмушка активдүү катышуудан четтетилген. Республикага он беш жылдай жетекчилик кылган И. Раззаков кызматынан алынгандан кийин Москванын жанындагы Кунцевого жашоого жиберилген. Ушундай жол менен анын Кыргызстан менен байланышын үзүп, унутта калышына мүмкүнчүлүк түздү. И. Раззаков 1979-ж. каза болуп, сөөгү ошол жерге коюлду.

60-жылдардын орто ченинен тартып – 80-жылдардын башына чейинки мезгилде партиялык аппараттын кызматкерлери тездик менен көбөйүп отурду. Бул жылдарда Кыргызстандагы партиялык аппараттагы кызматкерлердин саны дээрлик бир жарым эседен ашыкка өстү. Бирок республикадагы чыныгы бийлик Москванын колунда болчу. Москвадагы жогорку партиялык жетекчилик республиканын Борбордук Комитетинин, обкомдорунун биринчи катчыларынын гана эмес, советтик, чарбалык жана башка жетекчилерди, ал гана эмес, чоң заводдордун директорлерин да дайындашкан.

Республикадагы партиялык уюмдардын Пленумдары, чогулуштары өз убагында өткөрүлгөнү менен алар көбүнчө жогорку партиялык органдар кабыл алган токтомдорду талкуулоо менен чектелип, алдын-ала даярдалган чечимдерди кабыл алышкан. Ошол эле учурда коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө улам курчуп бара жаткан татаал маселелерди иштиктүү талкуулоо болгон жок. Бардыгы жайында, айрым гана кемчиликтер орун алууда деген жанылыш көз карашта болушкан. Иш жүргүзүүнүн буйрукчул-акимчил ыкмасы бардык денгээлдеги партиялык органдарда үстөмдүк кылды жана конструктивдүү пикир алмашуу, принципиалдуу сындoo четке сүрүлүп ташталды.

Эл бийлиги принцибин бурмалашып, бардык бийликти өз колдоруна топтоп алышкан партиялык аппараттарда: Борбордук Комитеттен райкомго чейинки денгээлдеги аппараттарда паракорчулук, коррупция кеңири орун ала баштады. Айрым учурларда мындай фактылардын бети ачылып, жазага тартылганды-

гына карабастан, көпчүлүк учурда андай фактылар көзөмөлдүн сыртында калган. Мунун баары коомдун саясий, социалдык-экономикалык жана руханий турмушуна тескери таасир тийгизип, буйрукчул-акимчил системанын терең кризисинин башталышынын жана анын бузулуп бара жаткандыгынын далили.

Кыргыз ССРинин Конституциясы. 1977-ж. 7-октябрда СССРдин, ал эми 1978-ж. 20-апрелинде Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы (Негизги Закону) кабыл алынды. Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясы СССРдин Конституциясынын жана Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясынын негизги жоболорун кайталайт. Ага «өнүккөн социализм» жөнүндөгү идеологиялык жобо киргизилди.

Жаңы Конституцияда Коммунисттик партиянын башкаруучулук ролу мурункуга караганда бир кыйла ачык көрсөтүлдү. Анын 6-статьясында Компартия «совет коомунун жетекчи жана багыттоочу күчү, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын ядросу» деген жобо менен аны мыйзамдаштырды. Жаңы Конституция боюнча Эмгекчилер депутаттарынын Советтери Эл депутаттарынын Советтери деп аталып калды.

Конституцияда формалдуу түрдө болсо да негизги демократиялык эркиндиктерди: сөз, басмасөз, чогулуштар, митингдер, көчөдөгү жүрүштөр жана демонстрацияларга чыгуу, динге ишенүү же ишенбөө эркиндигин жарыялады. Ошондой эле, Конституция эмгек коллективдеринин жана коомдук уюмдардын өсүп бара жаткан ролун тааныды.

Жаңы Конституциянын көптөгөн жоболорунун кагаз жүзүндө гана калгандыгына карабастан, коомдук уюмдардын санынын өсүшүнө шарт түздү. Маданий турмуш, спорттук кыймыл жана башка чөйрөлөрдө көптөгөн коомдук уюмдар пайда болду. Кийинчерээк, «кайра куруу» жана «маалымдуулук» мезгилинде пайда болгон «формалдуу эмес уюмдар» дал ушул коомдук уюмдарга таянуу менен өнүктү.

Тоталитардык режимдин идеологиялык кризисинин курчушу. 60-жылдардын экинчи жарымында эле 80-жылдардын башында коммунизмдин курулбай тургандыгы анык болуп калды. Бул өлкөнүн ички саясатына негиз болгон коммунисттик мифке коркунуч келтирген. Жаңы жетекчилик өз ишмердүүлүгү үчүн идеялык-теориялык, пропагандисттик негизди издей баштады. Ушундай шарттарда «өнүккөн социализм» деген терминди ой-

лоп чыгышты. Эми коммунисттик курулуштун максаттарын пропагандалоонун ордуна өнүгүүнүн жетишилген баскычын пропагандалоого басым жасалды. 1967-ж. Октябрь революциясынын 50 жылдыгына арналган салтанаттуу чогулушта СССРде «өнүккөн социалисттик коомдун» курулгандыгы жөнүндө жарыяланды. Партиялык жетекчилик «өнүккөн социализмди» өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин, бардык экономикалык, социалдык-саясий, илимий-техникалык жана рухий процесстердин өтө жетилген мезгили катары мүнөздөп, ал Советтер Союзунда гана курулган адамзат цивилизациясынын жаңы тиби катары баалады.

Калктын басымдуу көпчүлүгү өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөгү калктын турмушу жөнүндө чыныгы маалыматтарды ала алышкан эмес. Тоталитардык режим өзүнүн бардык тарабын «темир дубал» менен курчап алып, радио, телеберүү, басмасөз, үгүтчүлөр аркылуу бизде баары жакшы, ал эми чет өлкөлөрдө баалар тынымсыз өсүп жатат, айлык акылары төмөн, эмгекчилерди жумушчу ордун жоготуп коюу коркунучу дайыма коштоп жүрөт, социалдык камсыздоо начар, кедейлер менен байлардын ортосундагы карама-каршылыктар курчуп бара жатат деп ишендирүүгө аракет кылышкан. Официалдуу пропаганда СССРди демократиянын жана прогресстин тиреги, ал эми коммунизм – бүткүл адамзаттын түпкү максаты, анын жаркын келечеги деп көрсөтүүгө бардык күч-аракеттерин жумшады.

Эгерде советтик адамдарда «коммунизм» жөнүндө анча-мынча болсо да түшүнүктөрү болсо, «өнүккөн социализм» жөнүндө түшүнүктөрү жок эле. Коммунизмдин ишке ашпастыгы жөнүндө массалардын арасында көз караштар калыптана баштады. Мындай көз караштарды нейтралдаштыруу үчүн, алар «өнүккөн социализм» түшүнүгү Ленин тарабынан белгиленгендигин жана ал коммунизмге карай жолдогу өткөөл баскыч экендигин, «волютарист» Н. Хрущёв болсо аны «аттап өткүсү» келген деп далилдеп жатышты.

«Өнүккөн социализм» жылдарындагы официалдуу пропаганда менен күндөлүк турмуштун ортосундагы ажырым массалык үмүтсүздүктү, партиялык чечимдерге ишенбөөчүлүктү, саясий көңүл коштукту жана адепсиздикти пайда кылды. Иш жүзүндө илимий, маданий жана рухий турмуштун көпчүлүк тармактарында тыюу салуу, чектөө системага айланды. Өткөн мезгилди жана азыркы учурду илимий позициядан талдоого ара-

кет кылган айрым илимпоздор өз изилдөөлөрүн жүргүзүүдөн четтетилди. Сталинчиликти акырындык менен ачык эле актоо башталды. Совет бийлиги жылдарындагы көптөгөн тарыхый окуялар бурмаланып, бул жылдардагы партиянын саясаты туура саясат болгон деп көрсөтүлдү. Мыйзамсыз жазалоо фактылары эскерилбей да калды.

Терең өзгөрүүлөрдүн зарылдыгы. 1982-жылдан 1985-жылга чейинки мөөнөттүн ичинде эле Советтер Союзунда уч жолу жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилик алмашты. 1982-жылдын ноябрь айында 76 жаштагы КПСС БКнын Генеральный секретары, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Председатели Л.И.Брежнев каза болду. Анын ордун Ю.В.Андропов ээледі. Ал көп жылдар бою Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин (МКК) төрагасы, андан кийин 1982-жылдын февраль айында кайрадан КПСС БКнын катчылыгына шайланган. Жаны Генеральный секретарь 1984-ж. февраль айында каза болду.

Ю.В.Андроповдун ордуна жогорку бийликке 73 жаштагы К.У.Черненко келди. Ал бир жылдан ашыгыраак эле иштеди, анткени катуу оорулуу болчу. 1985-ж. март айында узакка созулган катуу оорудан кийин К.У.Черненко каза болду. КПСС БКнын Генеральный секретарлыгына 54 жаштагы Михаил Сергеевич Горбачев шайланды.

СССРдеги бийликтин жогорку тепкичиндеги алмашуулар кеңири эл массаларынын, катардагы коммунисттердин катышуусуз жүргүзүлгөн. Партиялык-советтик система бийлик тепкичтеринде жетекчилерди алмаштыруунун демократиялык механизмин иштеп чыга алган жок. СССРдин экономикалык системасынын жетик эместиги, анын артта калгандыгы, калктын турмуштук керектөөлөрүн камсыз кыла албагандыгы ачык көрүнө баштады.

Ю.В.Андропов 1982-ж. ноябрда Генеральный секретарь болгондон кийин негизги көңүлүн тартипти чыңдоого жана коррупцияга каршы күрөшүүгө топтоду. Өлкөнүн борборунда, Өзбекстанда коррупциянын өтө одоно көрүнүштөрүнүн бети ачылды. Коррупцияга каршы күрөш ошону менен басылып калды. Жетекчи топту жаңылоо анын негизги натыйжасы болду. Бирок бул процесс чектелген гана мүнөзгө ээ болуп, кеткен министрдин ордун анын биринчи орун басары ээледі.

Өндүрүштө уюшкандыкты жана эмгек тартибин чыңдоо боюнча чечкиндүү чаралар көрүлдү. Бирок бул иштер чуулгандуу

кампанияга айландырылып, мурдатан бери көнүмүш болуп калган советтик, акимчил-буйрукчул ыкма менен жүргүзүлүп, Конституциялык нормаларды, адам укуктарын одоно түрдө бузууга жол берилди.

Милиция, МКК, аппарат кызматкерлери адамдардын иш учурунда башка жакта жүргөндүгүн аныктоо максатында, документтерин текшерүү үчүн дүкөндөрдү, базарларды, эс алуу парктарын, коомдук мончолорду, кинотеатрларды жана башкаларды кыдырышты. Иш ордуна отурбаган бир же эки кишинин бетин ачыш үчүн жүздөгөн киши көрүп отурган киносеанстарды үзгөн учурлар да болду. Айыл-кыштактарда да айрым учурларда, жүргүнчүлөрдү ташыган автобустарды токтотуп, анын жүргүнчүлөрүн айылчарба жумуштарына айдашты.

Мындай катуу чаралар абалды өзгөртө алган жок, 1983-ж. биринчи жарымында эмгек өндүрүмдүүлүгү бир кыйла жогорулаганы менен анын экинчи жарымында ал мурунку абалына келди. Ошентип, бул катуу чаралар кыска мөөнөттүү, анча сезилерлик эмес натыйжаларды берип, абалды оңдой алган жок. Ю.В.Андропов жогорку бийликте бир жылдан ашыгыраак убакытка гана туруп, анын да тенинен көбүндө ооруп жатты.

1984-ж. февраль айында бийликке келген К.У.Черненко өлкөнүн экономикалык саясатына эч кандай өзгөртүү киргизген жок. Анын тушунда партиялык номенклатуралык кызматкерлер өзүн жеңил сезип калышты. Өлкө кыска мөөнөткө кайрадан сенектик дооруна кайтып келди. Экономикалык турмушту жандандыруу боюнча аракеттер үзгүлтүккө учурады. Социализмдин болуп көрбөгөндөй жениши жөнүндөгү маалыматтар кайрадан жаныра баштады.

Документтүү материалдар

1. КПСС БКнын, СССР Министрлер Советинин жана ВЦСПСтин 1983-жылдын 28-июлундагы «Социалисттик эмгек тартибин чыңдоо боюнча иштерди күчөтүү жөнүндө» токтомунан:

1. ...Ак ниет эмгекти материалдык жана моралдык сыйлоону кеңири колдонуу, ошол эле мезгилде эмгектик жана өндүрүштүк тартипти бузуучуларга карата келишүүчүлүктүн фактыларын чечкиндүү жоюу, бул үчүн коомдук таасир көрсөтүү чараларын, иштеп жаткан мыйзамдардын нормаларын натыйжалуу пайдалануу зарыл. Эмгек тартибин бузуулар СССР Конституциясында белгиленген ак ниет эмгектенүү милдетинен баш тарткандык катары каралууга тийиш.

2. ...Өзүнө тапшырылган участкакто тиешелүү эмгек тартибин камсыз кыла албаган жетекчинин иши, анын ээлеп турган кызматына дал келбегендик катары бааланууга тийиш.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 60-жылдардын аягындагы – 80-жылдардын башындагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунун өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгүлө.

2. 60–80-жылдардагы Кыргызстандын саясий жетекчилерине мүнөздөмө бергиле.

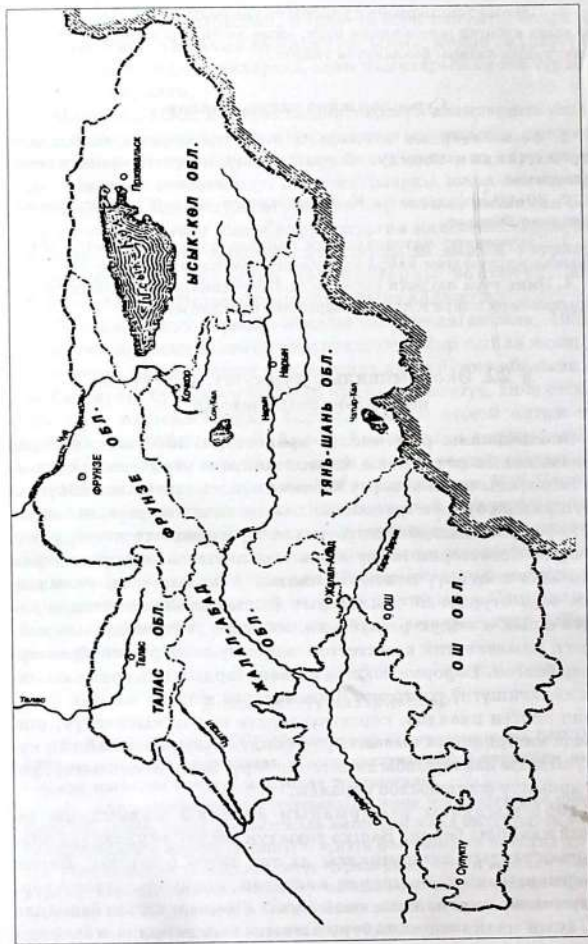
3. Документтүү материалдарды пайдалануу менен 80-жылдардын башында жүргүзүлгөн кайра курууларга мүнөздөмө бергиле.

4. Эмне үчүн өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн түп-тамырынан бери кайра куруунун зарылдыгы келип чыкты?

§ 22. Экономикалык турмушу, өнүгүүдөгү карама-каршылыктар

Экономиканы реформалоо аракеттери. 1965-ж. сентябрда экономикалык реформаны баштоо жөнүндө чечим кабыл алынды. Бирок аны ишке ашыруу биринчи күндөн тартып эле көнүмүш болуп калган буйрукчул-акимчил ыкма менен жүргүзүлө баштады. Реформа жаны административдик борборлоштурууну жүргүзүү, Эл чарба Советтерин жоюу жана тармактык министрликтерди калыбына келтирүү менен башталды. Алардын саны уламдан улам өсүп отурду. 80-жылдардын башында Кыргызстанда эле 50дөн ашык союздук-республикалык жана республикалык маанидеги мамлекеттик комитеттер, министрликтер жана башкармалар болгон. Реформа боюнча ишканалардын иштерине ашыкча кийлигишүүнү токтотуу, ишканаларга жогору жактан бекирилип келген пландык көрсөткүчтөрдүн санын кыскартуу, ишканада материалдык кызыктыруу фондун түзүү, өнөржайлык курулуштарды кайтарылбаган дотация берүү жолу менен эмес, кредит аркылуу финансылоо каралды.

1965-жылдагы реформанын алгачкы кадамдары оң натыйжаларды берди. Башка союздук республикалардай эле, Кыргызстандын экономикасы да тез өнүгө баштады. Бирок реформаны ишке ашырууда көптөгөн ондоолор, түзөтүүлөр, кошумчалар киргизилип, натыйжада 70-жылдардын башында эле, анын маани-маңызы бурмаланып, чындыгында жараксыз

Кыргызстан 60-жылдардын башында

Токтогул ГЭСи

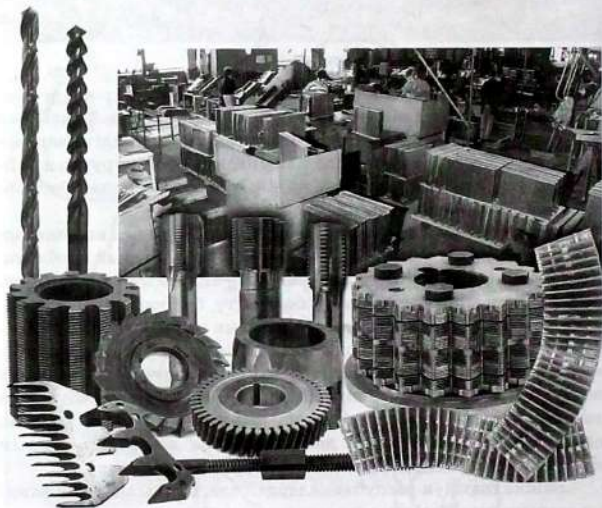
болуп калды. Экономикалык реформа саясий чөйрөнү демократташтыруу менен коштолбогондуктан, каалагандай натыйжа бербеди. Реформаны жүргүзүүгө жетекчилик кылгандардын көпчүлүгү сталиндик заманда калыптанган башкаруунун буйрукчул-акимчил ыкмаларын кадыр тутушкандардан болгондуктан андан баш тарта алышпады.

Башкаруунун жалпы негизин сактап калуу менен ишканалардын отчеттук көрсөткүчтөрүн өзгөртүү аркылуу бардык проблемаларды чечип алууга тырышуу өнөкөткө айланды. Ошондой эле, реформанын ырааттуу жүргүзүлбөгөндүгү, башкаруунун буйрукчул-акимчил системасынын, директивалык пландаштыруунун сакталып калышы ишканаларды планды кандай болсо да аткарууга мажбурлады. Ишканалар планды формалдуу түрдө аткаруу жана ашыра аткаруу менен чектелди. Керектөөчүлөр өндүрүшкө таасир тийгизүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырады. Мындай система өндүрүштө иштегендерди демилгеден да арылтты, сандык көрсөткүчтөрдү аткарып тим болууга аргасыз кылды.

Башка союздук республикалардай эле, 60-жылдардын экинчи жарымында Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсү тездеди. 70-жылдарда экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн темпинин жайлай баштаганына карабастан, республиканын эл

чарба комплекси алга карай бир кыйла кадам жасады. 1966 – 1985-жж. Кыргызстанда 150дөн ашык ири өнөржай ишканалары ишке киргизилди. Машина куруу, түстүү металлургия, электроника, электротехника, прибор куруу, курулуш индустриясы жана гидроэнергетика сыяктуу өнөржайдын маанилүү тармактары түзүлдү. 1985-ж. республиканын өнөржайы 130дан ашык тармактан туруп, 4 минден ашык наамдагы буюмдарды чыгарган, 405 ири ишкана болгон. Дүн продукциянын 60 пайызын, улуттук кирешенин жарымына жакынын өнөржайынын үлүшү түзгөн.

Орто Азия жана Казакстандын аймактары үчүн маанилүү роль ойногон ири өнөржай ишканалары курулду. Алардын ичинде электрондук эсептөөчү машиналар заводу, бургу заводу, Токмоктогу айнек заводу, продукциясы дүйнөнүн 35 өлкөсүнө экспорттолгон «Кыргызавтомаш» заводу жана башкалар бар. Орто Азия-

«Кыргызавтомаш» заводунун ички көрүнүшү жана чыгарылган продукциялары

дагы эң ири ишканалардын бири – кубаттуулугу жылына 82, 9 млн. метр кездеме токуп чыгаруучу кыргыз текстиль комбинаты, Ош текстиль комбинатынын экинчи кезеги ишке киргизилди. Кубаттуулугу 1 млн. 200 мин кВт болгон Токтогул ГЭСи, 800 мин кВт болгон Күрпсай ГЭСи бүткөрүлдү.

Өндүрүштү андан ары концентрациялоо чаралары көрүлдү. 70-жылдарда өндүрүштүн көлөмү 2 млн. сомго жетпеген ишканалардын үлүшү эки эсе кыскарды жана ири ишканалардын үлүшү ошончого өстү. Өнөржайда өндүрүштүк бирикмелер түзүлдү. 1985-ж. республикада 123 ишкананы бириктирген 40 бирикме иштеп, алар өнөржай продукциясынын 30 пайызга жакынын берген.

Бирок экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн мындай маанилүү милдеттери да көбүнчө экстенсивдүү негизде чечилди. Көпчүлүк учурда тармакты өнүктүрүү үчүн колдо болгон жабдууларды толук пайдалануунун жана мурда иштеп жаткан ишканаларды технологиялык жактан кайра куруунун ордуна, биринчи кезекте жаны башталган курулушка капиталдык салымдарды жумшашты. Бул экономиканын өнүгүшүнүн экстенсивдүү мүнөзүн күчөттү. Натыйжада, эмгек ресурстарынын жасалма тартыштыгы келип чыкты.

Эмгек ресурстарынын тартыштыгын айыл-кыштактардагы жергиликтүү жаштардан квалификациялуу жумушчу кадрларын даярдоо, аларды ишке орноштуруу жолу менен чечпестен, республикалардан тышкаркы райондордон квалификациялуу жумушчуларды чакыруу жолу менен чечүүгө басым жасалды. Туракжай маселеси чечилбегендиктен жана төмөнкү квалификациялуу, айлыгы төмөн жумуштарда иштегендиктен жергиликтүү улуттагы көпчүлүк жаштар шаарлардагы, өзгөчө борбордогу ири ишканаларда бекемделип кала албады. Алардын көпчүлүгү айыл-кыштактарга кайтып барышып, жумушсуздардын катарын толукташты. 80-жылдардын орто ченинде айыл-кыштактарда туруктуу иш менен камсыз болбогондордун саны 140 миңден ашты.

80-жылдардын башында айыл-кыштактардагы мындай абалды оңдоо боюнча аракеттер жасала баштады. Жаңы ишканалар менен алардын филиалдары орто жана майда шаарларда, шаар тибиндеги кыштактарда жайгаштырылды. Бул жылдарда 22 өнөржай ишканасы жана 20 цех ишке киргизилди. Бул курчуп бара жаткан социалдык маселени бир кыйла жумшартты, бирок аны чече албады. Ал үчүн айыл-кыштактарда айыл-

чарба продукцияларын кайра иштетүүчү майда жана орто ишканаларды куруу, жаштарды жумуш орундары менен камсыз кылуу керек эле.

Айылчарбасынын абалы. 60-жылдардын орто ченинде айыл чарбачылыгы экономиканын эн артта калган тармагына айланды. Н.С.Хрущёвдун айылчарбасын реформалоо программасынын ойрондолушу өлкөнүн жаны жетекчилигин агрардык саясатты кайра карап чыгууга аргасыз кылды. Жетекчиликтин бул тармактагы алгачкы кадамдары бир топ эле үмүттөндүрдү.

КПСС БКнын 1965-ж. мартындагы Пленумунда улуттук кирешени айылчарбасынын пайдасы үчүн кайра бөлүштүрүү, айылкыштактын социалдык проблемаларын кеңири чечүү, айылчарба продуктуларынын дүн соодалай баасын жогорулатуу боюнча чараларды белгиледи. Колхоздордун үстүнөн көзөмөл бошондо тулду. Эми алар беш жылдык план боюнча туруктуу баада сатууга тийиш болуп калды. Пландан ашыкча өндүрүлгөн продукцияны мамлекетке 50 пайыздан кем эмес өлчөмдө жогорулатылган баада сатууга мүмкүнчүлүк берилди.

Ошондой эле, айылчарба продуктуларына орточо баа 1965-ж. – 20 пайызга, 1970-ж. – 25, 1979-ж. – 12 жана 1984-ж. – 16 пайызга жогорулатылды. Бааларды мындай деңгээлде жогорулатуу каалагандай оң натыйжаларды берген жок. Себеби, айылчарба машиналарына жана жер семирткичке баалар андан ылдам өсүп отурду. Баалардын тең эместигинен улам колхоздор менен совхоздордун экономикалык абалы оорлоп, 80-жылдардын башында алардын көбү карызга белчесинен батты.

Айылчарбасынын маселелерин капиталдык салымдын өлчөмүн көбөйтүү аркылуу чечүүгө аракет жасалды. 1966–1985-жж. республиканын айылчарбасына 5, 3 млрд. сом жумшалды, же жылына орточо 276 млн. сомду түздү. Айыл чарбачылыгына сарпталган каражаттар оң натыйжа бербеди. Анткени, алардын басымдуу көпчүлүгү жердин түшүмдүүлүгүн арттыруу, өндүрүштү механизациялоо, айыл-кыштакты кайра куруу же продукцияны сактоо жана кайра иштетип чыгуунун ордуна, кымбат баалуу чоң комплекстерди курууга жумшалды.

Бул жылдарда айыл чарбачылыгын механизациялоонун деңгээли бир кыйла жогорулады. Машина-трактордук парк толук жаңырды. 1985-ж. алардын жалпы энергетикалык кубаттуулугу 7244 миң ат күчүн түздү. Республиканын ар бир колхозуна орточо 4,5 миң ат күчү кубатындагы 61 трактор, 12,2 эгин жый-

ноочу комбайн туура келген. Бирок картошка, кызылча, пахта жана тамеки жыйноодо кол эмгеги басымдуулук кылды.

Өкмөт тарабынан өзүмдүк чарбаларга көңүл бурулду. Өзүмдүк чарбаларда чарбачылык кылуу боюнча айрым чектөөлөр алынып ташталды. 1977-ж. андан кийин 1981-ж. жеке менчикти колдоо боюнча чечимдер кабыл алынды. Жеке чарбачылык үчүн берилүүчү жер аянтынын көлөмү эки эсеге көбөйтүлүп, колдогу жеке малды күтүүдөгү сандык чектөөлөр алынып салынды. Борбордун мындай саясаты бул тармакта бурулуш жасоого жөндөмсүз болду. Анткени, айыл чарбасында өндүрүштүн өнүгүшүн камсыз кылууга эмес, тескерисинче, кошумча азыктүлүктү алып коюуга багытталган коллективдүү чарбачылык жүргүзүү принциби үстөмдүк кылып турган эле. Жергиликтүү бийликтер жеке чарбалардын өнүгүшүнө тоскоолдук кылган жана ушундай жол менен колхозчуларды колхоздук жерлерде иштөөгө аргасыз кылууга болот деп эсептешкен. Ошентип, жеке менчик чарба менен коллективдүү чарба бири-бири менен таптакыр эле сыйышпай калды.

Айылчарбасынын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында өкмөт бир катар реформаларды жүргүздү. Ал айыл чарбачылыгы менен азык-түлүк өндүрүүчү ишканалардын байланышын чыңдоого, колхоздук өндүрүштү башкарууну кайра курууга багытталган. 1977–1978-жж. баштап өндүрүштө адистештирүүнү күчөтүүгө жана айылчарба азыктарын кайра иштетүүнү көбөйтүүгө мүмкүндүк берүүчү «өндүрүштүк комплекстер» түзүлө баштады. Алар колхоздорду, совхоздорду, тамак-аш өнөржайын, илимий өндүрүштүк бирикмелерди камтыган. 1980-ж. чейин Кыргызстанда мындай 165 комплекс иштеп турган. Бул чаралар күткөндөй натыйжа бербеди.

Катаал буйрукчул-акимчил башкаруунун үстөмдүгү, өз алдынчалыктын ар кандай көрүнүштөрүн жок кылуу дыйкандардын социалдык активдүүлүгүн жокко чыгарды, өз ишинин жыйынтыгына болгон кызыгуусун иш жүзүндө жок кылды. Тендемчилик психология дыйкандардын салт-санаасына терс таасир тийгизди. Өндүрүштү уюштуруу, анын жыйынтыгын арттыруу үчүн болгон аракеттер колдоого алынбады.

80-жылдардын башында айылчарбасы кризистик абалга жетти. Ошондой кырдаалда КПСС БКнын май (1982-жыл) Пленуму болуп, ал *Азык-түлүк программасын* бекитти. Агроөнөржай комплекстерин түзүү, анын чечкиндүү чараларынын бири болуп

калды. Бир аймакта жайгашкан колхоздор, совхоздор жана айылчарбасынын муктаждыктары үчүн иштеген башка ишканалар аймактык агроөнөржай комплексине бирикти. Бул чаралар айыл чарбачылыгынын өнүгүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүгө тийиш эле.

Айылчарбасындагы кайра куруулар буйрукчул-акимчил системанын чегинде жүргүзүлгөндүктөн, анда сенектиктин тагы калган эле. Түзүлгөн күндөн тартып эле агрардык өнөржай комплекстери өзүн актаган, толук кандуу экономикалык организмге айлана албай, жөнөкөй гана административдик бирикмеге айланып калды. Айылчарбасын башкаруу аппараты өсүп, дыйкандардын ишин көзөмөлдөгөндөр көбөйдү. Ошондой болсо да, ал айылчарбасындагы башкы звенону – дыйкандардын таламдарын, кыштактагы экономикалык мамилелерди кайра түзүүнү, чарбалык механизмди түп-тамырынан бери кайра курууну камтый алган жок.

Айылчарбасынын өнүгүү темпи уламдан-улам төмөндөй берди. Айылчарба продукциясын өндүрүүнүн өсүшү, партиянын Азык-түлүк программасында каралгандай, калктын жан башына зарыл болгон сандагы азык-түлүк продуктулары менен камсыз кыла албады.

Кыргызстандын айыл чарбачылыгынын башкы тармактарынын бири болгон мал чарбачылыгы, өзгөчө кой чарбачылыгы өтө оор абалда калды. Кой чарбачылыгына колхоздор менен совхоздордун бардык кирешесинин 34 пайызы туура келген. Бул тармакта негизинен жергиликтүү калктын өкүлдөрү кесиптенишкен жана тоолуу райондордогу чарбалардын жалпы кирешесинин 90 пайызын берген. 80-жылдардын башында биринчи жолу кой чарбачылыгы зыяндуу тармакка айланып, көптөгөн колхоздор менен совхоздор мамлекетке карызга бата баштады.

Сууроолор жана тапшырмалар

1. 60-жылдардын орто чениндеги Кыргызстандын эл чарбасынын абалына мүнөздөмө бергиле.
2. 1965-жылдагы экономикалык реформа жана анын натыйжалары жөнүндө айтып бергиле.
3. 70–80-жылдардагы өнөржайдагы сенектик көрүнүштөр эмнеден көрүндү? Анын себептери эмнеде?
4. Бул мезгилдеги айылчарбасынын өнүгүшүнө мүнөздөмө бергиле. Айылчарбасынын өнүгүшүнө эмнелер тоскоолдук кылды?

§ 23. Маданияты жана руханий турмушу

Билим берүү жана илим. Социалдык-экономикалык чөйрөдөгү терс көрүнүштөр маданиятка жана руханий турмушка таасирин тийгизди. 70–80-жылдарда алар өзгөчө ачык көрүндү. Билим берүү тармагында 60–80-жылдарда көптөгөн эксперименттер жүргүзүлүп, саясатташтыруу күчөдү. 1966–1967-жж. тартып республиканын мектептеринде жаңы программа менен окутуу башталды.

Мурда тыюу салынып келген кибернетика, генетика менен катар эле, философияны, социализмдин саясий экономикасынын жана илимий социализмдин башталгыч курсу орто мектептерде атайын бир курска – коом таануу курсуна бириктирилди. Партиянын тарыхы СССР тарыхы менен окутула баштады. Ошол эле мезгилде, Кыргызстан тарыхына бир аз гана саат убакыт бөлүнүп, ал да окуу китептеринин жетишпегендигинен иш жүзүндө окутулбай калды. 8-класстарга «Совет мамлекетинин укуктарынын негиздери» деген курс киргизилди.

1972-ж. КПСС Борбордук Комитети, СССР Министрлер Совети «Жаштарга жалпыга милдеттүү орто билим берүүгө өтүүнү аяктоо жана жалпы билим берүүчү мектептерди андан ары өркүндөтүү жөнүндө» атайын токтом кабыл алды. Ал эми 1973-ж. «СССРдин жана союздук республикалардын элге билим берүү жөнүндөгү мыйзамдарынын негиздери» бекитилди. Булардын бардыгы тен билим берүү тармагын сапаттык жактан жакшыртууга багытталган эле.

Бул маанилүү документтердин кабыл алынышы Кыргызстандын ар бир гражданына орто билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу дегенди билдирген. Жаштардын акысыз орто билим алуу укугу 1978-ж. кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясына киргизилген. 1981–1982-окуу жылында республиканын бардык типтеги 1734 мектебинде 909,6 миң окуучу окуган. 1979-ж. орто мектепти 85,3 миң окуучу бүтүргөн. 1979-ж. 8-классты бүтүргөн окуучулардын 98,6 пайызы орто мектептерде же атайын орто окуу жайларында окушкан.

Советтик граждандарды «эн эле билимдүү элге айландыруу» эл чарба планына киргизилгендиктен, аны сөзсүз аткаруу керек болду. Ошол үчүн жакшы натыйжа бербеген кечки жана сырттан окуунун формалары кенири колдонулуп, ага орто билими жок 45 жашка чейинки граждандар тартылды. 1981–82-окуу

жылында 101 кечки жана сырттан окуу мектептери иштеп, анда 60 минге жакын окуучу окуган. Кесипчилик-техникалык окуу жайларынын алдында атайын группалар ачылып, анда да орто билим беришкен.

Жаштарды орто мектептерге тартууну 100 пайызга жеткирүүнү талап кылуу терс көрүнүштөрдү күчөттү. Билим берүү ишин сандык көрсөткүчтөр аркылуу баалоонун катуу критерийи киргизилип, окуучуларды экинчи жылга калтырууга каршы жана алардын контингентин сактоо үчүн активдүү күрөш жүргүзүлдү. Мунун баары орто мектептерде билим берүүнүн сапатын начарлатты. Билим берүүнү башкаруучу бюрократиялык структуралар мугалимдерди окуучуларга көтөрмөлөп баа коюуга жана ал аркылуу окуу-тарбия процессинде жогорку көрсөткүчтөрдү камсыз кылууга аргасыз кылды. Бул жылдарда мугалимдердин эмгек акысы төмөн болуп, анын коомдогу кадыр-баркы ылдыйлап кетти. Мугалимдерди өзүнүн негизги жумушунан башка көптөгөн коомдук жумуштарды да аткарууга мажбурлашкан.

60–80-жылдарда окуучу жаштарды эмгекке тарбиялоого өзгөчө көңүл бурула баштады. Мамлекет алардын баарын каржылоого мүмкүнчүлүгү болбогондуктан көпчүлүк мектептерди мамлекеттик ишканаларга жана колхоздорго шефтик жардам алуучу катары бекитти. Бул мектептердин шефтик мекеме-ишканалардын алдында көз каранды абалда калышына алып келди.

Бул жылдарда мектептер аралык окуу-өндүрүштүк комбинаттарын уюштуруу жаңылык болду. 70-жылдардын аягында бул комбинаттарга республика боюнча 100 миңден ашык окуучу тартылган. Мектептерди ремонттоо каникул учурунда жүргүзүлүп, ал мектеп мугалимдери жана ата-энелердин күчү менен жасалып калды. Ремонт иштерине шефтик мекемелер да жардам көрсөтүшчү. Алар көпчүлүк учурда ремонт иштери үчүн зарыл материалдарды таап берүүгө жардам берип, ремонт жумуштарын мектеп мугалимдери, жогорку класстардын окуучулары жана ата-энелер жасашчу. Ошондой эле, ремонт жумуштарына ата-энелер да каражат топтоп беришчү.

Бул мезгилде Кыргызстанда жогорку жана атайын орто билим берүү өнүктү. Жогорку окуу жайлары менен техникумдардын тармагы бир кыйла кенейип, алардын материалдык-техникалык базасы чындалды. Кыргыз мамлекеттик искусство институту, Фрунзедеги орус тили жана адабияты педагогика институту, Фрунзедеги музыкалык-педагогикалык, Пржевальскидеги,

Оштогу, Нарындагы педагогикалык окуу жайлары, Оштогу курулуш, соода, Майлысайдагы электро-механикалык техникумдары ачылды. Айылдык кесиптик-техникалык окуу жайлары да бир кыйла кенейди.

Окуу жайларында жогорку билимдүү адистерди даярдоонун сандык көрсөткүчтөрүнө көбүрөөк көңүл бурулду. 80-жылдардын башында республиканын жогорку окуу жайларында 55 миңден ашык студент окуган. Маркстык-лениндик көз караштарды калыптандыруу жогорку окуу жайларынын башкы милдеттеринин бири болду.

70-жылдардын башында өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдө илимий-техникалык революциянын жаңы этабы башталды. Бул процесстен СССР да четте калган жок. Партиялык-мамлекеттик жетекчилик экономиканы экстенсивдүү жолдон интенсивдүү жолго которуу, илимий-техникалык революцияны кеңири жайылтуу милдетин алдыга койду. 1971-ж. партиянын XXIV съездинде «илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин чарбанын социалисттик системасы менен органикалык түрдө кошуу» милдетин белгиледи. Өлкөдөгү кризистин тереңдеши Кыргызстандагы илимдин өнүгүшүнө терс таасирин тийгизди.

Илимий кызматкерлердин саны 1980-ж. 8 миңден ашты. Кыргызстандын илими негизинен жергиликтүү мүнөздө өнүктү. Табигый, техникалык жана коомдук илимдер боюнча маанилүү фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөр ишке ашырылды. Геология, математика, биохимия, физиология, автоматика, тоо-кен машиналарын жасоо, медицина боюнча бир катар изилдөөлөрдүн натыйжалары СССРде жана чет өлкөлөрдө кеңири белгилүү боло баштады. Башка республикалардай эле, Кыргызстандын окумуштууларынын көп эмгектери өз учурунда колдоого ээ болбой, натыйжалуулугу төмөн болду.

Адабият жана искусство. 60–80-жылдардагы карама-каршылыктар Кыргызстандын адабияты менен искусствосуна да таасирин тийгизди. Тоталитардык система көркөм интеллигенциядан өзүнүн демократияны чектөө багытын актоону талап кылды. Искусство чыгармаларынын кадыр-баркы менен партиялык жетекчилик «өнүккөн социалисттик коом адамзат цивилизациясынын жогорку тиби», «совет эли – адамдардын жаңы тарыхый жалпылыгы», «партия менен элдин бузулгус биримдиги», «социалисттик демократия – демократиянын жогорку тиби», «социалисттик турмуш образынын» буржуазиялык тур-

Б.Бейшеналиев

Т.Турсунбаева

С. Чокморов

муш образынан артыкчылыгы жөнүндөгү жоболорду бекемдөөгө аракет кылышкан.

Жазуучулар, сүрөтчүлөр, композиторлор союздары – партиянын официалдуу багытын жүргүзүүчү уюмдардан болуп калды. 1982-ж. Кыргызстан жазуучулар союзунда 214, сүрөтчүлөр союзунда 95, композиторлор союзунда 22 мүчөсү болгон. Бул союздардагы партиялык уюмдар чыгармачылык ишке көзөмөлдүк жүргүзүп турушту.

60-жылдардын аягынан тартып адабият жана искусство жаатында партиялуулук жана элдүүлүк принцибине, «социалисттик реализм» рухуна ылайык жазылган чыгармалар көбүрөөк колдоого алына баштады. Алар совет элинин социализм жана коммунизм үчүн күрөшүн, эмгекчилердин Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы ооруктагы эмгектик эрдиктерин, элдердин достугун жана бүткүл дүйнөнүн эмгекчилеринин интернационалдык тилектештигин даназалаган чыгармаларды жаратууга тийиш болду.

Көркөм чыгармалардын тематикасын жөнгө салуу максатында 70-жылдардын ортосунан тартып мамлекеттик заказ берүү системасы киргизилди. Бул система кино чыгармачылыгына көбүрөөк тарады. Заказ берүү системасы эркин чыгармачылык иштерди чектеди. Көркөм чыгармачылыкты чектөө системасы адатка айланды. Чет өлкөлүк көркөм маданият менен таанышууга чек коюлду. Чыгармачылык сында догматтык баа берүү үстөмдүк кыла баштады.

Ушул жылдарда өткөн кезеңди жана учурдагы кырдаалды талдап чыгып, көркөм өнөргө жаңылык киргизүүгө аракет кыл-

«Биринчи мугалим» фильминен

ган чыгармалар жаралды. Ч.Айтматовдун «Гүлсарат» повести 1968-ж. СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду. Кийинки жылдарда «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар», «Кылым карытар бир күн» деген повесттери жарык көрдү. Жазуучунун чыгармалары дүйнөнүн 80ден ашык өлкөсүнүн тилине которулду. Ч.Айтматов 1977-ж. СССР Мамлекеттик сыйлыгына, 1978-ж. Социалисттик Эмгектин Баатыры деген ардактуу наамга татыктуу болду. 1980-ж. ага Италиянын Этрурия сыйлыгы ыйгарылды. Т.Касымбеков «Сынган кылыч» деген көлөмдүү романын жазды. Анда өткөн кылымдагы Кыргызстандын түштүгүндөгү тарыхый окуялар чагылдырылып, маанилүү коомдук, саясий жана социалдык маселелер козголгон.

Бүткүл союздук жана дүйнөлүк экранда «Бакайдын жайыты», «Манасчы», «Уркуя», «Биринчи мугалим», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар», «Кызыл алма» жана башка фильмдер жогору бааланды. Кыргызстандын сүрөтчүлөрү менен скульпторлору: Г.Айтиев, Т. Садыков да мыкты чыгармаларын жаратышты.

Эмгекчи калктын турмуш-тиричилиги. КПССтин XXIII съездинде, Кыргызстан Компартиясынын XIV съездинде, бардык жогорку партиялык форумдарда калктын турмуш денгээлин

С. Эралиев

Т. Океев

Т. Садыков

жогорулатуу партиянын эң маанилүү милдеттеринин бири катары белгиленди. 1978-жылдагы Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясында ар бир гражданин эс алууга, саламаттыгын сактоого, туракжай алууга, материалдык камсызданууга укуктуу деп жазылды.

70–80-жылдарда эмгекчилердин реалдуу кирешелеринин өсүү темпи төмөндөй баштады. Бул мезгилде акчалай киреше бир кыйла өстү. Эгерде 1960-ж. өнөржай кызматкерлеринин орточо айлыгы 88,7 сомду түзсө, 1980-ж. 169,5 сомго жетти. Айылчарба кызматкерлеринин орточо айлыгы 1960-ж. 52,6 сомду түзсө, 1980-ж. 126 сом болду. Калктын турмуш-тиричилик денгээли бир кыйла эле жогорулады. Бирок акчалай кирешенин көлөмүнүн көбөйүшү калктын турмуш-тиричилик денгээлин жогорулатуу маселесин толук чече албады. Ошол эле мезгилде товарлардын баасынын, кызмат көрсөтүү акысынын өсүшү сомдун сатып алуу жөндөмдүүлүгүн төмөндөттү. Калктын акчалай кирешесинин өсүшү эл керектөөчү товарларды чыгаруу менен коштолгон жок. Эл керектөөчү товарлардын тансыктыгы уламдан улам күчөй берди.

Тансыктыкты чет өлкөлөрдөн кенири керектелүүчү товарларды улам көбүрөөк сатып алуу жолу менен чечүүгө аракет кылды. Буга батыш өлкөлөрүнө нефть менен газды сатуудан түшкөн он миллиарддаган долларлар жумшалды. Ошол эле мезгилде араб өлкөлөрү да нефтини кенири масштабда экспортко чыгарышкан. Бирок алар нефти сатуудан түшкөн долларларды өнөржайын түзүүгө, эл чарбасын түп-тамырынан бери кайра курууга, социалдык-маданий чөйрөнү өнүктүрүүгө жумшашты.

70-жылдардын аягында нефтинин дүйнөлүк баасынын кескин төмөндөшүнүн натыйжасында СССРдин мамлекеттик бюджетинде көп миллиарддык акчанын тартыштыгы пайда болду.

Түзүлгөн оор абалдан чыгуу үчүн жетекчилик алкогольдук ичимдиктерди сатууну кеңейтип, азык-түлүк жана өнөржай товарларына бааны жогорулатты. Акчанын тартыштыгы маселесин чечүү үчүн өнөржай ишканаларынан түшкөн пайданы гана шыпырып албастан, машиналарды, жабдууларды жаныртууга жумшалуучу каражаттардын бир бөлүгүн да алып коюуга чейин барды. Чет өлкөлөрдөн арзан баада өнөржай товарлары сатылып алынып, ички базарда кымбат баада сатылып жатты. Эгин да сырттан көбүрөөк сатылып алына баштады. Ушундай жол менен гана өлкөдө баары жайында деген көз карашты түзүүгө аракеттенишкен.

Импорттук товарлар бардыгына жеткен эмес. Чет өлкөдөн алынган товарлар да тансык товарлардын катарына кирген. Аны мамлекеттик дүкөндөрдөн тааныштык боюнча, же «блат боюнча» гана ала алышкан. Алардын айрымдары алган товарларын базарга алып чыгып эки-үч эсе ашык баада саткан. Чет өлкөлүк кийимдерди аз гана адамдар кийишкен. Калктын басымдуу көпчүлүгүнө ата мекендик өндүрүштөн чыккан, төмөнкү сапаттагы кийимдер гана жеткиликтүү болгон. Ал эми миндеген айылкыштактардын карапайым калкы кебез ичтелген купайкелерге жана советтик кирза өтүктөргө жеткенине ыраазы болушкан.

70 – 80-жылдарда калктын турмуш деңгээли боюнча Кыргызстан жалпы союзда акыркы орундарда турган. Ал эми кыргыздардын өзүнүн турмуш деңгээли Кыргызстанда жашаган башка улуттардан бир кыйла төмөн болду. Экономикадагы терс көрүнүштөр, чарбанын кыйрай башташы жакынкы жылдарда калктын турмуш деңгээлинин кескин төмөндөшүнө алып келери ачык-айкын боло баштады.

Бул жылдарда жетекчилик туракжай маселесин чечүүгө көп аракет жасады. 1961–1979-жж. республикада 20 650 миң чарчы м үй курулуп, 2113 миң адам же республиканын калкынын үчтөн экиси туракжай шартын жакшыртышты. Республиканын борборунда жаңы туракжай райондору пайда болду. Миллиондогон сом акча каражаттарынын жумшалгандыгына карабастан туракжай маселесин чечүүгө мүмкүн болбоду. Жүз миндеген адамдар туракжай шартын жакшыртууга муктаж эле. Борбордо бүткөрүлгөн туракжайдын көпчүлүгү СССРдин башка аймактарынан союздук баш ийүүдөгү ишканаларда иштөө үчүн чакырылган жумушчуларга, инженердик-техникалык адистерге берилди. Ал эми Кыргызстандын өзүндө жашаган адамдар 20–30 жылдап

туракжайдын кезегинде турууга аргасыз болушту. Узак жылдар бою туракжай ала албагандыктан шаарлардагы өнөржай ишканаларында иштөө үчүн келишкен жергиликтүү улуттагы жүз миңдеген жаштар кайрадан айылдарына кетишти. Жакынкы мезгилдерде туракжай алуудан үмүтүн үзгөн бир топ адамдар борбор шаардын тегерегиндеги айрым жерлерден жер ээлеп алышып, өз алдынча там салып алышты. Борбор шаарда өз алдынча үй курууга тыюу салынгандыктан, алар куугунтукка алынды, шаардык каттоого алынбады. Республиканын жетекчилиги буга жеткиликтүү көңүл бурбай, көрсө да көрмөксөндүккө, билсе да билмексендикке салды.

Бул жылдарда айыл-кыштактарда бир кыйла өзгөрүүлөр болду. 1965–1979-жылдарда бардык каржылоо булактарынын, көбүнчө жеке каражаттарынын эсебинен айыл-кыштактарда 9 млн. чарчы м турак жай курулду. Дээрлик бардык кыштактарга электр тогу жетти. Бирок КПССтин 1989-ж. Программасында белгиленгендей «шаар менен кыштактын айырмасын жоюу» максаты ишке ашкан жок. Жергиликтүү калктын 80 пайызы жашаган айыл-кыштактарда жолдор, маданий жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө имараттарынын курулушу мезгил талабынан артта калды.

Официалдуу маалыматтарда көкөлөтө мактаганына карабастан, калкты медициналык жактан тейлөө да талаптын денгээлинен артта калды. 1980-ж. республикада 10400 врач жана 32700 медициналык атайын орто билимдүү кызматчылар иштеген. Ооруканаларда ар бир 10000 адамга эсептегенде орточо 119,4 орун туура келип, дүйнөдө алдынкы орундарда турган. Бирок ооруканалардын техникалык жабдылышы, тейлөөнүн сапаты төмөн болду. Чет өлкөлөрдө, өзгөчө өнүккөн алдынкы өлкөлөрдө өлгөндөрдүн саны кыскарып отурса, СССРде, ошонун ичинде Кыргызстанда өсүп отурду. 1000 адамга эсептегенде өлгөндөрдүн саны 1965-ж. 6,5тен, 1979-ж. 8,3кө жетти. Өзгөчө бир жашка чейинки жаш балдардын өлүмү азайган жок. Мунун баары коомдогу терең кризистин жетилип келе жаткандыгынын, бардык чөйрөдө терс көрүнүштөрдүн өсүп бара жатканынын белгиси эле.

Партиялык жетекчилердин турмуш-тиричилиги. Социалдык чөйрөдөгү терс көрүнүштөрдүн пайда болушуна бөлүштүрүүнүн адилетсиз мүнөзү да таасир этти. Жогорку партиялык-мамлекеттик бийликтегилер төмөн жактан чектелбеген жана көзөмөлгө алынбаган бийлигинин шарттарында, өздөрүн азык-

түлүк жана өнөржай товарлары менен жабдуунун жабык системасын киргизишкен, алар таңсыктыкты жана спекуляциялык баа дегенди билишкен эмес. Министрлер Совети жана Компартиянын Борбордук Комитетинин атайын чарбасы минералдык жер семирткичтери жана гербициддери жок, таза жашылча-жемиштер менен камсыз кылып турган. Экологиялык жактан таза мындай продуктулар жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилерди тейлеген атайын дүкөндөрдө жана буфеттерде сатылган. Жогорку жетекчилер үчүн айылчарба продуктуларын кайра иштеткен атайын жабык цехтер иштеген. Борбордук Комитеттин, Министрлер Советинин жана башка жогорку башкаруу мекемелеринин аппаратында иштеген кызматкерлерге атайын талондор берилип, ал талон менен атайын ишканалардан тамактанышкан. Канчалык кызматы жогору болсо, артыкчылыктары ошончолук көп болгон. Чиновниктер этти, сүттү, картошканы, жашылчаларды жана башкаларды атайын жабык дүкөндөрдөн төмөндөтүлгөн баада алышкан.

70–80-жылдарда жогорку жетекчилик үчүн чет мамлекеттерден жогорку сапаттагы өнөржай жана азык-түлүк товарларын анча чоң эмес партиялар менен алып келе баштады. Алар атайын санаторийлерде, пансионаттарда эс алышып, денсоолуктарын чыңашкан. Ошондой эле, алар үчүн кенен жана көп бөлмөдөн тургай чоң ашканасы жана балкондору бар квартиралар курулган.

Жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилердин атайын бекитилген үй-бүлөлүк дачалары болуп, алардын үйлөрү атайын үй кызматкерлери тарабынан тейленип турган. Үй кызматкерлери жана башка тейлөө кызматкерлери атайын кесиптик уюмга бириктирилген. Алардын кызматы эмгек стажына эсептелген. Областтык жана райондук партиялык жетекчилер үчүн да дачалар курулуп, алардын баары мамлекет тарабынан каржыланган. Ар түрдүү денгээлдеги жетекчилер жана алардын үй-бүлөлөрү калктын кенири массасы үчүн кол жеткис болгон дарылоо жайларында тейленген. Алар эң мыкты медициналык аппараттар, зарыл медикаменттер менен жабдылып, анда жогорку квалификациялуу врачтар иштешкен.

Түрдүү денгээлдеги жетекчилер үчүн, алардын үй-бүлөлөрү үчүн атайын ишканалардан кийим тигилип, арзан баада сатылган. Аларды материалдык-финансылык камсыздоо жеңил өнөржай министрлигине жүктөлүп, Министрлер Советинин резервдик фон-

дуанан финансылык дотация бөлүнүп турган. Жетекчилердин балдары ошол жердеги эң мыкты бала бакчаларга, мектептерге барышып, аны бүткөндөн кийин бардык эрежелерди бузуу менен кадыр-барктуу жогорку окуу жайларга өтүшкөн.

Компартиянын жетекчилери дайыма кайталап келишкен адилеттүү, тапсыз коомду куруу ниеттери, иш жүзүндө адилетсиз, тең эмес коомду курууга алып келген.

Суроолор жана тапшырмалар

1. 60–80-жылдардагы элге билим берүү тармагындагы мамлекеттин саясатынын негизги багыттарына мүнөздөмө бергиле.

2. Адабият сабагынан алган билимиңди пайдаланып, бул мезгилдеги маданияттын өнүгүшүнүн негизги багыттарын көрсөткүлө.

3. Бул жылдардагы социалдык проблемалар жана калктын турмуш тиричилик деңгээли жөнүндө айтып бергиле.

4. Адабият жана искусстводогу чыгармачыл адамдар жөнүндө чакан аңгеме жаз.

VIII г л а в а. СОВЕТТЕР СОЮЗУНУН КУЛАШЫ ЖАНА КӨЗ КАРАНДЫ ЭМЕС КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ЖАРАЛЫШЫ

§ 24. Коомдук-саясий чөйрөнү реформалоо аракеттери жана калктын активдүүлүгүнүн өсүшү.

Экономикалык өнүгүшү

Бурулуштун башталышы. КПСС БКнын апрель (1985-ж.) Пленуму Советтер Союзунун, ошонун ичинде Кыргызстандын тарыхындагы жаңы мезгилдин башталышы болуп калды. Анда коомдук-экономикалык турмуштун көп маселелери жаңыча коюлду. М.С.Горбачевдун реформасы «тездетүү», «маалымдуулук», «кайра куруу» деген ураандардын астында башталды. Апрель (1985-ж.) Пленуму өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүн тездетүү багытын жарыялады.

Илимий-техникалык прогрессти тездетүү аркылуу ата мекендик машина куруунун артта калгандыгын жоюу жана экономикалык өсүш темпинин төмөндөөсүн токтотуу белгиленди. Саясий жетекчилик бул максаттарды экономикалык жана саясий терең өзгөрүүлөрдү киргизбестен эле, эски акимчил-буйрукчул

Т. Усубалиев

А. Масалиев

С. Ибраимов

системанын чегинде кыска мөөнөттө ишке ашыргысы келди. Ал үчүн илимий-техникалык прогресстин негизинде өндүрүштү ар тараптан интенсивдештирүү, экономиканы структуралык жактан кайра куруу, эмгекти башкаруунун, уюштуруунун жана стимулдаштыруунун натыйжалуу формаларын киргизүү каралды.

1985-ж. экинчи жарымы жана 1986-ж. башы КПССтин XXVII съездине жана Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездине даярдык көрүү менен өттү. 1985-ж. октябрь айында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы *Турдакун Усубалиев* кызматынан бошотулуп, ордуна *Апсамат Масалиев* шайланды. Ошондой эле, бир катар обкомдордун, райкомдордун партиялык жетекчилери жаңыланды. Партиялык жетекчилик бир кыйла жашарды.

«Тездетүү» багыты КПССтин XXVII съездинин чечимдери менен бекемделди. Съезде «СССРдин 1986–1990-жж. жана 2000-ж. чейинки мезгилдеги экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн негизги багыттарын» кабыл алды. Съезддин документтеринде өлкөнүн алдынкы үч беш жылдыктагы экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн зор милдеттери белгиленди. Ал өндүрүштү интенсивдештирүүгө жана анын натыйжалуулугун көтөрүүгө, продукциянын сапатын жогорулатууга тийиш болду. XX к. аягына карата өлкөнүн өндүрүштүк кубатын эки эсе, өндүрүштүн көлөмүн эки эсеге жакын, эмгек өндүрүмдүүлүгүн 2,3–2,5 эсе жогорулатуу милдеттери коюлду.

Кыргызстан Компартиясынын XVIII съезди КПССтин XXVII съездинин документтеринин долбоорун толугу менен жактырып, аны Кыргызстандагы борбордун саясатына ылайыктап конкрет-

тештирди. 1990-ж. аягына чейин Кыргызстанда өнөржай өндүрүшүнүн көлөмү 24 пайызга, айылчарбасынын орточо жылдык дүн жыйымы 15 пайызга жогорулоого, электр энергиясын өндүрүү 13 млрд. киловатт саатка жеткирилүүгө, сугат жерлериндеги дан эгиндеринин түшүмдүүлүгү 40 центнерге жогорулоого, 5,5 млн. чарчы м. туракжай курулууга тийиш эле.

КПССтин XXVII съездинин жана Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинин чечимдерин анализдөө менен төмөндөгүдөй жыйынтыкка келүүгө болот. Биринчиден, белгиленген мөөнөттө алдыга коюлган милдеттерди чечүүгө мүмкүн болгон эмес. Анткени партия коомдогу өзүнүн үстөмдүк абалын сактап калуу менен алдыга коюлган милдеттерди акимчил-буйрукчул ыкма менен чечүүгө аракет кылган.

Экинчиден, белгиленген пландарга Кыргызстандын экономикалык өнүгүшү үчүн эч кандай принципалдуу жаңылык киргизилген жок. Белгиленген зор милдеттерде өндүрүштү техникалык жактан кайра жабдууга, экономиканы структуралык жактан кайра курууга, материалды жана энергияны аз талап кылуучу, экологиялык жактан таза продукцияларды чыгарууга багыттоого басым жасалбастан, көбүнчө анын сандык өсүшүнө көңүл бурулду. 30-жылдарда калыптанган мындай саясат XX кылымдын аягына чейин уланууга тийиш болду.

Аракечтикке каршы күрөшүү аракеттери. 1985-ж. майда КПСС Борбордук Комитети жана СССР Министрлер Совети «Аракечтикке жана алкоголизмге каршы күрөшүүнүн чаралары жөнүндө» токтомун кабыл алды. Аракечтикке жана алкоголизмге каршы күрөшүүнүн чаралары буйрукчул-акимчил, бюрократтык ыкма менен жүргүзүлдү. Алгачкы мезгилде ал калктын кенири колдоосуна ээ болду.

Өлкө боюнча бүтүндөй аймактар «сергектик зоналары» деп жарыялана баштады. Адегенде айрым айыл-кыштактар, райондор, областтар, андан кийин бүткүл Кыргызстандын аймагы «сергектик зонасы» деп жарыяланды. Арак жана башка алкоолдук ичимдиктерди чыгарган ишканалар суусундук чыгарууга өткөрүлүп жатты. Миндеген гектар жердеги жүзүм жана алма бактары жок кылынды. Ойлонулбай жасалган бул социалдык эксперимент бүткүл өлкөнүн, ошонун ичинде Кыргызстандын финансылык системасына доо кетирди.

Спирттик ичимдиктерди чыгаруунун кескин кыскарышы, алардын баасынын өсүшү алып-сатарлыкты пайда кылды.

Кыргызстандын дээрлик бардык аймактарында самогон жасай башташты. Канттын, кумшекердин жана андан жасалган тамак-аш азыктарынын жетишсиздиги пайда болду. Ошондой эле, бул мезгилде наркомания жана токсикомания сыяктуу терс көрүнүштөр да кенири жайыла баштады.

Кайра куруунун алгачкы натыйжалары. 1987-ж. КПСС БКнын Пленумдарында М.С.Горбачевдун жана башка партиялык-мамлекеттик ишмерлердин чыгып сүйлөгөн сөздөрүндө, көрүнүктүү экономисттердин, философтордун, публицисттердин эмгектеринде кайра курууну тереңдетүүнүн зарылдыгы жөнүндө көбүрөөк айтылып, илимий-публицистикалык журналдардын беттеринде советтик система «казармалык, мамлекеттик социализм», «аскердик-феодалдык» же «феодалдык социализм», «тарыхтын жабык барактары» жана башка белгилер менен сүрөттөлө баштады.

1988-ж. тартып 30–40-жана 50-жылдарда жазыксыз жазалангандардын иштери кайрадан каралып, актала баштады. 1989-ж. январынын башындагы КПСС БКнын токтому «үчтүктөрдүн», «өзгөчө кенешмелердин» соттон тышкаркы чечимдерин жокко чыгарды. «Үчтүктөр», «өзгөчө кенешмелер» деп аталган соттук эмес органдардын чечимдери, ошондой эле жазалана тургандардын тизмесин түзүү жана бекитүү практикасы мыйзамсыздыктын жеткен чеги катары бааланды. Бүткүл СССР боюнча, ошонун ичинде Кыргызстанда да, жазыксыз жазалоонун көптөгөн курмандыктары акталып жатты. Акталгандардын катарында убагында бүткүл республикага белгилүү болгон көрүнүктүү партиялык жана мамлекеттик ишмерлер, партиянын катардагы мүчөлөрү, партияда жок кызматкерлер, карапайым адамдар бар эле.

Өткөндө жазыксыз жазалангандарды актоо процесси коомчулукта сталинчиликке каршы маанайды күчөттү. Сталинчиликти сыңдоо советтик тарыхтын ошол мезгилинде жеке бийлөөчүлүктүн, акимчил-буйрукчул, тоталитардык системанын пайда болушунун, ошондой эле, кайра куруунун зарылчылыгын пайда кылган ал системанын кризисинин себептерин аныктоого алып келди.

Калктын коомдук-саясий активдүүлүгүнүн жогорулашы. 1988-ж. аягында – 1989-ж. башында өлкөдө жаңы кырдаал түзүлдү. Эгерде буга чейин кайра куруу партиялык-мамлекеттик жетекчиликтин демилгеси менен гана болуп келсе, эми ал «төмөн»

жакка түшүп, ага кенири эл массалары да активдүү катыша баштады.

Маалымдуулук процесси коомдогу саясий активдүүлүктүн өсүшү үчүн зор роль ойноду. Союздук, андан кийин республикалык массалык маалымат каражаттары мурда кенири чөйрөгө белгисиз болгон материалдарды жарыялап жатышты. Алар кыргыз тарыхындагы «ак тактар», 30–50-жылдардагы репрессиялардын материалдары болучу. Мурда унутта калтырылган тарыхый инсандардын аттары кайтарыла баштады.

Коомдук турмуш тездик менен саясатташа баштады. Кыргызстанда жаштардын алгачкы дискуссиялык клубдары, саясий клубдары пайда болду. Кыргыз улуттук интеллигенциясынын бир кыйла активдүү бөлүгү тарыхый мурастарды, улуттук тарыхтын жана маданияттын эстеликтерин калыбына келтирүү, аянттарды жана көчөлөрдүн аттарын кайра атоо, жазыксыз жазалангандарды актоо, кыргыз тилинин келечеги жөнүндөгү жана башка маселелерди көтөрүп чыгышты.

1989–1990-жж. пайда болгон жана партиялык комитеттерге көз каранды болбогон жаштардын дискуссиялык, саясий клубдары өз алдынча коомдук турмуштун актуалдуу маселелерин, саясаттын, философиянын, тарыхтын, экономиканын түрдүү маселелерин талкуулашы жаны көрүнүш болуп калды.

Республиканын партиялык-мамлекеттик жетекчилигине көз каранды болбогон «Ашар козголушу кыймылы», «Ош аймагы» сыяктуу кыргыз жаштарынын өз алдынча уюмдары, «Кыргызстан шайлоочулар Ассоциациясы», «Мемориал» коому саясий аренага чыкты. 1990-ж. «Асаба» жана «Атуулдук демилге» деп аталган улуттук-демократиялык бирикмелер пайда болду. Улуттук кайра жаралуу идеялары бүткүл республиканын аймагына жайылды. Майлысайда «Кыргыз демократиялык партиясы», Жалалабатта «Демократиялык союз», Кыргыз Мамлекеттик Университетинде «Жаш тарыхчылар Ассоциациясы» уюшулду. Көп шаарларда демократиялык багыттагы анча чоң эмес өз алдынча топтор пайда болду. Республиканын аймагынан тышкаркы жерде окуган студенттер да өз алдынча жердештик уюмдарын түзүштү. Жаңыдан түзүлгөн бул уюмдар республиканын коомдук-саясий турмушуна активдүү катыша баштады.

Балтика боюндагы республикаларда элдик фронттордун түзүлүшү жана ишмердиги СССРдин башка республикаларындагы саясий турмуштун активдешүүсүнө таасирин тийгизди.

Кыргыз интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрүнүн арасында массалык коомдук-саясий уюм түзүү идеясы пайда болду. Жаныдан түзүлгөн «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» (КДК) ушундай уюм болуп калды. Анын Биринчи Курултайында К.Акматов, Ж.Жекшеев, Т.Тургуналиевдер КДКнын төрагалары болуп шайланышты. «Кыргызстан Демократиялык Кыймылы» (КДК) украиналык «Рухтан», литвалык «Саюдистен» айырмаланып, бир улуттуулук принцибинен чечкиндүү түрдө баш тартты. Бул уюм Кыргыз элинин жана Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын өкүлдөрүн өз айланасына бириктирүүгө умтулду. КДКнын кадыр-баркы тездик менен өсүп отурду.

Республикадагы коомдук-саясий активдүүлүктүн партиялык жетекчиликтин көзөмөлүнөн тышкары өсүшү, аларды чочулатты. Бул Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин КДКга кылган мамилесинен көрүндү. Кыргызстан Демократиялык Кыймылы Балтика боюндагы республикалардагы элдик фронтторго караганда азыраак радикалдуу болсо дагы Кыргызстан Компартиясынын жетекчилигинин таасирин бир кыйла төмөндөтү. Ошондуктан, республикалык жана жергиликтүү басмасөздө, телекөрсөтүү жана радиоберүү боюнча КДКны бир жактуу сыңдоо кампаниясы башталды. Партиялык жетекчилик КДКнын баркын төмөндөтүүгө жана аны изоляциялоого умтулду. Бул кампанияга партиялык комитеттер аркылуу эмгек коллективдерин, колхозчуларды жана интеллигенцияны тартууга аракет кылды. КДКга каршы республикалык партиялык жетекчиликтин бул кампаниясын областтык, райондук партиялык комитеттер, ишканалардагы жана мекемелердеги партиялык уюмдардын жетекчилери колдоого алышты. Консервативдүү партиялык жетекчилик республикадагы саясий көзөмөлдү толук сактап калууга жана саясий системаны реформалоону өз кызыкчылыгында жүргүзүүгө аракеттенди.

Партиялык-мамлекеттик жетекчилик Кыргызстандын суверендүү укуктары үчүн күрөшүүдө борбордон жалтактап турду. Москва каршылык көрсөтпөгөн маселелерде гана, алар бир кыйла чечкиндүүлүктү көрсөтүштү. **1989-жылдын 23-сентябрында** Кыргызстан Компартиясынын толук көзөмөлдүгүндө турган Кыргыз ССР Жогорку Совети тил жөнүндөгү мыйзамды кабыл алды. *Анда кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыяланды.* Орус тили

улуттар аралык катнаштын тили катары таанылып, республикада жашаган бардык улуттардын тилдеринин тең укуктуу жана эркин өнүгүшү камсыз кылынат деп белгиленди.

Мындай мыйзамды кабыл алуу демократиялык чөйрөдө мурда эле козголуп келген. Ага чейин эле бир катар союздук республикаларда тил жөнүндөгү мыйзамдар кабыл алынган болчу.

Кыргызстандагы шайлоолор. Кыргыз ССР Жогорку Советинин I сессиясы. 1989-ж. күзүндө басмасөздө «Кыргыз ССРинин Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө», «Кыргыз ССР Эл депутаттарын шайлоо жөнүндө» жана «Кыргыз ССРинин Жергиликтүү Советтерине депутаттарды шайлоо жөнүндө» мыйзамдардын долбоору жарыяланды.

Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү мыйзамдын долбоорунда эки баскычтуу: Кыргыз ССР Эл депутаттарынын съездинен жана Кыргыз ССР Жогорку Советинен турган парламент түзүү каралган. Көпчүлүк союздук республикалардай эле Кыргызстанда да жогорку бийлик органдарын түзүүнүн эки баскычтуу системасын түзүүдөн баш тартты. Бир баскычтуу Жогорку Совет республиканын жогорку мыйзам чыгаруу органы деп жарыяланды. Ал 5 жылдык мөөнөткө шайланган 350 депутаттан турган. Кыргыз ССРинин тарыхында биринчи жолу депутаттарды альтернативдүү түрдө шайлоо киргизилди.

1990-жылдын февралынын аягында Кыргыз ССРинин Жогорку жана Жергиликтүү Советтерине шайлоолор болуп өттү. Көпчүлүк шайлоо округдарында экиден ашык депутаттыкка кандидаттар катталып, эки турдан кийин гана депутаттар шайланды. Партиялык жана мамлекеттик жетекчилер катталган округдардын басымдуу көпчүлүгүндө шайлоолор мурункудай эле альтернативасыз негизде өттү Ал эми альтернативалуу шайлоого катышкан партиялык комитеттердин жетекчилеринин айрымдары женилүүгө учурашты. Жогорку Советке шайланган депутаттардын 90 пайызы Компартиянын мүчөлөрү болгондугуна карабастан, партиялык жетекчилик өз пикирин мурункудай таңуулай албай калды.

1990-ж. апрелинде болуп өткөн Кыргыз ССР Жогорку Советинин биринчи сессиясында Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы Апсамат Масалиев Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы болуп шайланды. Ал

биринчи жолу мамлекет башчысынын укугун алды. Мамлекет башчысынын мыйзам чыгаруу органынын курамына кириши мыйзам чыгаруу бийлигин бир кыйла күчөтүп, аткаруу жана сот бийлигин начарлатып, аны Жогорку Советке көз каранды абалга койду. Сессиянын жүрүшүндө мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин укуктарын так аныктоо, президенттик постту киргизүү сунуштары айтылды.

Биринчи сессияда жер, менчик, ижара жөнүндөгү мыйзамдар кабыл алынды. Сессияда Компартиянын совет коомундагы жетекчилик ролун мыйзамдаштырган 6-статья жөнүндө маселе талкууланып, аны алып салды. Андан мурда 1990-жылдын февралында болуп өткөн КПСС БКнын Пленумунда СССРдин Конституциясындагы Компартиянын жетекчилик ролун мыйзамдаштырган 6-статьяны алып салууга макулдугун билдирген. Ал эми март айында болуп өткөн СССР Эл Депутаттарынын III съезди бул жобону алып салган болчу.

Конституциядагы бул жобонун алынып салынышы КПССтин саясий монополиясын кыйратуу үчүн чоң роль ойноду. Саясий плюрализмдин жана көп партиялуулуктун өнүгүшү үчүн жол ачылды. Ошол эле мезгилде Конституцияда социалисттик мамлекеттин саясий түзүлүшүн өзгөрттүү жана анын бүтүндүгүн бузуу максатын койгон саясий партияларды түзүүгө жол берилбейт деген жобо бекитилди.

Өнөржайдагы «кайра куруу». Кыргызстандын аймагындагы өнөр жай ишканалары продукция чыгарууда башка республикада жайгашкан ишканалардан көз каранды болгон. Мисалы, Фрунзе атындагы айылчарба машиналарын куруу заводу сырьёну, материалдарды, комплекттөөчү тетиктерди өлкөнүн 195 ишканасынан алып турган. Кыргызстан Орто Азиянын башка республикаларындай эле, союзга көбүнчө чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды берүүгө адистешип, башка республикалардан болсо, көбүнчө даяр продукциялар ташылып келинген. Көп жылдар бою борбордун мындай саясаты прогрессивдүү көрүнүш жана «өлкөнүн бирдиктүү эл чарба комплексинин» чегинде союздук республикалардын экономикалык интеграциясынын субъективдүү процесси катары сүрөттөлгөн.

КПСС өлкөдө башкы борбордоштуруучу күч катары чыгып, «жогору жактан» таңууланган экономикалык байланыштарды жөнгө салып келген. Мурда ишканалардын пландуу

Оштогу жибек комбинаты

көрсөткүчтөрүн көзөмөлдөө мүмкүн болсо, эми ал уламдан-улам кыйындап отуруп, дээрлик мүмкүн болбой калды. Өнөржайында пландаштыруунун сандык көрсөткүчтөрү өлчөмсүз өсүп кетти. Бул экономика чөйрөсүндөгү өсүп бара жаткан кризистин ачык белгиси эле.

Өнөржайда «кайра куруу» процесси үстүртөн кайра уюштуруу менен чектелди. Башкаруу аппаратын кыскартуу ушундай чаралардын бири болуп калды. Ал ишканалардын үстүнөн болгон бюрократиялык көзөмөлдү начарлатып, алардын өз алдынчалыгын кеңейтүүгө тийиш эле. Бирок ал союздук республикалардын укугун азайтууга алып келди. Башкаруу аппаратын кыскартуу жана финансы каражаттарын үнөмдөө деген шылтоо менен бир катар республикадагы башкаруу органдары жоюлду.

Мындай абалдан чыгуунун бирден-бир жолу – терең экономикалык реформаларды жүргүзүү эле. Аны жүргүзүүнүн зарылдыгы ачык-айкын болуп калды.

Айылчарбасынын абалы. Экономиканын агрардык секторундагы процесстер да ушундай эле жол менен өнүгүп отурду. КПССтин XXVII съездинен кийин КПСС БК жана СССР Министрлер Советинде «Өлкөнүн агроөнөржай комплексинде чарбачылык кылуунун экономикалык механизмдерин андан ары өркүндөтүү жөнүндө» токтому кабыл алынды. Агроөнөржай комплексин башкаруу жөнүндө жобо бекитилди.

СССР агроөнөржай комитети жөнүндөгү жобого ылайык Кыргызстанда да мурдагы жети министрликти жана ведомстволорду бириктирген Мамлекеттик агроөнөржай комитети (агропром) түзүлдү. Анын курамына республикадагы 178 колхоз, 291 совхоз, чарбалар аралык жана башка айылчарба ишканалары кирди.

Агропром алардын үстүнөн караган жаңы бюрократиялык орган болуп калды. Айылчарба өндүрүшүн пландоо, финансылуу жана жетектөө мамагропромдун колуна топтолду. Республиканын мамагропромунун негизги фондусу 1986-ж. октябрында 4,6 млрд. сомду түзгөн, ал Кыргызстандын эл чарбасынын жалпы дүн продукциясынын 52 пайызын, улуттук кирешенин 40 пайызын берген.

Республиканын областтарында, райондорунда агроөнөржай бирикмелери түзүлдү. Башкаруудагы бул кайра куруулар акимчил-буйрукчул системанын чегинде жүргүзүлдү жана ал айылчарбасынын өнүгүшүн тездете алган жок. Айылчарбасы калктын жан башына эсептегенде зарыл болгон азык-түлүк продуктуларын өндүрө албады. Тамак-аш продуктуларынын негизги түрлөрүн жан башына керектөөнүн деңгээли жалпы союздук керектөөнүн биологиялык нормасынын 50–60 гана пайызын түзгөн.

Азык-түлүк продуктуларынын жетишсиздиги социалдык абалды курчутуп, жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчиликте агрардык саясатта жаңы жолдорду издөөгө аргасыз кылды. Айылда чарба жүргүзүүнүн альтернативдүү формаларына уруксат кылына баштады. Жерди бир же бир нече үй-бүлөгө 50 жылга чейинки мөөнөткө ижарага берүүгө жана андан алынган продукцияга өз алдынча ээлик кылууга уруксат берилди. Ошондой эле колхоздорго да өз алдынчалык берүү каралды. Бирок бул чаралардын натыйжасы өтө эле аз болду.

Колхоздор өз алдынчалыкты ала алган жок. Алар мурдагыдай эле райондук бийликтердин түздөн-түз көзөмөлү астында калып, алар продукция өндүрүүнү жана мамлекетке тапшырууну пландаштырышкан, өзүмдүк участкактордун аянтынын нормасын аныкташкан. Ижаралык кыймыл да кеңири тарай алган жок. Кыштакта чарба жүргүзүүнүн жаңы ыкмаларын таратууга колхоз-совхоз жетекчилери да тоскоолдук кылышкан. Алар партиялык жетекчиликтеги консервативдүү элементтер менен бирдикте жерге үстөмдүгүн уланта беришкен. Анын натыйжасында айыл-

чарба өндүрүшү төмөндөй берди. Ошентип, колхоз-совхоздор өзүнүн жашоого жөндөмсүздүгүн көрсөттү.

Статистикалык маалыматтар боюнча 1991-ж. аягында жеке секторго республикадагы айдоо аянтынын 4,5 пайызы гана туура келсе да, ал жүндүн 25 пайызын, сүттүн, картошканын, жумуртканын, жашылчанын 35 пайызын, эттин 40 пайызын жана жер-жемиштин 75 пайызын берген. Ошол эле мезгилде республикадагы 122 чарба зыянга учурап, мамлекетке чоң суммада карызга отурушкан.

Документтүү материалдар

1. Ч. Айтматовдун Кыргызстан Компартиясынын XIX съездинде сүйлөгөн сөзүнөн:

...Мен ушул чабан жана заман деген бир маселе көтөрөт элем... Чабан менен заманды айкалыштырып, салыштырып көрөлүчү. Биздин канчалык артта калганыбызды, биз канчалык кедей экенибизди мына ошондо байкайсынар, биз дагы эле өзүбүзгө өзүбүз ыраазы болуп жүрөбүз. Кыркка жетпей чабандын тиши түшөт. Кыркка чыкпай чабандын аялы ооруга чалдыгып кемпир болот. Балдарына билим бере албайт. Балдары өсүп жетилип, шаарга качат, качып келип жанагыларга кошулат. Интеллектуалдык да анчалык өзгөртүп кетпейт же бир окуу жайына кире албайт. Шаардык заводдорго, индустриялык ишканаларга орношо албайт. Айтор, чабандар үчүн эмне деген жылчыгы жок турмуш болуп атат. Муну жетекчилерибиз жана баарыбыз ойлонолу.

Суроолор жана тапшырмалар

1. КПСС БКнын апрель (1985-ж) Пленумунун мааниси кандай? «Тездетүү» багыты эмнени билдирген? Ал кандай максаттарды көздөгөн?

2. КПССтин XXVII съездинин жана Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинин чечимдерине мүнөздөмө бергиле.

3. 80-жылдардын экинчи жарымында Кыргызстан Компартиясынын кадыр-баркынын төмөндөшүнүн себептери эмнеде?

4. 80-жылдардын аягындагы калктын коомдук-саясий активдүүлүгүнүн өсүшүнө кайсы факторлор таасир этти?

5. Биздин өлкөдөгү, ошонун ичинде Кыргызстандагы экономикалык кризистин себептери жана өзгөчөлүктөрү эмнеде?

6. 80-жылдардын экинчи жарымында экономикалык кырдаалды жакшыртуу боюнча кандай чаралар көрүлдү жана алар эмне үчүн жакшы натыйжаларды берген жок?

7. 80-жылдардын экинчи жарымындагы Кыргызстан айылчарбасынын абалына мүнөздөмө бергиле.

8. Колдонмо дептердеги тапшырманы аткар.

§ 25 – 26. СССРдин кыйрашы жана көз каранды эмес Кыргыз мамлекетинин жаралышы

Ош коогалаңы жана анын республикадагы коомдук-саясий кырдаалга тийгизген таасири. Демократиянын жана маалымдуулуктун өнүгүшү өлкөдө, ошонун ичинде Кыргызстанда да көптөн бери топтолуп, чечилбей келе жаткан проблемаларды ачыкка чыгарды. Буга чейин республикабызды муунтуп келген социалдык жана экономикалык проблемалар ачык айтылбай, чындык жымсалданып келген. Кыргызстан Орто Азиянын башка республикаларындай эле өлкөнүн чийки заттарды өндүрүүчү базасына айландырылгандыктан, социалдык өнүгүшүнүн жана социалдык камсыз болушунун деңгээли боюнча көптөгөн союздук республикалардан артта калды.

Улуттук кирешени бөлүштүрүүдө жана кайра бөлүштүрүүдө тенсиздиктерге жол берилди. Капиталдык салымдардын көлөмү бир адамга эсептегенде өлкө боюнча орточо алгандагыдан 2,4 эсе төмөн болду. Республикадагы кызмат акы өтө төмөн болгондуктан, анын калкынын үчтөн биринен көбүнүн жан башына кирешеси 75 сомго жетпеди. Республикадагы калктын ар бир адамына эсептегенде улуттук кирешенин деңгээли орточо союздук деңгээлдин 53 пайызын гана түздү.

Бүткүл республика боюнча иш менен камсыз болбогон калктын саны 140 миңден, туракжай алууга же шартын жакшыртууга муктаж адамдардын саны 120 миңден ашты. Балдардын мектепке чейинки мекемелери менен камсыз болуусу 30 пайызга жакын болуп, орточо союздук деңгээлден эки эсе төмөн болду. Окуучулардын бүткүл санынын дээрлик 40 пайызы окуп жаткан жалпы билим берүүчү мектептердин болжол менен 80 пайызында сабак эки жана үч сменада окутулган. Ошол эле мезгилде бул көрсөткүч өлкө боюнча 23 пайызды гана түздү.

Республика боюнча жүз миңдеген адамдар, ошонун ичинде, Ош областынан эле 60 миңдей адам же ар алтынчы үй-бүлө туракжайдын кезегинде турушкан. Алардын көпчүлүгү ондогон жылдар бою туракжайдын кезегин күтүп, жеке менчик квартираларда, жатаканаларда жашаган жана мыйзамдуу жол менен квартира алуу мүмкүнчүлүгүнө ишенимин жоготкон кыргыз жаштары эле.

Республикада жашаган калктын турмуш деңгээли башка республикалардын калкына салыштырганда төмөн болуп кал-

ды. Республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги тарабынан калктын күндөлүк муктаждыктарын канааттандырууга, иш менен камсыз кылууга, жергиликтүү жумушчу кадрлары менен адистерди даярдоого жана кайра даярдоого, алардын турмуш-тиричилик шарттарын жакшыртууга жеткиликтүү көңүл бурулбады. Орто Азиянын башка республикаларындай эле Кыргызстанда булардан башка да көптөгөн чечилбеген маселелер топтоло берди. Алардын баары калктын, өзгөчө жаштардын арасында нааразылыкты пайда кылды.

Ушундай шарттарда, 1990-ж. жайында Ош областында кайгылуу окуялар – кыргыздар менен өзбектердин ортосунда кагылышуулар болду. Бул республикадагы партиялык органдардын жөндөмсүз саясатынын натыйжасы болуп калды. 1990-ж. 2-мартында Ош областынын Жалалабат шаарында жашаган өзбек улутундагы Улуу Ата Мекендик согуштун, эмгектин ардагерлеринин тобу СССР Жогорку Советинин Улуттар Советинин төрагасы Р.Н.Нишановго, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы А. Масалиевге, «Известия ЦК КПСС» журналы жана «Советская Киргизия» гезитинин редакцияларына атайын арыз менен кайрылышкан. Анда кайра куруу мезгилиндеги жакшы жылыштарды белгилеп өтүү менен бирге, арыз ээлери айрым татаал маселелерге да токтолгон. Алар республикада улуттардын тең укуктуулугун жана тендигин камсыз кылуу үчүн Кыргыз ССРинин курамындагы Ош автономиялуу областын түзүүнү сунуш кылышкан. Жогорку партиялык жетекчилик бул арызга өз убагында принциптүү баа бербестен, билмексенге салып коюшту. Бул сепаратисттик маанайлардын өрчүшүнө алып келди.

4-июнда жер участкаларынын айланасында жана башка себептер боюнча келип чыккан Ош шаарындагы кыргыздар менен өзбектердин ортосундагы талаш-тартыштар кандуу кагылышууга айланды. **6-июнь** күнү Ош шаары толук жабылып, шаарга аскер бөлүктөрү киргизилди. Ошол эле күнү Кечинде Ош окуяларына байланыштуу Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы А. Масалиев телекөрсөтүүдөн чыгып сүйлөдү. Бирок анын достукка, бир туугандыкка чакырган сөздөрү кечигип айтылгандыктан, абалды жакшыртууга таасир эте алган жок. Массалык кагылышуулар улана берди.

6-июнь күнү шаарга кошумча аскер күчтөрүнүн келиши менен абалды толук көзөмөлдүккө алып туруу мүмкүнчүлүгү түзүлүп, массалык кагылышуулар токтоду. Бирок абал дагы эле оор болучу. Шаар иш жүзүндө камалоо абалында калган. Шаардын ичиндеги кагылышуулар адамдардын курман болушуна жана кыйроолорго алып келди. 155 адам өлүп, 845 адам жарадар болду, 262 турак үйлөр, 24 дүкөн жана башка курулуштар, 67 автомашиналар өрттөлдү жана жок кылынды, ишканалар иштебей калды.

5-июнда Өзгөн шаарынын автостанциясындагы жана базарындагы массалык мушташуулар улуттар аралык кагылышууга айланды. Кандуу кагылышуулар түнкү саат эки-үчтөргө чейин уланды. 6-июнь күнү таңга маал аскер бөлүктөрүнүн киргизилиши менен кагылышуулар басаңдады. Кандуу кагылышуулардын натыйжасында көптөгөн адамдар курман болуп, туракжайлар өрттөлдү.

Оштогу жана Өзгөндөгү кагылышуулар аймактагы абалды чегине жеткире курчутту. 7-июнда мындай курч кырдаал Ош областынын дээрлик бардык райондорунда жана Өзбекстандын Анжиян областынын чектеш райондорунда түзүлдү. Республиканын борборунда да абал абдан курчуду. Натыйжада, 7-июнда Фрунзе шаарында да өзгөчө абал киргизилди.

Кошумча аскердик күчтөрдү киргизүү жолу менен гана Ош областынын аймагындагы массалык кагылышууларды токтотууга жана абалды көзөмөлдүккө алууга мүмкүн болду. Бирок абал дагы эле оор бойдон кала берди.

Кыргызстандын түштүгүндө ушундай оор абал түзүлгөн учурда Өзбекстандын жетекчилиги токтоолукту көрсөтүштү. Алардын кыраакылык жана чечкиндүүлүк менен жасаган аракеттери бул жанжалдын күчөп кетишине жол берген жок.

Ош областында болгон кайгылуу окуялар республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги үчүн чоң сыноо болду. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы Апсамат Масалиевден эл чечкиндүү жана акылман чечимдерди күткөн эле. Бирок ал элдин ишеничин актай алган жок. Анын чечкинсиздиги элдин нааразылыгын пайда кылды. Өздөрүнүн нааразылыктарын эл ачык эле айта баштады.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинде да, Кыргыз ССР Жогорку Советинде да Ош областындагы кайгылуу

окуяларга терең талдоо жүргүзүлгөн жок. Тескерисинче, аны өздөрүнүн саясий максаттары үчүн пайдаланышып, республикадагы демократиялык күчтөрдү жаманатты кылууга аракеттеништи. А. Масалиевдин Кыргызстан Компартиясынын XIX съездиндеги докладында демократиялык күчтөр «ээнбаштыкты уюштурушуп, маселени митингдер, курулай кыйкырыктар менен чечүүгө» аракет кылышкан экстремисттик маанайдагы элементтер катарында сүрөттөлдү.

Кыргызстандын биринчи президентин шайлоо. Кыргызстанда Президенттик постту киргизүү жөнүндө маселе Республиканын Жогорку Советинин 1990-ж. апрелиндеги сессиясында эле козголгон. Бирок анда бул маселе жетекчилик тарабынан да, депутаттардын көпчүлүгү тарабынан да колдоого ээ болгон жок. Республикадагы коомдук-саясий кырдаалдын өзгөрүшү, бир катар союздук республикаларда Президенттик посттун киргизилиши, демократиялык маанайдагы депутаттардын жана коомчулуктун талаптары бул маселени кароо зарылдыгын пайда кылды.

1990-ж. 22-октябрында Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы ишин баштады. Сессияда республикада Президенттик постту киргизүү маселеси талкууланып, атайын мыйзам кабыл алынды. Мыйзам боюнча Президентке республиканын саясатын түзүүдө маанилүү роль таандык болду. Ал мамлекеттик бийликтин жана аткаруу бийлигинин башчысы. Президенттин доклады боюнча Жогорку Совет республиканын ички жана тышкы саясатынын негизги багыттарын аныктайт. Президент бийликтин өкүлчүлүк органдарына активдүү таасир тийгизүү, мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна ээ болуп, республиканын суверенитетин жана эркиндигин, демократияны жана маалымдуулукту коргоонун гаранты болуп саналат.

Ушул эле күнү таң эртеңден Фрунзенин беш жеринде – Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин кире беришинде, «Пишпек» мейманканасынын, «Алатоо» кинотеатрынын, Кыргыз филармониясынын жана Кыргыз телеграф агентствосунун алдыларында саясий талаптарды коюшуп, ачкачылык жарыялагандардын тобу пайда болду. Ачкачылык жарыялагандардын саны күн сайын өсүп отуруп, 27-октябрда 140 тан ашты. Ушул күнү Жогорку Советтин сессиясынын эртең мененки заседаниесинде ачкачылык жарыялаган адамдар менен иш алып баруу боюнча курамына Ф. Кулов, А. Нанаев, А. Муралиев, Ж.Рустенбеков кирген атайын депутаттык топ түзүлүп, алар ач-

Аскар Акаев

качылык жарыялагандар менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүштү. Ачкачылык жарыялагандар тогуз пункттан турган саясий талаптарды коюшту. Алардын негизги талабы, бул күндөрү кадырбаркы абдан эле төмөндөп кеткен А. Масалиевди кызматтан кетириүү болчу.

Ушундай кырдаалда сессия андан ары ишин улантып, кабыл алынган мыйзамга ылайык республиканын биринчи Президентин шайлоого киришти. Бирок биринчи жолу көрсөтүлгөн кандидаттар: А. Жумагулов, Ж. Аманбаев, А. Масалиевдердин бири да жетиштүү добуш топтой алышкан жок. Сессия жаңы кандидаттарды көрсөтүү чечимин кабыл алды. Экинчи жолу көрсөтүлгөн кандидаттардын ичинен көпчүлүк добушка ээ болуп, *Аскар Акаев* женишке жетишти. Ошентип, **1990-жылдын 27-октябрында Кыргызстандын биринчи Президенти альтернативдүү негизде шайланды.**

Аскар Акаев 1944-ж. 10-ноябрда Кемин районунун Кызылбайрак айылында туулган. Ал беш бир туугандын кенжеси. Орто мектепти 1961-ж. алтын медаль менен бүтүргөн. 1967-ж. Ле-

нинграддагы такмеханика жана оптика институтун бүтүргөндөн кийин ушу институтун улуу лаборанты, аспиранты, 1972–86-жж. Фрунзедеги политехника институтунда, Ленинграддагы так механика жана оптика институтунда инженерден кафедра башчысына чейинки кызматтарда иштеген. 27 жашында илимдин кандидаты, 34 жашында илимдин доктору болгон.

1986–87-жж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин илим жана окуу жайлар бөлүмүнүн башчысы, 1987-ж. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын вице-президенти, 1989-ж. президенти болуп шайланат. Техникалык илимдердин доктору, профессор, республиканын Илимдер академиясынын академиги. Ал дүйнө жүзүнө таанылган жана практикада колдонулуп жаткан көптөгөн илимий эмгектердин автору.

Мамлекеттик бийликке мурдагы партиялык-мамлекеттик структуралар менен терең байланышы болбогон, окумуштуу-академик, интеллигент, стандарттуу эмес ой жүгүрткөн адам келди. Аны бир дагы партия же коомдук кыймыл көтөрүп чыкпады. Жаны президенттин мурда даярдалган командасы да жок эле.

Бир гана жылдын ичинде Кыргызстан консерватизмдин карангы бастионунан постсоветтик аренадагы бир кыйла аракеттенүүчү республикага айланды. Ал эми президент А. Акаев болсо республикада гана эмес, жалпы эле СССРдин аймагындагы эң таасирдүү саясий жана мамлекеттик жетекчилердин биринен болуп калды. Москвадагы төңкөрүштөн кийин 29-август күнү кечинде өлкөнүн президенти Михаил Сергеевич Горбачев ага СССРдин вице-президенти кызматын сунуш кылгандыгы анын күбөсү. Бирок Аскар Акаев жүргүзүлүп жаткан демократиялык реформаларга, же өзү атагандай, «жибек революциясына» көңүлүн топтоо үчүн бул сунуштан баш тартты.

Мамлекеттик суверендүүлүк жөнүндө декларация. Жаны шайланган Жогорку Советтин трибунасынан мурда улутчулдук катары күнөөлөнүп келген суверендүүлүк, өз алдынчалуулук идеялары айтыла баштады. Прогрессивдүү көз караштагы Аскар Акаевдин Кыргызстандын биринчи Президенти болуп шайланышы суверендүү, көз каранды эмес мамлекетти түзүү процессин тездетти. Тунгуч Президенттин чечкиндүү аракеттери жана демократиялык маанайдагы депутаттардын колдоосу бул процессти ылдамдатууга оң таасирин тийгизди.

1990-ж. 15-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин үчүнчү сессиясында маанилүү тарыхый доку-

мент «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация» кабыл алынды. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү «республиканын мамлекеттик бийлигинин бардык аймагында үстөмдүгү жана тышкы катнаштарда кез каранды эместиги» катары мүнөздөлдү. Декларациядагы эң маанилүү бул жобо, ондогон жылдар бою калыптанган СССРдин мыйзамдарынын союздук республикалардын, ошонун ичинде Кыргызстандын мыйзамдарынан үстөмдүгүн, анын мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын союздук органдарга баш ийүүчүлүгүн, союздук борбор менен республиканын ортосундагы мамилелердеги теңсиздикти жок кылууга багытталган.

Декларацияда «...жер, анын байлыктары, аба мейкиндиги, токойлору, суулары, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү бардык жаратылыш ресурстары, маданий жана тарыхый баалуулуктары, ошондой эле, республиканын эли түзгөн бардык экономикалык жана илимий-техникалык потенциалы, анын улуттук байлыгы, өзгөчө менчиги болуп саналат» деп жарыяланды.

Декларацияда «...Республика башка мамлекеттер менен түз мамилелерди ишке ашырат, алар менен келишим түзөт, дипломатиялык, консулдук, соода өкүлчүлүктөрүн алмашат, эл аралык уюмдардын ишмердигине катышат» деп белгиленди.

Кыргызстандын суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациянын кабыл алынышы анын тарыхындагы жаны баракты ачты. Эми коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө терең кайра курууларды ишке ашыруу үчүн зарыл болгон укуктук негиздер түзүлө баштады.

Өкмөттүн экономикалык саясаты. 1990-ж. аягына чейин Кыргызстандын экономикалык саясатын толугу менен борбор белгилеп келген. Мындай абалдан чыгуу, чарбалык турмушту демократташтыруу жана радикалдуу экономикалык реформалоо жолундагы бардык тоскоолдуктарды алып салуу үчүн чечкиндүү аракеттер талап кылынды.

1990-ж. 15-декабрда кабыл алынган Декларация Кыргызстанды суверендүү республика деп жарыялады. Чыныгы суверендүүлүккө жетишүүнүн экономикалык негиздерин түзүү керек болду. Орто Азиянын башка республикаларындай эле, Кыргызстандын экономикасы да чийки заттарды жана жарым фабрикаттарды өндүрүүгө адистешкен болчу. Чарбалык байланыштардын үзүлө башташы жана экономикалык кризистин тереңдеши Кыргызстанды бир кыйла оор абалда калтырды.

1986–1990-жж. ичинде экономика чөйрөсүндөгү кайра куруулар каалагандай натыйжа берген жок. Борбордук экономикалык жана тармактык башкаруу звенолорунун иш жүзүндө өзгөртүлбөгөн функцияларынын сакталышы радикалдуу экономикалык реформаларды жүргүзүүгө тоскоолдук кылды. Чарба жүргүзүүнүн ишке киргизилген моделдери дүн кирешелерди көбөйтүүгө багыт алуу менен монополизмдин шартында өндүрүүчүлөрдүн ого бетер зомбулугуна, баалардын негизсиз өсүшүнө, жогорку өндүрүмдүү эмгектин стимулдарынын кескин начарлашына, экономикалык, ага удаалаш коомдук мамилелердин бүткүл системасынын олуттуу бузулушуна алып келди.

Республика боюнча 1990-ж. башталышында аяктабаган курулуштун көлөмү 1,3 млрд. сомго жетти, мунун өзү нормативден 1,4 эсе көп болчу. Ошондой эле, республика төрт жылдын ичинде 50 миң тоннадан ашуун кара металлдын прокатын, 12 миң тоннага жакын болот трубаларды, бир жарым миллион кубометрден ашуун ишке жарактуу карагайды, көп башка материалдарды жана жабдууларды кем алды.

Ушуга байланыштуу рынок экономикасына өтүү жөнүндөгү маселени чечүү зарылдыгы келип чыкты. Кыргыз ССРинин 1990-ж. октябрында болуп өткөн экинчи сессиясы «Республиканын эл чарбасын турукташтыруунун жана рынок экономикасына өтүүнүн программасын» кабыл алды. Программада рынок мамилелерине өтүүнүн башкы максаты — калктын турмуш деңгээлин жогорулатуу, шайкеш өнүккөн жөнгө салынуучу рынок экономикасын түзүүнүн негизинде анын маданий жана рухий талаптарын канааттандыруу үчүн зарыл шарт түзүү деп белгиледи. Анда рынок мамилелерине өтүүнүн 5–6 жылды ээлей турган өткөөл мезгилинин алгачкы 1,5–2 жылынын негизги милдеттери каралды.

Кабыл алынган программада: менчиктин ар түрдүү формаларынын тең укуктуу өнүгүшүн, өндүрүүчүлөрдүн толук экономикалык эркиндигин жана жоопкерчилигин камсыз кылуу; финансы жана акча жүгүртүүнү чыңдоо, насыя берүү саясатын кайра куруу, банк ишин реформалоо, менчикти этап-этабы менен мамлекеттен ажыратуу жана жеке менчиктештирүү, экономиканы монополиялаштыруу, бара-бара эркин баа түзүүгө өтүү; жаны структуралык саясатты аныктоо жана ишке ашыруу; башкаруунун рынокко ылайык жаны системасын иштеп чыгуу жана түзүү;

социалдык коргоонун натыйжалуу механизмин ишке киргизүү жана тиешелүү гарантияларды камсыз кылуу белгиленди.

Республикада рынок мамилелерине өтүүнү экономиканы башкаруунун акимчил-буйрукчул системасы үстөмдүк кылып турган шарттарда жүргүзүүгө туура келди. Партиялык органдардын күчкүбаты жана таасири дагы эле күчтүү болчу. Алар сөз жүзүндө реформаларды колдогону менен, аны жүргүзүүгө ар кандай жолдор менен бут тосушкан. Булардын баары рынок мамилелерине өтүүнү, эркин экономиканы түзүүнү, мамлекеттик бийликти жана башкарууну кайра курууну оорлотту.

Бирок Президент экономиканы реформалоо боюнча чечкиндүү кадамдарды жасады. 1991-ж. менчиктештирүүнүн, рынок экономикасына өтүүнүн укуктук кепилдерин камсыз кылуучу маанилүү указдарды чыгарды. Жыл ичинде экономиканы турукташтыруу жана рынок мамилелерине өтүүнүн мурунку программалары такталып, толукталып жатты. Бирок булар мурда кабыл алынган экономикалык реформанын негизги жоболорунан баш тартууну же бүткүл экономикалык багытты кескин өзгөртүүнү билдирген эмес.

Экономиканы турукташтыруу боюнча Президенттин жана Өкмөттүн бардык аракеттери өндүрүшчүлөр тарабынан активдүү колдоого ээ боло албады, жергиликтүү бийлик органдарынын максатка умтулган жана системалуу иш аракеттери менен бекемделген жок. Ошондуктан алар каалагандай натыйжа бере алган жок.

Экономика терең кризисте гана болбостон, ошондой эле, ал тездик менен төмөндөй баштады. 1991-ж. өнөржай продукциясын чыгаруунун көлөмү 4,8 пайызга, эмгек өндүрүмдүүлүгү 1,3 пайызга төмөндөдү.

Апрелдеги баанын жогорулашынан кийин кырдаал кескин өзгөрдү: бюджеттин тартыштыгы жогорулап, инфляциялык процесстер күчөдү. Экономикалык саясаттагы негизги көңүл финансылык абалды жакшыртууга, акча-кредит чөйрөсүн жөнгө салууга бурулду. Бирок сомдун туруксуздугу, Кыргызстандын чоң республикалардан, борбордук министрликтерден жана ведомстволордон көз карандылыгы өз алдынча кредит саясатын жүргүзүүдө чоң кыйынчылыктарды пайда кылды.

1991-жылдын 17-мартындагы референдум. 1990-ж. аягында 1991-ж. башында Советтер Союзунда абал бир кыйла татаалданды. СССРдин андан ары жашашын, анын курамындагы

элдердин, республикалардын жана жалпы Союздун укуктарын камсыз кылууга жөндөмдүү жаны мамлекеттик-укуктук формаларды иштеп чыгуу зарыл болду. СССРдин 1977-ж. Конституциясында союздук республикалардын мамлекеттик суверендүүлүгүнө укугу формалдуу түрдө бекемделгенине карабастан, СССР иш жүзүндө унитардык мамлекет болгон жана анда партиялык-мамлекеттик жана тармактык органдар чечүүчү роль ойногон. Демократиялаштыруу процессинин башталышы менен өлкөнүн мурдатан бери калыптанган унитардык түзүлүшүн кайра карап чыгуунун зарылдыгы келип чыкты.

Жаны союздук келишимди иштеп чыгуу жана ага ар түрдүү ондоолорду киргизүү учурунда үч түрдүү көз караштын түзүлүшүнө алып келди. Орто Азия республикалары жана Азербайжан — федерацияны, Россия, Украина, Белоруссия — конфедерацияны, Балтика боюндагы республикалар жана Грузия — СССРдин курамынан чыгууну жакташты. Эми жаны союздук келишимге кол коюу кандай шарттарда болорун элестетүү да кыйын болуп калды. Союз көз алдыда кыйрай баштады.

Ушундай кырдаалда жалпы союздук жетекчилик тарабынан СССРди сактап калуу маселеси боюнча 1991-ж. 17-мартында референдум өткөрүү белгиленди. Анда «Бардык улуттардын укуктары жана эркиндиктери толук деңгээлде камсыз кылына турган тең укуктуу суверендүү республикалардын жаныланган федерациясы катары Советтик Социалисттик Республикалар Союзун сактап калуу зарыл деп эсептейсинби?» деген суроо коюлду.

ЖПСС жана республикалык партиялык уюмдар жаныланган федерация үчүн үгүт иштерин жайылтышты. Бул маселе Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Бюросунун заседаниесинде каралып, атайын токтом кабыл алынды. Кабыл алынган токтомдо партиялык уюмдар, коммунисттер ар бир эмгек жамаатында, калктын жашаган жеринде уюштуруучулук ишти кенири жайылтуу, референдумга өлкөнүн биримдигин сактоо үчүн атуулдардын активдүү катышуусуна жетишүү зарылдыгы баса белгиленди. Үгүт иштерине партиянын мыкты интеллектуалдуу күчтөрүн, коммунист-жетекчилерди, партиянын, согуштун жана эмгектин ардагерлерин, интеллигенцияны, жаштарды тартуу каралып, референдумга даярдануу жана өткөрүү боюнча уюштуруучулук-саясий иш-чараларды бекитти.

Кыргызстандын аймагында бүткүл союздук референдумду өткөрүү чечими колдоого алынды. Кыргыз Республикасынын Жо-

горку Совети бүткүл союздук референдум менен катар эле Кыргыз Республикасынын жарандарынан сурамжылоо өткөрүү чечимин кабыл алды. Анда: «Кыргыз Республикасынын тең укуктуу суверендүү республика (мамлекет) катары жаңыланган Союздун составында болушуна Сиз макулсузбу?» деген суроо коюлду.

Референдумдун алдында союздук келишимдин жаны долбоору жарыяланып, анда союздук республикалардын укуктарын бир кыйла кеңейтүү каралды. Бирок СССР элдеринин өз тагдырын өзү чечүү маселесинде өтө маанилүү өзгөрүүлөр болгон жок. Республикалар тарабынан кабыл алынган мамлекеттик суверендүүлүк жөнүндөгү Декларациядагы жоболор бул келишимде тийиштүү ордун тапкан жок.

Референдумга республикада жашаган калктын 92,8 пайызы катышып, алардын 94,6 пайызы суверендүү республикалардын жаңыланган федерациясын жактап добуш беришти. Коомдук сурамжылоого калктын 81,6 пайызы катышып, алардын 62 пайызы жактап добуш беришти.

Бирок референдумду өткөрүү СССРдеги саясий кырдаалды жакшыртпастан, тескерисинче, аны андан ары татаалданды. Референдумга официалдуу түрдө 9 республика гана катышты. Ал эми 6 республика: Эстония, Латвия, Литва, Грузия, Армения, Молдова референдумга катышкан жок.

Август окуялары. 1991-ж. 19-августундагы өлкөдөгү антиконституциялык төңкөрүштүн натыйжасында Кыргызстандын суверендүү өнүгүшү, анын демократиялык жетишкендиктери өлүм коркунучу алдында калды. Мамлекеттик төңкөрүштү жасашкан адамдарды борборго баш ийген аскердик өнөржай комплекси, армия, мамлекеттик коопсуздук жана ички иштер органдары колдоого алышкан. Аны КПССтин реакциячыл элементтери да активдүү колдошту.

Мамлекеттик төңкөрүштү жасаган адамдар тарабынан, кийинчерээк, Аскар Акаев «Быкы Чыкы» деп атаган, «СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитет» (ГКЧП) түзүлдү. Антиконтитуциялык төңкөрүш жаңы союздук келишимге кол коюлуучу күндөн бир күн мурда жасалды. М. С. Горбачев июль айында телекөрсөтүү аркылуу чыгып сүйлөгөн сөзүндө союздук келишимге кол коюу 20-августка белгиленгенин билдирген эле. Ал келишим боюнча ССР Союзунун унитардык мүнөзү негизинен сакталып калгандыгына карабастан, борбордун көп укуктары союздук республикаларга өтмөк. Андан кийин ГКЧП

сыяктуу бүткүл союздук башкаруу органдарын түзүүгө мүмкүн болбой калмак.

Москвадагы антиконституциялык төнкөрүш Кыргызстандагы саясий күчтөрдүн жана мамлекеттик органдардын чыныгы позициясын аныктады. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Бюросунун билдирүүсү басмасөздө жарыяланды. Анда ГКЧПнын «өзгөчө чараларын» колдой тургандыгын билдирип, анын ишине колдон келишинче көмөк көрсөтүүгө чакырды. Ошентип, Кыргызстан Компартиясынын жетекчилиги антиконституциялык, реакциячыл төнкөрүш тарабында экендиги ачык болду. Республиканын аймагында жайгашкан аскер бөлүктөрү, Мамлекеттик коопсуздук органдары да төнкөрүшчүлөрдү колдоп чыгышты.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин төрагасы М.Шеримкулов өзүнүн билдирүүсүндө ГКЧП тарабынан киргизилген «Өзгөчө абал Кыргыз Республикасынын аймагында жайылтылбайт» деп билдирип, төнкөрүшчүлөрдү кескин айыптады. «Кыргызстан Демократиялык Кыймылынын» (КДК) башкармалыгы да антиконституциялык төнкөрүштү катуу сынга алды. КДКнын башкармасынын РСФСРдин президенти Б.Н.Ельцинге жиберген телеграммасында төнкөрүшчүлөрдүн аракетине кыжырлангандыгын жана ГКЧПга карата «РСФСРдин өкмөт жетекчилеринин чечкиндүү каршылыгын колдой тургандыгын» билдирди.

ГКЧПнын бардык иш-аракеттеринен өлкөдөгү демократиялык процесстерди токтотуу, акимчил-буйрукчул, тоталитардык системаны сактап калуу, союздук келишимди кайра карап чыгуу жана ССР Союзунун унитардык мүнөзүн сактап калуу максатын көздөгөндүгү көрүндү. Бул ишке ашса Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациядагы жоболорду жокко чыгарып, аны мурдагыдай укугу чектелген республикага айландырмак. Заговорчулардын жана алардын Кыргызстандагы колдоочуларынын аракеттери Президент А. Акаевге жана анын жетекчилиги менен республикада жүргүзүлүп жаткан демократиялык реформаларга каршы багытталган эле.

Ушундай кырдаалда, 1991-ж. 19-августунда Кыргыз Республикасынын Президенти Кыргызстандын элине кайрылып, «бейкуттукту сактоого, акыл-эстүүлүккө жана кемеңгерликке, биримдикке жана баш кошкондукка, ССР Союзу менен Кыргыз Республикасынын Конституцияларын жана мыйзамдарын урмат-

тоого» чакырды. 1991-ж. 21-августтагы указы менен республиканын аймагында жайгашкан бардык аскердик түзүлүштөргө Президенттин уруксатысыз турган ордуна башка жакка жылууга тыюу салынды. Президент тарабынан республиканын суверендүүлүгүн коргоо, коомдук тартипти жана мыйзамдуулукту сактоо боюнча мүмкүн болгондордун бардыгы жасалды.

Демократиялык күчтөрдүн, алардын лидерлеринин каармандыктары жана туруктуулугу тоталитардык режимдин жеңилинин жолуна өтө алгыс бөгөт болду. Россиянын Президенти Б. Н. Ельцин башында турган элдин каршылыгына учурап, антиконституциялык, реакциячыл төңкөрүш ишке ашпай калды. Заговорчулар камакка алынып, мыйзамдуулук калыбына келтирилди.

Кыргызстандын көз каранды эместигинин жарыяланышы. Антиконституциялык, реакциячыл төңкөрүш ишке ашпай калгандан кийин өлкөдө кескин өзгөрүүлөр башталды. Массалардын коомдук аң-сезими жана саясий жетилгендиги болуп көрбөгөндөй өстү. СССРдин унитардык мамлекет катары кыйрашы тездеп, М. Горбачевдун таасири жана бийлиги ылдамдык менен начарлап, борбордук бийликтин мурунку башкаруу органдарын таратуу башталды.

Көп союздук республикалар өздөрүнүн көз каранды эместигин жарыялашты. 1991-ж. 31-августундагы *Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин сессиясы тарыхый документти – «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясын» кабыл алды.*

Декларация «Кыргыз Республикасын – көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет» деп салтанаттуу жарыялады. Кыргыз Республикасынын аймагы бир бүтүн жана бөлүнгүс, анда республиканын Конституциясы гана колдонулат, ал өзүнүн эл аралык укуктун жалпыга таанылган принциптерин колдой тургандыгын билдирди. Ошентип, дүйнөнүн саясий картасында жаны, өз алдынча, көз каранды эмес мамлекет – **Кыргыз Республикасы** пайда болду.

Көз каранды эместиги жарыялангандан кийин жалпы союздук органдардын көзөмөлдүгүнөн кутулуп, бардык бийликти өз колуна топтой баштады. Кыргыз Республикасынын Президентинин указы менен 1991-ж. 20-октябрында Мамлекеттик Коопсуздук Комитети жоюлуп, анын ордуна Улуттук Коопсуздук боюнча Мамлекеттик Комитети, ал эми 3-декабрда Кыргыз Республи-

касынын Улуттук Гвардиясы, декабрдын аягында ички иштер аскерлери түзүлдү.

Көз каранды эместиктин шарттарында 1991-ж. 12-октябрында республиканын Президентин жалпы элдик добуш берүү жолу менен шайлоо болду. Аскар Акаевдин позициясы бул учурда ушунчалык күчтүү болгондуктан, башка бир да кандидат түздөн-түз президенттик шайлоого аны менен бирге атаандашып чыгууга батына албады. Добуш берүүгө жалпы шайлоочулардын 89,03 пайызы катышып, алардын 95,3 пайызы А. Акаевди жактап добуш беришти.

СССРдин кулашы жана КМШнын түзүлүшү. Ишке ашпай калган август төнкөрүшү консервативдүү күчтөрдүн СССРди мурунку калыбында сактап калуу үчүн жасаган акыркы аракети болду. Төнкөрүштүн ишке ашпай калышы менен Союздун бузулуу процесси ылдамдады. Союздук республикалар өздөрүнүн көз каранды эместигин жарыялап, улуттук гвардия жана аскер бөлүктөрүн түзүүнү, согуштук өнөржай ишканаларын көзөмөлдүккө алууну баштады. 1991-жж. 9-сентябрында СССР Литванын, Латвиянын жана Эстониянын көз каранды эместигин официалдуу тааныды. Бир нече күндөн кийин алар БУУнун тең укуктуу мүчөлөрү болуп калды. СССРдин курамында 12 республика калды.

Президент М. С. Горбачев башында турган СССРдин Жогорку жетекчилиги Союзду жаңы экономикалык келишим менен бекемдөөгө аракет кылды. 18-октябрда 8 республика: Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Россия Федерациясы экономикалык ынтымакташтык жөнүндөгү келишимге кол коюшту. Бирок бул келишим иш жүзүндө аткарылган жок.

14-ноябрда Ново-Огарево шаарында 7 республика: Россия, Белоруссия, Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Түркмөнстан, Тажикстан жаңы мамлекеттер аралык бирикмени – Суверендүү Мамлекеттердин Союзун (СМС) түзүүгө ниеттенгендигин билдиришти. Жети республиканын жетекчилери 1991-ж. аягына чейин жаңы союздук келишимге кол коё тургандыгын жарыялашты. Кол коюу аземи 25-ноябрга белгиленди. Ага союздук республикалардын жетекчилери келбегендиктен кол коюу аземи болбой калды.

Декабрда абал кескин өзгөрдү. 1991-жылдын 1-декабрындагы референдумда Украинанын калкынын 90 пайыздан ашы-

гы республиканын көз каранды эместигин жактап добуш беришти. Бүткүл украиналык референдум борбордук бийлик структураларын жоюуну тездетти. 7–8-декабрда Брест шаарынын жанындагы Беловежья Пуца токоюнда жайгашкан өкмөттүк резиденцияда Белоруссия Жогорку Советинин төрагасы С. Шушкевич, Россиянын Президенти Б. Ельцин, Украинанын Президенти Л. Кравчук жолугушуп, Советтер Союзу жашоосун токтотту деп билдиришти. Анда мурдагы СССРдин курамындагы бардык мамлекеттердин кириши үчүн жол ачык болгон Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндө келишимге кол коюшту. Борбордук Азия республикаларынын жетекчилери Ашхабадда КМШга кошулууга ниеттендиктерин билдиришти.

1991-ж. 21-декабрында мурдагы СССРдин курамына кирген 11 мамлекеттин (Азербайжан, Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Молдова, Россия Федерациясы, Тажикстан, Украина, Өзбекстан, Түркмөнстан) жетекчилери Алматыда жолугушту. Жолугушууда Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигин (КМШ) түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюлуп, Алматы Декларациясы кабыл алынды. Декларацияда тең укуктуулуктун принцибинде «Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештигинин түзүлүшү менен Советтик Социалисттик Республикалар Союзу өзүнүн жашоосун токтотот» деп жарыяланды.

25-декабрда М.С.Горбачев СССРдин жоюлгандыгына байланыштуу СССРдин Президентинин милдетин аткарууну токтоткондугун билдирди. Ошентип, формалдуу түрдө федеративдүү мамлекет деп аталып, ал эми иш жүзүндө унитардык мамлекет катары жашап келген Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) эч кандай кан төгүүсүз, жанжалсыз, тынчтык жол менен жоюлуп, анын ордуна көз каранды эмес мамлекеттердин жаңы биримдиги — Көз каранды эмес Мамлекеттердин Шериктештиги түзүлдү.

Документтүү материалдар

1. Москвадан шифротелеграмма

Жашыруун

Союздук республикалардын Компартияларынын БКсынын, партиянын райкомдорунун, крайкомдорунун, обкомдорунун биринчи катчыларына.

Өзгөчө абал киргизилгендигине байланыштуу СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитетке көмөк көрсөтүүгө коммунисттерди катыштыруу боюнча чараларды көргүлө.

Практикалык иш аракетинерде ССР Союзунун Конституциясын жетекчиликке алгыла.

БКнын Пленуму жана башка чаралар жөнүндө кошумча кабарлайбыз. Секретариат. 19-август. 1991-жыл.

2. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин Бюросуун билдирүүсүнөн:

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросу өлкөнү кризистен алып чыгууга советтик жетекчиликтин багытын, ушул максаттарда көрүлүп жаткан өзгөчө чараларды колдой тургандыгын билдирет.

Биз СССРдеги өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитеттин совет Элине Кайрылуусундагы өлкөдөгү кырдаалга берилген баага кошулабыз.

Биз жумушчуларды, дыйкандарды, эмгек интеллигенциясын ушул кыйын кырдаалда граждандык тынчтыктын урматында биригүүгө СССРдеги Өзгөчө абал боюнча Мамлекеттик Комитеттин органдарына биздин коомубузду кризистен алып чыгуу боюнча анын өтө оор ишине колдон келишинче көмөк көрсөтүүгө чакырабыз.

3. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаевдин билдирүүсүнөн:

...Кийики эки күндүн окуялары 1991-жылдын 19-августунда өлкөдө антиконституциялык төңкөрүш болгондугуна эч кандай шек туудурбайт. Эми бийликке борборго баш ийген аскердик өнөржайлык комплекске, армияга, мамлекеттик коопсуздук органдарына жана ички иштер органдарына таянышкан реакциячыл саясий күчтөрдүн келишкендиктери даана билинди...

Кыргыз Республикасынын прогрессивдүү коомдук күчтөрү аскердик-партиялык козголоңду айыптоо менен чыгышты. Республиканын Компартиясынын Борбордук Комитетинин жетекчилиги мына мында өзгөчөлөнгөн абалды ээлешти. Алар демократияга жана Конституцияга каршы чыгышты, өздөрүнүн жеке максаттары, өзүмчүлдүк, саясий амбициялары үчүн өзүлөрүн өз элинин кызыкчылыктарын тебелөөгө жөндөмдүү саясий конъюнктурщиктер катарында көрсөтүштү...

Биздин суверенитетке, биздин демократиялык жетишкендиктерге, адам баласынын кадимки турмушун жөнгө салуу боюнча өзүбүз жетишкендердин бардыгына өлүм коркунучу пайда болду...

Биз чакан мамлекетпиз, бизде армия жок, бирок биз өзүбүздүн суверендүүлүгүбүздү, өзүбүздүн эркиндигибизди коргойбуз...

...Мен сиздердин колдоонуздарга ишенем. Республиканын бардык жарандарынын: кыргыздардын жана орустардын, өзбектердин жана украиндердин, бардык башка улуттардын адамдарынын ынты-

магы жана биримдүүлүгү гана бизге апаат кырсыкты болтурбоого мүмкүнчүлүк берет.

4. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декларациясынан:

Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети 1990-жылдын 15-декабрында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө Декларацияга» негизденип жана Кыргыз Республикасынын Конституциясын (Негизги Законун) жетекчиликке алып:

1. Кыргыз Республикасын — көз карандысыз, суверендүү демократиялык мамлекет деп жарыялайт.

2. Кыргыз Республикасынын аймагы бир бүтүн жана бөлүнгүс, анда Кыргыз Республикасынын Конституциясы колдонулат.

3. Кыргыз Республикасы өзүнүн эл аралык укуктун жалпыга таанылган принциптерин колдой тургандыгын баса белгилейт...

4. Союздук Республикалардын жана дүйнөлүк коомчулуктагы өлкөлөрдүн парламенттерин Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын таанууга чакырат...

Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети Кыргыз Республикасынын элин ушул Декларациянын негизинде биздин мамлекетти чыныгы суверендүү жана укуктук мамлекетке айландыруу үчүн баш кошууга чакырат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстандагы улуттар аралык жанжалдын чыгышынын себептери кайсылар? Ал республикадагы коомдук-саясий кырдаалга кандай таасирин тийгизди?

2. Президенттик постту киргизүүнүн себептери жана президенттик бийликтин алгачкы жыйынтыктары кайсылар?

3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларация кандай кырдаалда кабыл алынды? Анын тарыхый мааниси эмнеде?

4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү Декларациянын негизги жоболоруна мүнөздөмө бергиле.

5. 1990-жылдын күзүндөгү коомдук-саясий кырдаалдын курчушу эмне менен шартталган?

6. 1991-жылдын 17-мартындагы референдумду өткөрүү эмне менен шартталган? Анын демилгечиси ким болгон?

7. 1991-жылдын август айындагы мамлекеттик төнкөрүштүн ишке ашпай калышынын себептерин анализдөөгө аракет жасагыла. Кыргыз Республикасынын Президентинин, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин жана башка коомдук уюмдардын позицияларына баа бергиле.

8. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндө Декла-

рация кандай кырдаалда кабыл алынды жана ал кандай тарыхый мааниге ээ болду?

9. СССР качан жана кандай шарттарда жашоосун токтотту?

IX глава. КЫРГЫЗСТАН КӨЗ КАРАНДЫ ЭМСТИКТИН ШАРТТАРЫНДА

§ 27. Коомдук-саясий жана руханий турмуштагы терен өзгөрүштөр

Жаңы социалдык-саясий кырдаал. Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигинин жарыяланышы, Коммунисттик партиянын ишмердигинин токтотулушу, СССРдин кулашы Кыргызстанда жаңы социалдык-саясий кырдаалдын түзүлүшүнө алып келди. Тоталитардык саясий режими, өтө борборлоштурулган экономикасы менен мүнөздөлгөн советтик доор аяктады. Жаңы кырдаал коомдун алдына жаңы: тоталитардык саясий түзүлүштү кыйратуу жана укуктук, демократиялык мамлекетти куруу, борборлоштурулган мамлекеттик экономиканы адамдардын социалдык керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган көп укладдуу экономикага кайра куруу, кыргыз элинин улуттук кайра жаралуусу жана Кыргызстандагы улуттар аралык мамилелерди жакшыртуу үчүн бардык шарттарды түзүү, жакынкы жана алыскы өлкөлөр менен тең укуктуу мамилелерди түзүү милдеттерин койду.

Жогорудагы милдеттерди ишке ашыруу үчүн Кыргызстандын андан аркы өнүгүшүнүн багытына жана алдыңкы өлкөлөрдүн тажрыйбасына көз жүгүртүү зарыл болду. Анткени, коомдук түзүлүштү түп-тамырынан бери кыйратып, коомдук бир саясий жана социалдык-экономикалык түзүлүштөн жаңы коомдук түзүлүшкө өтүү менен гана алдыга коюлган милдеттерди чече алмак.

Коомдогу мындай масштабдагы жана тереңдиктеги кайра курууларды – революция деп аташат. Революциялык мындай кайра курууларды Кыргызстанда тынчтык шарттарда ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

Бийлик бутактары өткөөл мезгилде. Көз каранды эместиктин алгачкы жылдарындагы башкы милдеттердин бири мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү, демократиялык саясий система-

нын зарыл белгиси болгон бийликтин үч бутагын – мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигин түзүү болду. Ошондой эле, жергиликтүү, башкача айтканда, областтардагы, райондордогу, айыл-кыштактардагы бийлик органдарын өркүндөтүү жана алардын борбордук башкаруу органдары менен натыйжалуу байланыштарын жөнгө салуу керек эле.

Кыргызстандын мыйзам чыгаруу бийлигин беш жылда бир жолу шайлануучу, 350 депутаттан турган Жогорку Совет түзгөн. Көз каранды эмес Кыргызстандын жогорку мыйзам чыгаруу органы 1990-ж. февралда шайланып, 1994-ж. сентябрына чейин иштеген. Анын депутаттарынын 90 пайызга жакыны 1991-ж. ишмердиги токтотулган Компартиянын мүчөлөрү болгон. Жогорку Советтеги бул депутаттардын бир кыйла бөлүгү эски, ортодоксалдык-коммунисттик көз караштарынан баш тартып, тоталитардык системаны кыйратуу жана экономиканы рыноктук башталыштарда кайра куруу идеяларынын жактоочуларынан болуп калышты. Бул Жогорку Советтин бир кыйла жемиштүү иштешине шарт түздү.

Мамлекет башчысынын жана аткаруу бийлигинин жетекчисинин милдети Кыргыз Республикасынын Президентине жүктөлгөн. Президент Жогорку Советтин макулдугу менен премьер-министрди, өкмөт мүчөлөрүн дайындайт. Министрлер Кабинети мамлекеттин эл чарбасын, социалдык чөйрөнү практикалык башкаруунун, жөнгө салуунун милдеттерин ишке ашырат.

1992-ж. январь айында Кыргыз Республикасынын Президентинин Указы менен бардык областтардагы, райондордогу бийлик өкүлдөрүнүн – акимдик башкаруунун киргизилиши жаны нерсе болду. Жер-жерлердеги акимдерге ошол аймактагы мамлекеттик аткаруу бийлигинин функцияларын ишке ашыруу жүктөлгөн. Областык, райондук акимчиликтер жергиликтүү советтердин алдындагы аткаруу комитеттеринин аппаратынын базасында түзүлгөн. Бул советтик системаны реформалоо, Президентке жооптуу болгон аткаруу бийлигинин вертикалдык структурасын түзүү максатын көздөгөн. Акимдик башкаруунун киргизилиши менен жергиликтүү советтердин бийлик укуктары акимчиликке өттү. Эми бул Советтер жергиликтүү парламенттин ролун аткарып калды.

Кыргызстандагы сот бийлиги Конституциялык сот, Жогорку сот, Жогорку Арбитраждык сот жана жергиликтүү соттор –

областтык, райондук, шаардык, аскердик соттор тарабынан ишке ашырылат. Мыйзамдуулуктун сакталышына көзөмөлдүк жүргүзүү Генералдык Прокуратурага жүктөлгөн.

Жогорку Кеңештин ишмердиги. Он экинчи чакырылышын-дагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши өзүнүн ишмердиги учурунда 256 мыйзам, 708 токтом жана башка чечимдерди кабыл алды. Алар мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын, армиянын, соттордун, укук коргоо органдарынын ишмердигинин жакшырышына, экономикалык, саламаттыкты сактоо, маданият, билим берүү, калкты социалдык коргоо, эл аралык мамилелер жана тышкы саясаттын маселелерин чечүүгө ыңгайлуу шарттарды түзүүгө багытталган. Жогорудагы документтердин кабыл алынышы Кыргыз мамлекетинин нормалдуу иштеши үчүн укуктук негиздерди түзө алды.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Шериктештиктеги айрым өлкөлөрдүн парламенттеринен айырмаланып, Президент менен түздөн-түз конфронтацияга барган жок жана республикада саясий, экономикалык жана социалдык реформаларды жүргүзүүдөгү Президент менен Өкмөттүн негизги багыттарын колдоого алды.

Бирок көп сандаган мыйзам актыларынын кабыл алынышы мамлекеттүүлүктү, мыйзам чыгаруу бийлигин – Жогорку Кеңештин чыңдалышына алып келген жок. Анткени, кабыл алынган көп мыйзам актылары популисттик мүнөздө болуп, аны ишке ашыруунун конкреттүү механизмдери менен бекемделбеген. Ошондой эле, бул мыйзам актыларын иштеп чыгууда мамлекеттин финансылык-экономикалык мүмкүнчүлүктөрү толук денгээлде эсепке алынган эмес. Ошонун натыйжасында, кабыл алынган мыйзам актылары начар иштеген, ал эми айрым учурда ал кагаз жүзүндө гана калган.

Мыйзам чыгаруу процессинде Жогорку Кеңеште ар тараптан ойлонулуп, юридикалык жана экономикалык жактан баа берилгенден кийин кабыл алынган мыйзам актыларынын бир кыйласы иштеп жаткан Конституцияга жана башка мыйзам актыларына карама-каршы келген. Бул келечекте жаңы Конституцияны кабыл алуунун зарыл экендигин көрсөттү.

Депутаттардын бир кыйла бөлүгү депутаттык этиканы бузуп, депутаттык мандатты жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланышты. Алардын айрымдары республиканын борборунан чоң-чоң квартираларды алып, эң төмөнкү баада автомашиналарды

жана башка мамлекеттик мүлктү, туракжайды менчиктештирип алышты.

Ошондой эле, Жогорку Кеңештин депутаттарынын бир кыйла бөлүгү саясий интригалар менен алектенишип, мезгил-мезгили менен аткаруу жана мыйзам чыгаруу органдарында кризистик кырдаалды түзүүгө аракеттеништи. Саясий күрөш менен алектенүү мыйзам чыгаруу ишине терс таасирин тийгизип, бардык бийлик бутактарында, биринчи кезекте, мыйзам чыгаруу бийлигинде кризисти пайда кылды.

1994-жылдын сентябрь айында Жогорку Кеңеш жикке бөлүндү. 143 депутат Жогорку Кеңештин андан аркы ишине катышпай тургандыгын билдиришти. Жогорку Кеңештин мыйзамдуу иштеши үчүн 350 депутаттын 215 депутаты катышууга тийиш эле. Ал эми сентябрда болсо Жогорку Кеңештин ишине катышууга келген депутаттардын саны 130дан гана ашты. Анын натыйжасында Жогорку Кеңеш өзүнүн андан аркы ишин токтотту деп жарыялоого аргасыз болду.

Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциясынын кабыл алынышы. 1990-ж. аягында жаңы Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу боюнча Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев башында турган Конституциялык комиссия түзүлдү. 1991-ж. аягында комиссия тарабынан Конституциянын концепциясы жана анын негизинде 1992-ж. жайында биринчи долбоору даярдалды. Ушул эле мезгилде Жогорку Кеңешке дагы эки альтернативдүү долбоор келип түштү.

Эки альтернативдүү долбоордун жакшы жактары менен толукталган Конституциянын долбоору 1992-ж. аягында Жогорку Кеңеште талкууланып, басмасөзгө жарыяланды. Үч жарым айга созулган жалпы элдик талкуулоодо, ага миллиондон ашык адам катышып, он миңден ашуун сунуш-пикирлер киргизилди. Алардын айрымдары Конституциянын долбоорун иштеп чыгууда эске алынды.

Конституциянын кайра иштелип чыккан долбоору Жогорку Кеңеште талкууланып, 1993-жылдын 5-майында кабыл алынды. Бул жалпы элдик майрам — *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын күнү* деп жарыяланды.

Конституция боюнча мамлекеттик бийлик: мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине бөлүнөт. Жалпы эл тарабынан шайланган Президент «Конституциянын бузулгустугунун жана мамлекет бийлигинин биримдигинин гаранты» болуп саналат. Мый-

зам чыгаруучу бийликти – Жогорку Кенеш, аткаруучу бийликти – Өкмөт жана жергиликтүү башкаруу органдары, сот бийлигин – Конституциялык сот, Жогорку сот, Арбитраж соту, жергиликтүү жана башка соттор жүргүзүп, ишке ашырат.

Кыргыз Республикасында жашаган ар бир адамдын: жашоого, тулку боюна жана ар-намысына эч кимдин тийбестиги, жеке эркиндиги жана коопсуздугу, керт башынын эркин өнүгүүсү, ойсанаа, идея, пикирлерин эркин билдирүүсү жана таркатуусу, менчик күтүү, ага ээлик кылуу, аны пайдалануу жана өз каалоосу боюнча жумшоо жана башка укуктары кепилденди.

Граждандар мекенин коргоого укуктуу жана милдеттүү, алар мыйзамда аныкталган чектерде жана түрдө аскер кызматын өтөшөт. Ар бир гражданин жакшы эмгек шартына жана анын корголушуна, жумушсуздуктан социалдык коргоого алынууга, иш таштоого, эс алууга, билим алууга, туракжайга, денсоолугун сактоого жана башкаларга укуктуу.

Эки палаталуу парламенттин түзүлүшү. 1994-ж. күзүндө Жогорку Кенеш өзүнүн ишин мөөнөтүнөн мурда токтоткондон кийин, Президент А. Акаев республикада саясий туруктуулукту камсыз кылуу, Борбордук Шайлоо Комиссиясын түзүү жана 22-октябрда референдум өткөрүү жөнүндөгү указдарга кол койду. 22-октябрда өткөн референдумда эл эки палаталуу парламенти түзүүгө макулдугун берди.

1995-ж. февраль айында эки палаталуу Жогорку Кенешке шайлоолор болуп өттү. 28-мартта Жогорку Кеңештин эки палатасынын: 35 депутаттан турган Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана 70 депутаттан турган Эл өкүлдөр жыйынынын биринчи сессиясы ачылды. 1996-жылдын 10-февралындагы референдум алардын бийлик укуктарын тактады.

1998-ж. 17-октябрындагы референдум боюнча Эл өкүлдөр жыйынына 45 орун жана Мыйзам чыгаруу жыйынына 60 орун бөлүнүп, анын 15 оруну партиялык тизме боюнча шайлана турган болду. Ушуга ылайык 2000-ж. февралында кош палаталуу Жогорку Кенешке шайлоолор өткөрүлдү.

Улуттар аралык мамилелер. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда 80ден ашык улуттардын өкүлдөрү жашап жатат. Жаны шарттарда улуттар аралык мамилени өркүндөтүү зарылчылыгы пайда болду.

1994-ж. 21–22-январында Президент А. Акаевдин колдоосу астында Бишкекте республикада жашаган бардык элдердин

өкүлдөрү катышкан *Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайы* ачылды. Курултайда *Кыргызстан элинин Ассамблеясы (КЭА)* түзүлдү, анын Уставы кабыл алынды, жетекчи органы – КЭАнын Совети шайланды, «Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайынын Кайрылуусу», «Биримдиктин, тынчтыктын жана ынтымактын Декларациясы» кабыл алынды.

1994-ж. 26-сентябрында Бишкекте Достук үйү ачылды. Достук үйүнө республикадагы улуттук-маданий борборлор жайгашты. Бүгүнкү күндө республикадагы улуттук-маданий борборлор улуттар аралык ынтымакты сактоодо, улуттардын маданий кызыкчылыктарын коргоодо маанилүү роль ойноодо.

СССР кулагандан кийин Кыргызстанда да тышкы миграция маселеси бир кыйла курчуп, орус тилинде сүйлөгөн калктын көчүп кетүүсүн күчөттү. Орустар, немецтер, украиндер, белорусстар, еврейлер, экономиканын ар түрдүү тармактарында иштеген он миңдеген адистер, мугалимдер, врачтар, илимдин жана маданияттын ишмерлери, башкаруу чөйрөсүндөгү кызматкерлер көчүп кетишти. Булардын баары өлкөбүздүн чарбалык өнүгүшүнө орду толгус зыян келтирди.

Азыркы учурда республиканын жетекчилиги тышкы миграцияны токтотуу боюнча көп аракеттерди жасап жатат. Анын натыйжасында, 1995-ж. тартып тышка көчүп кеткендердин саны кыскарып, мурда көчүп кеткендердин айрымдары кайра көчүп келүүдө.

Саясий партиялар, коомдук уюмдар жана бирикмелер. Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгондон кийин калктын коомдук-саясий активдүүлүгү тез өсө баштады. Көп партиялуу системанын калыптана башташы анын коомдук турмушундагы маанилүү окуялардын бири болуп калды.

1991-ж. декабрь айында «Эркин Кыргызстан» демократиялык (ЭрК), «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиялары, андан кийин Кыргызстан Коммунисттер, «Ата-Мекен», Республикалык элдик, Кыргызстан Демократиялык кыймылы (КДК), Агрардык, Социал-демократиялык, Биримдик, Аялдардын демократиялык, Экономикалык биримдик, «Менин өлкөм» аракет партиялары катталды.

1995-ж. орто ченинде республикада 520 коомдук бирикме катталган. Алардын ичинде 12 саясий партия, 28 улуттук-маданий борбор, 6 коомдук-саясий кыймыл, 15 аялдар уюму, 14 чыгармачыл союздар менен башка коомдук уюмдар болгон. Сая-

сий партиялардын, коомдук уюмдардын жана бирикмелердин бардыгы өздөрүн демократиялык принциптерин алып жүрүүчүлөр, калктын белгилүү катмарларынын кызыкчылыктары менен үмүттөрүн билдирүүчүлөр катары жарыялашты.

Азыр Кыргызстанда кырктан ашык саясий партиянын түзүлгөндүгүнө карабастан көп партиялуулук системанын калыптануу процесси башталгыч баскычта турат.

Кыргызстанда көп партиялуу системанын калыптана башташы граждандардын коомдук уюмдарынын жана бирикмелеринин ишмердигин активдештирди. Бирок алар саясий партиялардан айырмаланып, өздөрүнүн алдына саясий максаттарды койбостон, кесиптик, топтук, өндүрүштүк, илимий жана башка кызыкчылыктарды коргоону көздөшүүдө.

Кыргызстандын кесиптик союздарынын Совети (Кыргызсовпроф) өз алдынчалыкка жетишкенге чейин эң маанилүү коомдук уюм болгон. Жаны шарттарда ал Кыргызстан кесиптик союздарынын Федерациясы болуп кайра түзүлдү. Азыркы учурда кесиптик бирикмелер эмгек акыны жогорулатуу, социалдык маселелерди чечүү, эмгекчилердин кызыкчылыктарын коргоо ишин жүргүзүп жатышат.

Жаны шарттарда көптөгөн жаны өкмөттүк эмес коомдук уюмдар жана бирикмелер пайда болду. Алардын саны уламдан-улам өсүүдө. Бүгүнкү күндө мындай коомдук уюмдардын саны 5000ден ашты. Көптөгөн өкмөттүк эмес уюмдар калк арасында адам укуктары, демократия, рынок экономикасы жөнүндөгү билимдерди жайылтуу, демократиялык, граждандык коомдун татыктуу мүчөлөрүн тарбиялоо багытында иш алып барышууда.

Кыргыз республикасынын президентин шайлоо. 1995-ж. Президенттин бийлик укуктарын 2001-ж. чейин узартуу жөнүндө референдум өткөрүү боюнча демилгелүү топтор түзүлдү. Алар республиканын бардык аймактарынан референдумду жактаган 1,2 млн.дон ашуун адам колун топтошту. Мыйзам талабына ылайык бул маселени чечүү Жогорку Кеңешке сунуш кылынды.

Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны референдум өткөрүү маселесин талкуулап, демилгелүү топтордун сунушун четке какты. Ушундай кырдаалда Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев депутаттарга кайрылып, президенттик шайлоону келерки жылга калтырбай, 1995-ж. аягына чейин альтернативалуу негизде өткөрүүнү сунуш кылды. Жогорку Кеңеште кайрылуу талкууланып, шайлоо 1995-жылдын 24-декабрына бел-

гиленди. Шайлоо атаандаш талапкерлердин катышуусу менен өтүп, шайлоочулардын басымдуу көпчүлүк добушу менен *А.Акаев кайрадан Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланды.*

Ал эми 2000-жылдын 29-октябрында Кыргыз Республикасынын Президентине кезектеги шайлоолор болуп өттү. Президенттикке 6 талапкер: А.Акаев, Т.Акунов, А.Атамбаев, Ө.Текебаев, Турсунбай Бакир уулу жана М. Эшимканов Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан катталды. Кызуу саясий талаш-тартыштардын кырдаалында өткөн бул шайлоодо Аскар Акаев үчүн шайлоочулардын 74,5 пайызы добуштарын беришти. Ошентип, *Аскар Акаев* Кыргызстандын калкынын басымдуу көпчүлүк добушу менен кезектеги мөөнөткө *Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланды.*

2003-ж. 2-февралында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы тууралуу референдум болуп өттү. Референдумда Конституциянын жаңы редакциясынын долбоорун колдоп добуш бергендердин саны 86,68% ти түздү. Ага ылайык *75 адамдан турган бир палаталуу парламент – Жогорку Кеңеш* түзүлмөй болду. Конституцияга омбудсмен (акыйкатчылык) тууралуу берененин киргизилиши чон жаңылык болду, ал өлкөнүн адам укугунун өлкөсү болууга умтулганын даана көрсөтүп турат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргызстан өз алдынчалыкка жетишкенден кийинки жаңы социалдык кырдаалга мүнөздөмө бергиле. Өткөөл мезгилдин манызы эмнеде жана анын Кыргызстандагы өзгөчөлүктөрү кандай?

2. Көз каранды эместиктин шарттарындагы Кыргызстандагы бийлик бутактары жөнүндө ой жүгүрткүлө. Демократиялык өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн үч бийлик бутагын бөлүштүрүүнүн зарылчылыгы барбы? Бул багытта бизде абал кандай?

3. Жогорку Кеңештин ишмердиги жөнүндө айтып бергиле.

4. Эмне үчүн Кыргызстандын Конституциясын кабыл алуу зарыл болуп калды? Жаңы Конституцияны кабыл алуу процесси кандай жүрдү? Анын мурунку Конституциядан өзгөчөлүктөрү эмнеде?

5. 90-жылдардын биринчи жарымындагы улуттар аралык мамилелердин абалына мүнөздөмө бергиле. Улуттар аралык ынтымакты сактап калуу үчүн кандай иш-аракеттер жасалууда?

6. 90-жылдардын биринчи жарымында пайда болгон саясий партияга, коомдук уюмдарга жана бирикмелерге мүнөздөмө бергиле.

7. Колдонмо дептерди пайдаланып тапшырманы аткар.

§ 28. Социалдык-экономикалык чөйрөдөгү кайра куруулар

Кыргызстандын экономикалык абалы. СССРдин кулашы менен эски экономикалык система да кыйрады. Шериктештиктин бардык өлкөлөрүндө, ошонун ичинде Кыргызстанда да, экономиканын абалы кескин начарлады. Жалпы Союздук чарба жүргүзүүгө ылайыкталып, өз алдынча даяр продукция чыгарууга жараксыз завод-фабрикалар иштебей токтоп калды. Ошентип, Кыргызстандагы экономикалык реформаны эң кыйын шарттарда баштоого туура келди. СССРден мураска калган өндүрүштүк потенциалдын базасында комплекстүү, бир бүтүн жана гармониялуу өнүккөн улуттук экономиканы түзүү үчүн төмөндөгүдөй фундаменталдуу проблемаларды чечүү керек эле.

Биринчиден, Кыргызстандын экономикасын рыноктук башталыштарда түп-тамырынан бери реформалоо, менчиктештирүүнү өткөрүү, көп укладдуу экономиканы түзүү, менчиктин бардык формаларына – мамлекеттик, жеке жана коллективдүү менчикке тең укуктуу шарттарды камсыз кылуу зарылдыгы турду.

Экинчиден, Кыргызстандын аймагындагы өнөржайын структуралык жактан кайра куруу, өндүрүштүн чыгымчыл мүнөзүн жоюп, аны эң жаңы технологияларды, илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерин пайдалануу менен ресурстарды аз чыгымдоочу багытка буруу, экономиканы социалдык керектөөлөрдү камсыз кылууга багыттоо милдети турду.

Үчүнчүдөн, Кыргызстандын аймагында, анын жакынкы жана алыскы коншулары менен рыноктук башталыштарда натыйжалуу экономикалык байланыштардын системасын түзүү милдети турду.

Жогорудагы бардык проблемаларды оор шарттарда жүргүзө баштоого туура келди.

Өкмөттүн экономикалык саясаты. Түзүлгөн кырдаал жетекчиликтен экономиканын абалына терең анализ жасоону жана натыйжалуу улуттук экономиканы түзүү үчүн стратегиялык багыттарды аныктоону талап кылды.

1992-ж. январда КМШ өлкөлөрүндө, ошонун ичинде Кыргызстанда да, бааны либералдаштыруу ишке ашырылып, отуң-энергия, металл, машина куруу продукцияларынын баасы коё берилди. Бааны жана эмгек акы төлөөнү эркин коё берүү экономикалык абалды кескин курчутуп, акчанын айлануусун бузуп, финансылык системаны кыйроо абалына алып келди. 1991-жана 1992-жылдар бүлгүнгө учуроонун жылдары болду. 1992-ж. КМШ

өлкөлөрүндө өндүрүштүн төмөндөөсү 34 пайызды, ал эми Кыргызстанда 27 пайызды түздү. Экономикалык мамилелердин бузулушу улана берди. Мындай шарттарда экономикалык реформаны кечендетүү абалды андан ары курчутмак.

1992-ж. жайында Жогорку Кеңештин сессиясында 1992–1995-жж. экономикалык реформалардын Мамлекеттик Программасы иштелип чыкты жана кабыл алынды. Бирок өкмөт Программада белгиленген чараларды толук өлчөмдө ишке ашыра алган жок. Өндүрүштүн андан ары төмөндөөсү улантылды. Алынган улуттук кирешенин көлөмү 1992-ж. 30 пайызга, 1993-ж. 17,1 пайызга, эл керектөөчү товарларды чыгаруу 32 жана 25,2 пайызга, өнөржай өндүрүшү 27 жана 37,3 пайызга, айылчарба өндүрүшү 24 жана 17,2 пайызга кыскалды.

Экономикадагы кыйын абал калктын турмуш деңгээлине олуттуу таасир этти. Жумушсуздук өстү. 1993-ж. республиканын эл чарбасында иштебегендердин жалпы саны 275 миңге жетти. Өндүрүштүк эмес чөйрөнүн тармактарындагы абал олуттуу курчуду.

Түзүлгөн кырдаал жана экономикалык реформалардын тажрыйбасын анализдөө 1994–1995-жж. экономикалык реформаны тереңдетүү боюнча Кыргыз Республикасынын өкмөтү үчүн жаңы Программасын иштеп чыгууну талап кылды. Ага, ошондой эле, жаңы Конституциянын кабыл алынышы, улуттук валютанын киргизилиши да түрткү болду.

Бул Программа мурда кабыл алынган программалык документтерге негизденип, Кыргызстандагы, ошондой эле, КМШнын башка өлкөлөрүндөгү экономикалык реформалардын жүрүшүн жана тажрыйбасын эске алды. Ал экономиканы турукташтырууга, социалдык рынок чарбасынын негиздерин калыптандырууга, калкты социалдык жактан коргоонун натыйжалуу системасын түзүүгө, өлкөнүн колдо болгон өндүрүштүк-экономикалык жана интеллектуалдык потенциалын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталды.

1993-ж. декабрда Апас Жумагулов премьер-министр болуп дайындалгандан кийин, бул Программага бир кыйла өзгөртүүлөр киргизилди. 1994-ж. алгачкы айларында мамлекеттик жана финансы тартибин бекемдөө, жер жана агрардык реформаны тереңдетүү, жеке ишкердикти коргоо жана өнүктүрүү боюнча Президенттин указы менен Өкмөттүн бир катар токтомдору кабыл алынды.

Сонку беш жылдын ичинде биринчи жолу 1995-ж. өндүрүштүн төмөндөөсү бир кыйла солгундады. 1994-ж. карата ички дүн продукцияны чыгаруунун көлөмү 93,8 пайызды, өнөржай продукциясынын көлөмү 87,5 пайызды жана айылчарба азык-түлүктөрүнүкү 98 пайызды түздү. Башкача айтканда, дүн продукция чыгарууда төмөндөөнүн темптери 3 эсе, өнөржай өндүрүшүндө 2,2 эсе азайган. Инфляциянын денгээли эки эсе төмөндөдү. Жалпысынан алганда өндүрүштүн төмөндөөсүн токтотууга мүмкүндүк болбоду. Машина куруу комплекси терең кризистен чыга алган жок.

Ошондой болсо да, айрым тармактарда өндүрүш бир кыйла өстү. Булгаары товарларын чыгаруу 23,5 пайызга, жарык берүүчү техникалык жабдуулар 40,9, кондитер азыктары 72,3, тигилүү буюмдар 39,0, бардык түрдөгү бут кийимдер 47,2, байпактар 57,6 пайызга өстү.

Менчиктештирүү жана анын алгачкы натыйжалары. 1991-ж. 20-декабрында Кыргыз Республиканын Жогорку Кеңеши «Кыргыз Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана ээлик кылуунун жалпы башталыштары жөнүндө» мыйзамын кабыл алды. Мыйзам Кыргыз Республикасында атаандаштыктын шарттарында менчикти мамлекеттен ажыратуунун, менчиктештирүүнүн жана эркин ээлик кылуунун жалпы башталыштарын аныктады. Мыйзам боюнча мамлекеттик жана коммуналдык ишканалар, мамлекеттик туракжай фонду, башка мамлекеттик мүлк менчиктештирүүгө жатат. Ал эми жер, анын байлыктары, токойлору, суулары жана башка табигый ресурстары, маданий жана тарыхый байлыктары менчиктештирилбейт.

Мыйзамды турмушка ашыруу үчүн республикада Мамлекеттик мүлктү башкаруу жана ээлик кылууну колдоо боюнча мамлекеттик комитет (*Маммүлкком*) түзүлдү.

Менчикти мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүү 1991-ж. башталды. 1991–1993-жж. ичинде мамлекеттик менчиктин 40 пайызга жакыны мамлекеттен ажыратылды жана менчиктештирилди. Менчиктин көп түрдүү формалары калыптанды. Бул мезгилде бардык мүлк комплексинин 59 пайызын мамлекеттик, 7,7 пайызын кооперативдик-коомдук, 9,2 пайызын колхоздук, 9,3 пайызын эмгек коллективдеринин жана 0,5 пайызын жеке адамдардын менчиги түздү.

Менчиктештирүү процесси адеп башталганда айкындык, ачык-жарыя, атаандашкан соода аукциондору жок жүрдү.

Мындай шарттарда иш жүзүндө артыкчылык айрым инсандарга (жетекчиликтерге), эмгек коллективдерине берилди. Бул менчиктин «ортоктошуп» кетишине жана көбүнчө жабык-көмүскө түрдөгү акционердик коомдордун түзүлүшүнө мүмкүндүк берип, бир далай менчикти эмгек коллективдеринин атына жамынып мамчиновниктердин «өз энчисине басып алышына» алып келди. Менчиктештирүүнүн биринчи этабында бул процесске калайык калктын кенири катмары катыша алган жок. Маммүлктүн ишти өз денгээлинде уюштура албагандыгынын натыйжасында мамлекетке бир кыйла материалдык зыян келтирилип, граждандардын укуктары кемсинтилди, мамлекеттик менчикти менчиктештирүүдө мамчиновниктерге, алардын туугандарына, жергиликтүү администрациялардын жетекчилерине жеңилдиктер жана артыкчылыктар түзүлдү. Маммүлктүн ишмердигиндеги мыйзамдуулукту бузуулар менчиктештирүү жаатында жүргүзүлүп жаткан реформаларга карата коомчулуктун терс пикирин пайда кылды.

Менчиктештирүүнүн бул этабы жаны сапаттык өзгөрүүлөргө алып келбеди. Экономиканын өнүгүшүнө жаны дем берүүгө жөндөмдүү болгон ээлик кылуучулардын катмары иш жүзүндө түзүлгөн жок.

1991–1993-жж. жүргүзүлгөн иштин тажрыйбасын, эл аралык институттардын (ЭВФ, Дүйнөлүк банк) сунуштарын эске алуу менен 1994–1995-жж. Кыргыз Республикасында мамлекеттик менчикти мамлекеттен ажыратуунун жана менчиктештирүүнүн Концепциясы иштелип чыкты. Анда алдынкы эки жылда менчиктештирүүнүн негизги принциптери жана ыкмалары аныкталды. Менчикти мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүү практикасына түзөтүүлөр киргизилди. Өкмөт республикадагы менчиктештирүү саясатынын биринчи этабында орун алган карама-каршылыктарды жана кемчиликтерди жоюп, рынок мамилелерине негизделген системаны түзүүгө багыт алды.

Менчикти мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүү ыкмаларын тандоо тармактык, региондук өзгөчөлүктөрдү, рыноктун шарттарына ыңгайлашууну эске алуу менен ишкананын көлөмүнө жана анда иштеген адамдардын санына жараша жүргүзүлө баштады.

Менчиктештирүү процессинде бардык калкты тартуу максатында атайын төлөм каражаттары – менчиктештирүү купондо-

рун ишке активдүү киргизе баштады. 1994–1995-жж. 68 акча жана 153 купон аукциондору өткөрүлдү.

1994-ж. орто ченинен тартып республикада менчиктештирүү программасы ишке ашырыла баштады. Менчиктештирүүнүн экинчи этабында республикада официалдуу катталган 10 миң ишкананын 5900дөн ашыгы мамлекеттен ажыратылып, менчиктин мамлекеттик эмес формаларына (акционердик коомдорго, коллективдүү ишканаларга, жеке менчик жана аралаш ишканаларга) кайра түзүлүп, жалпы ишканалардын 59,3 пайызын түздү. Менчиктештирүүнүн жогорку темптери соода, коомдук тамактануу жана турмуш-тиричилик жактан тейлөө тармактарында болду. Азыркы мезгилде аларды менчиктештирүү 100 пайызды түздү. Азыр мамлекеттик эмес сектор өнөржайынын бүткүл продукциясынын дээрлик 50 пайызын, айылчарба продукциясынын 75 пайыздан ашыгын чыгарып, чекене товар жүгүртүүнүн дээрлик 90 пайызын камсыз кылууда.

Айылчарбасынын абалы. 1992-ж. башында Россия жана башка КМШ өлкөлөрүндө баалардын кескин түрдө эркин коё берилиши айылчарбасынын абалын ого бетер начарлатты. Күйүүчү май жана башка энергиялык заттардын баасы 1990-ж. салыштырганда 1200 эсеге көтөрүлдү. Ал эми республиканын экспортунун негизин түзгөн айылчарба продукцияларынын баасы 100–120 эсе гана жогорулады. Энергиялуу заттарга, жер семирткичтерге баа кескин жогорулаган шарттарда жарым жандуу колхоздор менен совхоздор өз алдынча жашоого жөндөмсүз болуп калышты. Ал эми мамлекет болсо калыптанган экономикалык байланыштар үзүлүп калгандыгына байланыштуу аларга жеткиликтүү колдоо көрсөтө албады.

Мындай оор шарттарда айыл-кыштакта чарбачылык жүргүзүүнүн жаны формаларын өнүктүрүү боюнча чукул чараларды көрүү, айылчарбасында мамлекеттик жана жеке менчик секторунун ыңгайлуу шайкештигин табуу, алардын атаандаштыгынын механизмин ишке киргизүү жана ошонун негизинде республиканын калкын азык-түлүктүн негизги түрлөрү, жеңил жана текстиль өнөржайын сырьё менен камсыз кылууга, айылчарба продукцияларын көбүрөөк экспортко чыгарууга жетишүү зарыл эле.

1991-ж. ноябрында Республиканын Президентинин указы жарыялангандан кийин жер реформасын жүргүзүүнү активдештирүү жана чарбачылык жүргүзүүнүн жаны формаларын түзүү

боюнча иштер башталды. Бардык мамлекеттик жана аймактык коомдук өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишмердигине натыйжалуу координациялоону ишке ашыруу максатында республиканын премьер-министри башында турган Кыргыз Республикасынын жер реформасы боюнча мамлекеттик комиссиясы 1992-ж. январындагы указы менен жер реформасын жүргүзүү боюнча *айылдык комитеттерди* түздү. Жер реформасын иш жүзүнө ашырууга жардам берүүчү рынок структуралары: Агробизнес борбору, Агробиржа, Дыйкан банкы уюштурулду.

Кыргызстанда жер реформасын эки этап менен (1991–1992-жж. жана 1992–1993-жж.) жүргүзүүнүн натыйжасында менчиктүү дыйкандардын белгилүү бир катмары пайда болду. Өз алдынча иштеген дыйкан жана фермер чарбаларынын саны 1993-ж. аягында 17,5 минге жетти. 2001-ж. 1-январына карата мурдагы 561 колхоз-совхоздордун базасында 71163 жеке менчик чарбалары, 281 ассоциация, акционердик коом жана агрофирма уюшулган.

Жер реформасын жүргүзүүдө бир кыйла кемчиликтер да кетирилди. Аны жүргүзүүнүн башталышында башаламандык көбүрөөк орун алды. Жерди, малды акысыз жапырт таркатып берүүнүн натыйжасында начар колхоздор менен совхоздор майда-майда жеке менчикчил натуралдык чарбаларга бытырап бөлүндү. Реформанын мүдөө-милдеттерин коомдук мүлктү өз энчилерине басып алып баюу, дыйкандарды өз каалагандай сурап билген бийлигин сактоо катары түшүнүп, реформанын кадырын кетирүү максатында жергиликтүү жетекчилер тарабынан атайылап бурмаланган учурлар көп болду. Алар көптөгөн колхоз-совхоздорду, айылчарба кооперативдерин түзүү шылтоосу менен бир топ майда чарбаларга бөлүп кетишти. Алардын башкаруу түзүлүшү, чарба жүргүзүү ыкмалары мурдагыдай эле кала берди. Бул майда жетекчилердин көбөйүшүнө алып келди. Бирок алардын көрсөткүчтөрү жакшы болгон жок.

Кыргыз Республикасынын өкмөтү айылчарбасында түзүлгөн мындай абалды оңдоо максатында 1994–1995-жж. экономикалык реформаны тереңдетүү боюнча Программа иштеп чыкты. Бул Программаны жүзөгө ашыруу үчүн 1994-ж. 22-февралында Президент атайы указга кол койду. Анда айылчарбасын реформалоонун стратегиялык багыттары аныкталган. Дыйкандар чарба жүргүзүүнүн формаларын эркин тандоого мүмкүндүк алышты.

1995-ж. январда мурдагы көптөгөн салыктардын ордуна бирдиктүү жер салыгы киргизилди. Эми колхоз-совхоздорду таратып, анын карамагындагы малдарды, техникаларды, жерлерди жеке менчикке өткөрүүгө жол ачылды.

1998-ж. 17-октябрда жерге жеке менчик укугу тууралуу маселе боюнча жалпы элдик референдум өткөрүлүп, аны калктын басымдуу көпчүлүгү колдоп чыкты. 2000-жылдын декабрында Президент А. Акаевдин демилгеси менен Жогорку Кеңеш жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салган беш жылдык мораторий тууралуу статья алынып салынды. Натыйжада, дыйкандар жер үлүштөрүнө ээ болуп, жердин чыныгы ээси болуп калды.

Реформалоонун кыйынчылыктарына жана кемчиликтерине карабастан айылчарбасында жекече өндүрүшчүлөрдүн артыкчылыгы улам даана көрүнүүдө. Дыйкан өндүрүштүн негизги каражаттарынын, жердин гана эмес, ошондой эле, өзүнүн эмгегинин натыйжаларынын толук укуктуу кожоюнуна айланды. Кыска мөөнөттүн ичинде республиканын калкынын тамак-аш, азыктүлүктөрүнө керектөөлөрүн канааттандырып, дыйкандар ашыкча дан эгиндерин, тамекини, пахтаны, жашылча-жемиштерди сатууга мүмкүнчүлүк алды.

Улуттук валютаны киргизүү. 1992-ж. башында Россияда, Украинада, КМШнын башка өлкөлөрүндө баанын күтүүсүз жерден эркин коё берилиши, бирдиктүү акча аймагында турган Кыргызстанда да баанын жогорулашына алып келди. Ал экономикалык кризисте курчутуп, өндүрүштүн төмөндөшүнүн жана инфляциянын өсүшүн тездетти. 1992-ж. сентябрь жана декабрь айларынын аралыгында инфляция орто эсеп менен айына 25 пайызга, ал эми 1993-ж. биринчи кварталында 36 пайызга жетти.

Баалардын кескин өсүшүнөн бирдиктүү акча аймагына кирген бардык өлкөлөр жапа чегишти. Анча бай эмес Кыргызстан бирдиктүү акча аймагына киргендиктен Россияга толук көз карандылыкта калып, өз алдынча экономикалык саясат жүргүзө албай калды. Иш жүзүндө экономикалык өз алдынчалыктын, биринчи кезекте, анын бирден-бир таасирдүү куралы болгон улуттук валютанын жоктугунан республикабыз инфляцияга каршы натыйжалуу чараларды көрүү мүмкүнчүлүктөрүнөн ажырады.

Россиянын жетекчилигинин инфляцияга жол ачкан кезектеги чаралары баалардын андан ары жогорулоо жана гиперин-

фляция коркунучун пайда кылды. Россияда жаны үлгүдөгү акчанын пайдаланууга өтүүсү иш жүзүндө өзүнчө валюта киргизилгендикти билдирип, бирдиктүү акча аймагында турган өлкөлөрдү, ошонун ичинде Кыргызстанды да кыйын абалга калтырды.

Ушундай кырдаалда *1993-ж. 4-майда* Президенттин демилгеси менен улуттук валютаны – сомду киргизүү чечими кабыл алынды. 10-майдан тартып сом пайдаланыла баштады. Улуттук валютанын – **сомдун** киргизилишинин негизги максаты инфляцияны ооздуктоо жана өлкөнүн экономикасына таасир тийгизүүнүн механизмине ээ болуу менен рынок реформаларын жүргүзүүнү тезирээк баштоо, республиканы кризистен алып чыгуу эле. Кыргызстандын жетекчилигинин чечкиндүү аракеттеринин натыйжасында улуттук валюта – сомду турукташтыруу мүмкүнчүлүгү түзүлдү.

Бүгүнкү күндө кыргыз сому Борбордук Азияда гана эмес, ошондой эле, КМШ өлкөлөрүндө да эн туруктуу валюталардын бири болуп саналат. Туруктуу улуттук валютанын болушу өлкөдөгү экономикалык реформаларды ийгиликтүү жүргүзүү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Социалдык саясат. Экономикалык кризис социалдык чөйрөгө терс таасирин тийгизди. Калктын турмуш денгээли кескин төмөндөп кетти. Коомдун жана мамлекеттин негизи болгон өнөржайы менен айылчарба өндүрүшүнүн төмөндөшү калкты азык-түлүк жана күндөлүк керектелүүчү товарлар менен камсыз кылууну начарлатты. Азык-түлүктү жана күндөлүк керектелүүчү товарларды өндүрүүнүн кыскарышы алардын баасынын кескин кымбатташы менен коштолду. 1990–1993-жж. калктын акчалай кирешеси 77,5 эсе көбөйсө, ошол эле учурда күндөлүк керектелүүчү товарлар менен азык-түлүктүн баасы чекене соодада 158 эседен ашты.

Жүз миндеген адамдар жардылыктын кылда учуна келип такалды. Калктын бир бөлүгүнүн ондогон жылдар бою топтогон акчасын улам күчөп бара жаткан инфляция жеп койду. Мындай кырдаалда бирөөлөр аябай байып, башкалары итке минген кедейдин кейпин кийип калышына алып келди. Көпчүлүк социалдык топтор жакырчылыкка кириптер болуп, алардын мамлекеттик бийликке жана өкмөткө, жүргүзүлүп жаткан демократиялык реформалардын багытына ишенимдери төмөндөдү.

Ушундай кырдаалда республиканын Президенти жана өкмөтү калктын аз камсыз болгон бөлүгүнө колдоо көрсөтүү үчүн көп аракет жасоодо. Бул калктын өткөөл мезгилдеги кыйынчылыктардан жеңилирээк чыгуусуна мүмкүндүк берүү болуп саналат. Өкмөт республиканын калкынын кыйла алсыз катмарына кепилдеген социалдык жактан камсыздоо милдетин өзүнө алды. Өткөөл мезгилде калктын бардыгына бирдей жардам көрсөтүүдөн баш тартууга, жан бактылыкты жоюуга багыт алынып, үй-бүлөгө социалдык жардам көрсөтүүнүн жаны системасы киргизилди.

Социалдык саясатты жүзөгө ашырууда көнүлдүн борбору жергиликтүү башкаруу органдарына бурулууда. Алар адамга ойдогудай турмуш шарттарын, жумушсуздукту чектөөнү жана кошумча жумуш орундарын түзүүнү, социалдык чөйрөнүн мекемелерин өнүктүрүүнү, өзгөчө көп балалуу үй-бүлөлөр үчүн керектөөнүн белгилүү минималдуу деңгээлинин кепилин, кары-картаңдар менен майыштарды социалдык жактан тейлөөнү жана колдоону камсыз кылууга тийиш.

2001-ж. 29-майындагы Улуттук жыйын Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейин Өнүктүрүүнүн Комплекстүү негизги (ӨКН) Программасын кабыл алды. *Программанын максаты* – Кыргызстандын элин саясий жана социалдык жыргалчылыкка, экономикалык бакыбаттуулукка жеткирүү. Анда Кыргызстандагы жакырчылыктын деңгээлин 2 эсеге кыскартуунун ачык-айкын милдети алдыга коюлду. Бул максатка жетиш үчүн алдыдагы 10 жыл бою улуттук өндүрүштүн жыл сайын 5–7% ке өнүгүшүн камсыз кылуу зарыл.

Суроолор жана тапшырмалар

- 1.90-жж. биринчи жарымында өндүрүштүн төмөндөөсүнө кайсы факторлор таасир этти?
- 2.Экономиканы турукташтыруу боюнча өкмөттүн саясатына мүнөздөмө бергиле.
- 3.90-жж. биринчи жарымында Кыргызстанда менчикти мамлекеттен ажыратуу жана менчиктештирүүнүн жүрүшүнө мүнөздөмө бергиле.
- 4.Айыл чарбасынын абалына жана жүргүзүлүп жаткан реформаларга мүнөздөмө бергиле.
5. Улуттук валютанын киргизилиши, анын мааниси кандай болгон?

§ 29. Эгемендүү Кыргызстандын тышкы саясаты жана эл аралык байланыштары

Кыргызстандын эл аралык аренага чыгышы. СССР кулап, Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин ал эл аралык аренада колдоого жана таанылууга ээ боло баштады. **1991-ж. 27-декабрында** АКШ Кыргызстандын көз каранды эместигин тааныды. **1992-ж. 1-февралында** Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу – Бишкекте АКШнын, Вашингтондо Кыргыз Республикасынын элчилиги ачылды. Азыр Бишкекте 20дан ашык чет өлкөнүн элчиликтери, өкүлчүлүктөрү жана дүйнөнүн 20дан ашык өлкөсүндө Кыргызстандын элчилиги, өкүлчүлүгү иштеп жатат. Он жыл ичинде дүйнөнүн 130дан ашык мамлекети Кыргыз Республикасынын көз каранды эместигин тааныды, 96 мамлекет менен дипломатиялык байланыш түзүлдү. АКШ, Германия, Түркия, Англия, Кытай, Индонезия, Малайзия, Филиппин жана башка өлкөлөргө Кыргызстандын Президентинин официалдуу иш сапары менен барышы жана башка өлкөлөрдүн жетекчилеринин Кыргызстанга официалдуу иш сапары менен келиши анын кадыр-баркын көтөрүүгө шарт түздү.

Кыргызстандын тышкы саясаты башка өлкөлөр менен достук жана кызматташтык мамилелерин өнүктүрүүгө жана чыңдоого, анын улуттук кызыкчылыктарын коргоого, саясий чаралар аркылуу өлкөнүн көз каранды эместигин жана суверенитетин камсыз кылууга, республиканын татаал проблемаларын чечүү үчүн ыңгайлуу тышкы шарттарды түзүүгө багытталды. Кыргызстан өз алдынча тышкы саясатты жүргүзүүгө умтулууда.

1992-ж. тартып Кыргызстан эл аралык уюмдарга тен укуктуу мүчө боло баштады. **30-январда** *Кыргызстан ОБСЕге мүчө болду. 2-мартта Кыргызстан БУУнун мүчөлүгүнө кабыл алынып, ошол эле күнү Нью-Йорктогу анын имаратынын алдында анын мамлекеттик желеги илинди.*

БУУга мүчө болуу Кыргызстан үчүн тарыхый мааниге ээ болгон окуя. Анткени, мындан ары Кыргызстан өз проблемаларын дүйнөлүк коомчулукка билдирип турууга жана ал жерде өз сунуштары, демилгелери менен чыгууга мүмкүнчүлүк алды. Анын айрымдары колдоого алынууда. Кыргызстандын сунушу боюнча **2002-жылы Эл аралык тоо жылы деп жарыяланды.**

Кыргызстан ЮНЕСКО жана башка эл аралык уюмдарга тен укуктуу мүчө болуп, анын бул уюмдардагы өкүлчүлүктөрү

ачылды. 1998-ж. күзүндө КМШ өлкөлөрүнүн ичинен биринчи болуп *Бүткүл Дүйнөлүк соода уюмуна* мүчө болуп калды. Республиканын делегациясы Шериктештиктин аймагындагы куралдуу жаңжалдарды жөнгө салуу боюча бир катар сунуштар менен чыкты.

Кыргызстандын тышкы саясатынын негизги багыттары эл аралык уюмдардын ишмердигине катышуу, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөр менен эки тараптуу мамилелерди, эл аралык экономикалык байланыштарды түзүү жана өнүктүрүү болду.

Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин башка өлкөлөрдө жашаган боордош кыргыздар менен тыгыз байланыш түзө баштады. 1992-жылдын 24-августунан 1-сентябрга чейин Бишкек шаарында болуп өткөн *Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы* мунун ачык күбөсү.

1992-ж. кыргыздардын жалпы саны 3 млн. го жакындап, алардын алтыдан беш бөлүгү Кыргызстанда, 500 миңге жакыны башка аймактарда жашашкан. Россия менен Кытай империялары чек араларды тактаганда, Түркстан АССРин улуттук-аймактык жактан кайра бөлүштүргөндө көптөгөн кыргыздар жердеген ата конуштары менен кошо Кытайдын, Тажикстандын, Өзбекстандын карамагында калган. Кыргыздардын айрым топтору Казакстанда, Россияда, Украинада, Балтика бою, Кавказ тарапта, Ооганстанда, Түркияда, Пакистанда, ошондой эле Европа жана Америка өлкөлөрүндө, Жакынкы Чыгышта, Индияда, Австралияда жашашат.

Чет жерлерде жашаган кыргыздардын бир тобу революция, граждандык согуш, коллективдештирүү убагында СССРден жана Кытайдан качкандар, ошо качкындардын тукумдары. Ал эми айрымдары Ата Мекендик согуш учурунда жоо туткунуна түшүп, согуштан кийин сталиндик репрессиядан чочулап эл-жерине кайтпай калгандар жана алардын балдары эле.

Курултайга дүйнөнүн бардык булун-бурчтарында жашаган кыргыздардын өкүлдөрү келишти. Курултайдын негизги иши башталганга чейин алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөн келишкен меймандар Алатоо аймагынын областтарын кыдырышты, ошондой эле чыгармачыл кошундарда, коомдук кыймылдарда, демилгелүү уюмдарда жолугушту. 29-30-августта Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи Курултайы Токтогул атындагы Мамлекеттик филармонияда ишин улантты.

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев курултайдын ачылышында анын катышуучуларын куттуктап сөз сүйлөдү. Андан кийин курултайдын меймандары жана катышуучулары да сөз алышты. Алардын бардыгы Кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк биринчи курултайын чын жүрөктөн куттукташты, бардык кыргызстандыктарга республиканын алдында турган экономикалык жана социалдык кыйынчылыктарды тезирээк жоюуну, калктын турмуш деңгээлин жогорулатуу жана көз каранды эмес мамлекет катары Кыргызстандын эл аралык кадыр-баркын көтөрүү үчүн бардыгын жасоону каалашты.

Курултайда кыргыздардын кайра жаралышынын эл аралык фондусунун жобосу бекитилди. Кыргызстандын эл жазуучусу Т.Касымбеков анын төрагалыгына шайланды. Ошондой эле, курултайдын катышуучуларынын кайрылуусу кабыл алынды.

Чет өлкөлөр менен өз ара мамилелерди жөнгө салуу. Борбордук Азия өлкөлөрү менен тыгыз байланыштарды түзүү Кыргызстан үчүн өтө маанилүү. 1994-ж. 30-апрелде Кыргызстан, Казакстан жана Өзбекстан Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү келишимине кол коюшту. Бул экономикалык кызматташтык чөйрөсүндөгү ар кандай тоскоолдуктарды алып салып, өз ара пайдалуу тыгыз байланыштарды түзүүгө жол ачты. 1998-ж. мартта бул келишимге Тажикстан кошулду.

Кыргызстан КМШ өлкөлөрү менен эки тараптуу жана көп тараптуу мамилелерди түзүүгө умтулууда. 1995-ж. январда Россияны, Белоруссияны, Казакстанды бириктирген Бажы союзу, 1996-ж. Кыргызстан, 1999-ж. Тажикстан кошулду жана ал 2000-ж. 10-октябрынан тартып *Евроазиялык экономикалык шериктештик уюму болуп калды*. Анын негизги максаты КМШнын бирдиктүү экономикалык мейкиндигин түзүү болуп саналат.

Борбордук Азия аймагында стабилдүүлүктү сактоого жана эл аралык терроризмге каршы күрөшүү үчүн 1996-ж. Шанхайда курамына Казакстан, Кыргызстан, Кытай, Россия, Тажикстан кирген «Шанхай бешилтиги» түзүлдү. 2001-ж. 14-15-июлда Шанхайдагы юбилейлик жыйында Өзбекстан толук укуктуу мүчө болуп кабыл алынган, уюм *«Шанхай кызматташтык уюму»* болуп аталып калды.

Тышкы экономикалык байланыштары. Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин тышкы экономикалык байланыштарды иш жүзүндө жаңыдан баштоого туура келди. СССР жашап турганда тышкы соода борбордун толук монополиясы

болуп, анын көзөмөлдүгү астында жүргүзүлгөн. Кыргызстан жалпы өнөржай өндүрүшүндөгү экспорттун үлүшү боюнча мурдагы союздук республикалардын ичинен эн арткы орунду ээлеген. 1980–1990-жж. бул көрсөткүч бар болгону 0,7–0,9 пайызды гана түзгөн.

Кыргызстандын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө Декларация жарыялангандан кийин тышкы экономикалык байланыштардын бүтүндөй системасы калыптана баштады. Аларды натыйжалуу уюштуруу максатында 1991-жылдын 7-февралындагы Президенттин указы менен Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы тышкы саясий, экономикалык жана гуманитардык байланыштарды координациялоо боюнча Совет түзүлдү.

Президент менен өкмөт мамлекеттин тышкы байланыштар боюнча бирдиктүү мамлекеттик саясатын иштеп чыкты. Ал эми Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган мыйзамдар Кыргызстандын эл аралык экономикалык байланыштарын орнотуу үчүн укуктук база түзүп берди. Аларда Кыргызстандын тышкы экономикалык ишмердигинин бардык түрлөрүн укуктук жөнгө салуу каралды.

Кыргызстанда биргелешкен ишканаларды түзүү, инвестицияларды тартуу, бул өлкөлөрдүн алдынкы технологиясын жана адистерин пайдалануу республиканын тышкы экономикалык саясатынын башкы багыттарынын бири болуп калды. Республиканын улуттук экономикасы үчүн да, инвесторлор үчүн да кыйла пайдалуу шарттарда чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу боюнча аракеттер көрүлүүдө.

Чет өлкөлүк капиталды тартуу республикада жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформа үчүн маанилүү роль ойнойт. Азыркы мезгилде республикада канадалык «Камеко» тоо-кен компаниясы менен Кумтөрдөгү, америкалык «Моррисон Кнудсен» корпорациясы менен Жерүйдөгү, швейцариялык «Андре» консорциуму менен Талдыбулактагы алтын кендерин иштетүү боюнча иштер башталды. Улуттук экономиканын башка тармактарына да чет өлкөлүк инвестициялар келүүдө.

Кыргызстандын натыйжалуу тышкы экономикалык уюмдарга катышуусу маанилүү роль ойноду. 1992-ж. Эл Аралык валюта фондуна, Европалык реконструкциялоо жана өнүгүү банкына, экономикалык кызматташтык уюмуна, Ислам конференциясына, 1993-ж. Ислам өнүгүү банкына мүчө болуп кирди.

СССР кулагандан кийин экономикалык байланыштардын үзүлүшү, өндүрүштүн төмөндөшү республиканын бюджетине терс таасирин тийгизди. Бул финансылоонун тышкы булактарын изилдөөгө аргасыз кылды. 1992-ж. Кыргыз өкмөтү 35,9 млн. доллар өлчөмүндөгү кредитке Кытай, Швейцария, Европалык кызматташтык Комиссиясы менен кол койгон. Бирок иш жүзүндө Швейцариядан алынган 1,74 млн. доллар Дүйнөлүк Банкка, Эл Аралык финансы корпорациясына жана Инвестицияны гарантиялоочу Эл аралык Агенствого мүчөлүк акыларды төлөөгө жумшалды.

1993-ж. тартып чет элдик кредиттердин көлөмү кескин өстү. Бүгүнкү күндө алардын жалпы суммасы 2 млрд. доллардан ашты. Эл Аралык валюта фонду, Дүйнөлүк Банк, Европалык өнүгүү жана реконструкциялоо банкы, Азия өнүгүү банкы жана Ислам өнүгүү банкы сыяктуу эл аралык финансы уюмдары Кыргызстанга женил шарттарда кредит берүүдө. Алардын кредиттери 30–40 жылдык мөөнөткө берилип, үстөк пайызы 0,5–3 пайызды түзөт жана ал 10 жылга чейин кошулбайт. Бул берилген кредиттер рынок экономикасынын мыйзамдары боюнча өнүккөн коомду түзүүгө багытталган радикалдуу реформаларды жүргүзүүгө жумшалышы керек. 1995-ж. тартып мөөнөтү келген кредиттерди төлөп берүү башталды.

Баткен коогалаңы. 1999-ж. июль–октябрь айларында Кыргызстандын тынчтык турмушун бузууну көздөгөн эл аралык террорчулар мамлекеттик чек араны бузуп, Баткен, Чоңалай аймактарына басып кирди. Бул күтүлбөгөн жерден болгондуктан, республика үчүн бир топ чыгымдарды, оор жоготууларды алып келди. Душманды кыргыз жеринен кууп чыгуу үчүн салгылаштарда Кыргызстандын 28 жоокери курман боду. 2000-ж. август–сентябрь айларында эл аралык террорчулар басып кирүүгө кайрадан аракет кылышты. Аларды кубалап чыгуу учурунда 34 кыргызстандык жоокердин өмүрү кыйылды. Куралданган эл аралык террорчуларга каршы күрөш элдин биримдигин бекемдеди. Кыргыз эли өзүнүн көз каранды эместигин, өз бейкутчулугун коргоого жөндөмдүү экендигин дагы бир жолу далилдеди.

Эл аралык террорчуларга каршы күрөшүү максатында, Кыргызстан коопсуздук кепилдиктеринин чегинде эки тараптуу жана көп тараптуу келишимдерге кол койду. Бишкекте штаб-квартирасы жайгашкан Шанхай кызматташтык уюмунун антитеррордук борбору жана Кант аэродромунда авиациялык бөлүктү түзүү

Баткен окуясында айырмаланган чалгынчылар тобу

Согуштук аракеттерге даярданган артиллериячылар

каралды. Ошондой эле, Афганистандагы эл аралык террорчуларга каршы күрөшүү үчүн «Манас» аэропортунун базасында АКШ башында турган антитеррордук коалициянын аскердик базасы түзүлдү.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Эгемендүү Кыргызстандын эл аралык аренага чыгышына кайсы себептер шарт түздү?
2. Кыргызстандын тышкы саясатынын негизги принциптери кайсылар?
3. Кыргызстандын Борбордук Азиянын жана КМШнын өлкөлөрү менен байланыштары жөнүндө айтып бергиле.
4. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштары жөнүндө реферат даярдагыла.
5. Колдонмо дептердеги таблицаны толтур.

§ 30. XX к.дын 80-жылдарындагы – XXI к.дын башындагы Кыргызстандын маданий турмушундагы жаңы тенденциялар

Маданияттын өнүгүшүндөгү өзгөрүүлөр. Жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилик тарабынан жарыяланган «кайра куруу» идеялары улуттук аң-сезимдин өсүшүнө жана маданий турмуштун жанданышына шарт түздү. Горбачевдук «маалымдуулуктун» толкуну менен маданият чөйрөсүндө да демократташтыруу процесси жайыла баштады. Алар коомдогу, ошонун ичинде көркөм чыгармачылыктагы көрүнүштөрдү бир жактуу баалаган, элге билим берүү, калктын арасында маданий-агартуу иштерин уюштуруу боюнча бирдей мамиле жасаган компартиянын бирдиктүү идеологиясынын көзөмөлүнөн чыга баштаганынан көрүндү.

Кыргыз Республикасынын суверендүүлүгүнүн жарыяланышы маданият саясатын мамлекеттин ишмердигинин эң маанилүү чөйрөлөрүнүн бирине айландырды. Декларация байыркы тарыхы, өзүнө гана таандык маданияты, өз тили, үрп-адаттары, салттары бар кыргыз улутунун генофондун, этносун, анын улуттук мамлекеттүүлүгүн, маданий жана тилдик мурастарын сактоого, республиканын чектеринен тышкары жашаган кыргыздардын улуттук-маданий, рухий жана тилдик муктаждыктарын канааттандырууга, республикада жашаган бардык улуттардын улуттук

маданиятын, эне тилин, элдик үрп-адаттарын жана салттарын сактоого жана өнүктүрүүгө кам көрөт деп жарыялады.

Бирок терең экономикалык кризистин жана рынок экономикасына өтүүнүн оор шарттарында мамлекеттин маданиятка камкордук көрүү мүмкүнчүлүгү төмөндөдү. Эми мамлекет мурдагыдай денгээлде акча каражатын бөлүп бере албай калды. Финансылоонун башка каражаттары (меценатчылык, спонсордук, мэримдүүлүк фонддору жана башкалар) анча көп болгон жок. Ошентип, мурда маданият башкаруучу партиянын идеологиялык үстөмдүгүнөн көз каранды болсо, эми андан кем эмес оор финансылык көз карандылыкта калды.

Чыгармачыл интеллигенциянын активдүүлүгүнүн өсүшү. 80-жылдардын экинчи жарымында чыгармачыл интеллигенциянын коомдук-саясий ишмердиги жандана баштады. Кыргызстан Жазуучулар Союзу жана башка чыгармачыл бирикмелер активдүү граждандык позицияны ээлешти. Жазуучулардын форумдарында учурдагы курч маселелер, өткөндөн мураска калган коомдук турмуштагы деформациялар жөнүндө сөз болуп, сталинизмдин зыяндуу кесепеттери сыңдалып, тоталитардык режимдин жазыксыз курмандыктарын актоо зарыл деп айтыла баштады.

1988-ж. Кыргызстан Жазуучулар Союзунун талабы боюнча атайын комиссия түзүлүп, бул комиссия даярдаган негиздүү корутунду боюнча Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети **1989-жылдын 3-январында Молдо Кылыч (Шамырканов)** менен *К. Тыныстановдун* чыгармачылык мурасы жөнүндө токтом кабыл алды. «Кыргызстан КП БКнын 1960-ж. 5-январындагы «Молдо Кылыч менен К. Тыныстановдун чыгармачылыгына баа берүүдөгү катачылыктар жөнүндөгү» токтомун өзгөртүп, – деп айтылган анда, – XIX к. аягындагы – XX к. башталышындагы көрүнүктүү кыргыз ойчулдарынын бири, илимпоз-тилчи, отузунчу жылдарда мыйзамсыз жазалоонун курмандыгы болгон К. Тыныстановдун адабий мурасы жөнүндөгү тарыхый чындыкты калыбына келтирүү зарылдыгы тууралуу КПнын комиссиясынын тыянактары менен макул болунсун».

Жазуучулардын, журналисттердин жана окумуштуулардын бир кыйла кадыр-барктуу бөлүгү коомдук-саясий турмушка активдүү катышып, алардын айрымдары кийинчерээк эл депутаттары болуп калышты. Алар ар түрдүү денгээлдеги Советтердин, мамлекеттик башкаруу аппаратынын иштерине көбүрөөк катыша баштады.

80-жылдардын экинчи жарымында союздук республикалардагы түпкү калктын улуттук тилинин абалы жөнүндөгү маселе коомдук-саясий турмуштагы курч маселелердин бири болуп калды. Республиканын борборунда бир гана мектеп иштеп, шаардагы мектеп жашындагы кыргыз балдардын 42 пайызы эне тилин үйрөнө алышпаган. Республиканын коомдук турмушундагы орус тилинин үстөмдүгү кыргыз тилинин коомдук функциясынын акырындап жоголушуна алып келген. Шаарларда, райондук борборлордо орус мектептерде билим алышкан уландар жана кыздар эне тилин начар билишкен же такыр эле билишпеген.

Токмокто кыргыз тилинде окуткан толук эмес орто билим берген бир эле мектеп-интернат, Жалалабатта бир аралаш мектеп болсо, Сокулукта, Беловодскиде бир да мектеп болгон эмес. Ошонун натыйжасында өз эне тилин билбеген «киргиздер» пайда болгон.

Борбордук бийлик органдарына толук көз каранды болгон республиканын жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчилиги кыргыз тилинин мындай дискриминацияланышына каршы чечкиндүү аракет жасоого батына алган жок. Ага борбордун Кыргызстандагы «наместниги», Кыргызстан Компартиясынын БКсынын 2-катчысы Г.Киселевдун, МККнын төрагасы В.А.Рябокондун жана башкалардын терс аракеттери да таасир этти.

Бул учурда Фрунзе шаарында №67-мектептин жарымын №5-мектептин филиалы катары бөлүүгө жана чакан эки топтон турган бир кыргыз балдар бакчасын ачууга араң жетишти. Ушул да көп көрүнүп, «Правда», «Комсомольская правда» жана башка борбордук басмасөздө кыргыз мектептерин, бала бакчаларын ачуу аракеттери «улутчулдук» катары бааланып, ага жол бербес үчүн чуу көтөрүштү. Эгер бир гана мектеп болсо, анда Фрунзе шаарында канча кыргыз мектеп ачыш керек? – деген суроо койгонго чейин барышты.

Кыргыз чыгармачыл интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрү кыргыз тилинин аракеттенүү чөйрөсүн кеңейтүү, анын абалын жакшыртуу үчүн бардык аракеттерди көрүштү. Кыргыз элинин чыгаан жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн жасаган иш-аракеттери зор роль ойноду. 1989-ж. 23-сентябрда Жогорку Кеңеш тарабынан *кыргыз тилине Мамлекеттик тил* деген укуктун берилиши, анын андан аркы өнүгүшүнө жол ачты.

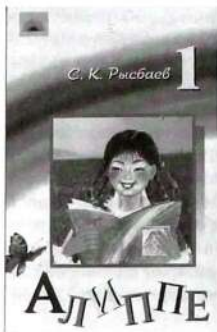
Билим берүү. Бүткүл өлкөдө, ошонун ичинде Кыргызстанда милдеттүү түрдү жалпы орто билим берүүнү киргизүүнүн натыйжасында 80-жылдардын экинчи жарымында билим берүү тармагында чоң өзгөрүүлөр болду. 1986-ж. Кыргызстандын калкынын 70 пайызга жакынынын жогорку, атайын орто жана орто билимдери болгон. Бирок жетишилген ийгиликтерге карабастан, бардык эле бүтүрүүчүлөр орто мектептин программасын толук денгээлде өздөштүрө алышкан эмес. Андан сырткары билим берүү процессин идеологиялаштыруу, бүткүл өлкө боюнча аны бирдей кылуу билим берүү тармагындагы улуттук өзгөчөлүктөрдү унутта калтырууга алып келди. Элдин, ошонун ичинде кыргыз элинин руханий казынасы тоталитардык системанын идеологиялык критерийлерине ылайыкталып сүрөттөлүп, ага ылайык келбегендери унутта калтырылды.

Кайра куруу жылдарында билим берүү тармагын улуттук жана жалпы адамзаттык гуманисттик башталыштарда жаңылоо зарылдыгы келип чыкты. 1988-ж. «Жалпы орто жана кесиптик мектептерди реформалоонун негизги багыттары» иштелип чыкты. Билим берүү тармагын коомдун социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн талаптарына ылайык түп-тамырынан бери кайра куруу белгиленди.

90-жылдардын башында, өзгөчө Кыргызстандын көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин, билим берүү тармагында реформалоо процесси тездеди. 1993-ж. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешин «Билим берүү жөнүндө» мыйзамын кабыл алды.

Азыркы учурда билим берүү чөйрөсүндө өкмөттүн негизги күч-аракети билим берүүнүн мурдагы жетишилген денгээлин сактап калуу, ошондой эле, КМШ өлкөлөрүнүн жана дүйнөнүн билим берүү системасын киргизүү үчүн нормативдик базаларды даярдоого багытталган. Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев 1996-жылды билим берүүнүн жылы деп жарыялап, «Билим» деп аталган Улуттук Билим берүү программасын бекитти.

Мындан тышкары «XXI кылымдын кадрлары», «Билим берүүнүн жеткиликтүүлүгү» («Жеткинчек») программалары дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндөгү билим берүү практикасында топтолгон жетишкендиктерди эске алып, мектептерде, кесиптик-техникалык жана атайын орто окуу жайларында адистерди заманга шайкеш даярдоого багышталган.

С. Рысбаевдин «Алиппе» окуу китеби

М. Акаева Талас шаарындагы кыргыз-түрк кыздар лицейинин ачылыш аземи учурунда 2003-жылы, сентябрь

Бишкекте жана башка шаарларда бир топ кыргыз мектептери, көптөгөн лицейлер, гимназиялар, колледждер, жеке менчик жана башка мектептер ачылды. Бул ишке чет өлкөлүк фирмалар, жеке ишкерлер, мамлекеттик мекемелер да салым кошууда. Кыргызстандын бардык региондорунда ар кыл багыттагы 14 лицейди жана Бишкекте Университет ачып, бир топ иш жасоого үлгүргөн «Себат» билим берүү мекемесин өзгөчө белгилөөгө болот. Аларда сабактар кыргыз, орус жана англис тилдеринде өтүлөт. Лицейлердин окуучулары республикалык жана эл аралык олимпиадаларда алдынкы орундарды ээлешүүдө. 2001-ж. Бишкек кыргыз-түрк лицейинин 11-классынын окуучусу Үсөнканов Нурмухаммед биология багыты боюнча эл аралык олимпиадада алтын медалды жеңип алды. 2002-ж. Ош лицейинин 11-классынын окуучусу Самиев Мирбек Индонезияда өткөн физика багыты боюнча эл аралык олимпиадада күмүш медалга татыктуу болуп, Сингапур университетине окууга чакыруу алды.

Мектептерди компьютерлештирүү, техникалык каражат жана эмерек менен жабдуу; имараттарды капиталдык ремонттон өткөрүү жана жылуулук системасын реконструкциялоо боюнча кыйла иштер жүргүзүлүүдө. Бул багытта Азия өнүктүрүү банкынын кредити, «Мээрим», ЮНИСЕФ, «Сорос-Кыргызстан», «Кайрымдуулук корпусу» ж.б. уюмдардын салымы зор.

Орто билим берүү системасында окутуунун жогорку деңгээли менен айырмаланган мыкты мектептер пайда болууда. Буларга Бишкектеги № 61, 13-мектеп-лицейлер, № 5, 6, 7, 70-мектеп-гимназиялар, Карабалта шаарындагы № 6-мектеп-гимназиясы, Ноокат районундагы «Ноокат» билимканасы, Жалалабат шаарындагы № 14-мектеп-гимназия, Каракол шаарындагы Т.Сатылганов атындагы лицей ж.б. кирет.

Атайын орто жана жогорку билим берүү тармагында да чоң өзгөрүүлөр болууда. Жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо үчүн жаны жогорку окуу жайлар ачылууда. Акыркы жылдарда бир катар жогорку окуу жайлары: Кыргыз-Россия Университети, Кыргыз-Өзбек Жогорку технологиялык колледжи, Кыргыз-Түрк Университети, Эл Аралык Университет, «Дастан» технологиялык Университети жана башка жогорку окуу жайлары ачылды. Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын саны 40ка жетти.

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоо. 1992-ж. 26-июнунда Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев «Манас» эпосунун миң жылдык майрамын өткөрүүгө даярдык жөнүндөгү» указга кол койду. Анда эгемендүү Кыргыз мамлекетинин тарыхый жаңы доорунда «Манас» эпосу элибиздин биримдигин жана рухий кайра жаралышын, маданиятын, улуттук аброюнун жана өзүн-өзү андоосунун символуна айлана тургандыгы айтылган. 1995-жыл Президенттин указы менен республиканын аймагында «Манас» эпосунун бүткүл элдик мааракесинин, ал эми БУУ жана ЮНЕСКОнун чечими менен «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнүн эл аралык жылы деп жарыяланды.

1995-жылдын 25–30-августунда Бишкек шаарында жана Талас областында, республиканын башка аймактарында «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган маараке-салтанаттар өттү. Мааракеге 80 өлкөдөн мейман келип, 8 өлкөнүн президенти, 6 өлкөнүн премьер-министрлери куттукташты. 26-августта Бишкекте 29 адамдын колодон жасалган скульптуралары бар «Эл куту» деп аталган композициясын, 27-августта Бишкекте «Манастын» айылы тарыхый-этнографиялык комплексин ачуу аземи болду.

28-августта Бишкекте түрк мамлекеттеринин башчыларынын үчүнчү жолугушуусу болуп өттү. Жолугушуу түрк мамлекеттеринин гуманитардык, экономикалык жана маданий байланышта-

С. Липкин

согосунда «Манас» эпосундагы жана түрк элдеринин башка улуу чыгармаларындагы жалпы адамзаттык идеялардын интеграциялаштыруучу ролу дагы эле зор даражада өсөт деп билдиришти.

Ошондой эле, 28-августта Кыргызстанда «Манас – 1000» юбилейлик эстелик медалы менен түзүүчүлүк, тынчтык жана достук ишине кошкон зор салымдары үчүн түрк тилдүү мамлекеттердин башчылары, ЮНЕСКОнун генералдык директору Федерико Майор, «Манас» эпосун үйрөнүүдөгү жана жайылтуудагы сиңирген эмгектери үчүн кытайлык манасчы Жусуп Мамай, котормочу Семен Липкин, жазуучу Владимир Солоухин жана башкалар сыйланышты.

26–28-августта Бишкекте «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурастары» деген темада эл аралык симпозиум өттү. Ага 20дан ашык өлкөдөн 130дан ашык окумуштуу, илимпоздор, жазуучулар жана манас таануучулар катышты. 26-августта Улуттук Илимдер Академиясынын курамында Манас таануу жана көркөм маданияттын Улуттук борбору түзүлдү. 28-августта «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган салтанаттуу жыйын жана концерт болду. Анда Аскар Акаев, коноктор Гейдар Алиев, Нурсултан Назарбаев, Сулейман Демирель, Ислам Каримов, Сапармурат Ниязов-Түркмөн башылар чыгып сөз сүйлөштү.

29-августта Таласта «Манас ордо» тарыхый-маданий комплекси жана «Манас» эпосунун музейи ачылды. Анын жанында чайкана, мейманкана, ат майданы, элибиздин байыртадан келаткан салттарына үндөшкөн курулуштар өсүп чыкты. Кыр-

рын чындоо, экология маселелерин чечүүгө арналды. Жолугушуунун жыйынтыгы боюнча Анкара билдируусүнүн жана Стамбул декларациясынын негизги жоболорунун улантылышын далилдеген Бишкек Декларациясы, ошондой эле, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого байланыштуу түрк тилдүү мамлекеттердин башчыларынын Бишкектеги жолугушуусунун катышуучуларынын өз өлкөлөрүнүн элдерине Кайрылуусу кабыл алынды. Жолугушуунун катышуучулары үчүнчү миң жылдыктын бо-

гыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев «Манас» мааракесине келген элди «Манас ордосунун» ачылышы менен кызуу куттуктады, мемориалга кире бериштеги кызыл тасманы кести. Республиканын жетекчилери, чет өлкөлүк меймандар тарыхый-маданий комплексти, Манастын күмбөзүн жана жаңы ачылган музейин көрүп чыгышты. Талас жергесиндеги мааракенин эстен чыкпай турган зор окуясы ат майданындагы театрлаштырылган көрсөтүү, улуттук спорт оюндары боюнча эл аралык мелдеши болду.

2000-ж. октябрь айында ЮНЕСКОнун колдоосу менен Ош шаарынын 3000 жылдык мааракеси белгиленди. Салтанаттын учурунда Президент А.Акаев Ош шаарына экинчи борбор статусун берүү жөнүндөгү указын чыгарды. Ош шаарынын келечекте өнүктүрүү багыттары иштелип чыкты. 5 жыл ичинде шаарда Тарых музейинин жаңы имараты, телеборбордун имараты ж.б. курулду. Ош шаары Кыргызстандын чыныгы экинчи борборуна айланып калды.

2002-ж. 29-октябрда – 1-ноябрда Бишкекте Глобалдуу тоо саммити болуп өттү. Ага дүйнөнүн 30 өлкөсүнүн, дүйнөлүк ишкерлер, илимий чөйрөлөрдүн, түрдүү финансылык институттардын, айлана-чөйрөнү коргоо боюнча эл аралык фонддордун, уюмдардын 500 дөн ашык өкүлү катышты. Анда тоолуу региондорду өнүктүрүүнүн иштиктүү программалары кабыл алынды.

Кыргыз Республикасынын Президентинин демилгеси боюнча 2002-ж. декабрында БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 57-сессиясы **2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эл аралык жылы** деп жарыялады жана анын **2200 жылдыгын** эл аралык масштабда майрамдоону белгилеген резолюцияны бир добуштан кабыл алды. Бул чечимди дүйнөнүн 58 өлкөсү, ошонун ичинде АКШ, Россия, Кытай ж.б. өлкөлөр колдоп чыкты.

Адабият жана искусстводогу жаңылыктар жана кыйынчылыктар. Улуттук кайра жаралуу процессинде адабият менен искусствого маанилүү роль таандык. Адабий-көркөм чыгармачылыкта тоталитардык доордогу коомдук көрүнүштөрдү жана процесстерди бир жактуу сүрөттөөнүн ордуна плюрализм бекемделе баштады.

Көп жылдар бою унутта калган акындар Калыгулдуу, Молдо Ныяздын, Арстанбектин, Молдо Кылычтын, Казыбектин ырлары, Осмонаалы Сыдык уулунун, Белек Солтоноевдин,

Ишенаалы Арабаевдин чыгармалары да жарыялана баштады. Аалы Токомбаевдин «Кандуу жылдар», Түгөлбай Сыдыкбековдун «Көк асаба», Төлөгөн Касымбековдун «Кел-кел», жаңыланган «Сынган кылыч» романы, Көчкөн Сактановдун «Маркумдар үнү», Чыңгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы», Качкынбай Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы», Казат Акматовдун «Окуялар, Адамдар: (Миң бир күн)» деген романдары басылды.

Өзүнүн залкар чыгармалары менен белгилүү, дүйнө жүзүнө таанымал болгон белгилүү жазуучу Ч. Айтматовдун 70 жылдыгы 1998-жылы Түркияда, 1999-жылы Кыргызстанда, 2000-ж. ЮНЕСКОнун алкагында белгиленди.

Басмасөз эркиндиги «Асаба», «Республика», «Аалам» сыяктуу эркин газеталардын пайда болушуна шарт түздү. Кыска мөөнөттүн ичинде «Пирамида», «КООРТ», «НБТ» сыяктуу жеке менчик телерадио компаниялары уюшулду. Алардын берүүлөрү рекламалык, коммерциялык ишмердиктен, чыгармачылык тапшырмаларды, кызматтарды аткаруудан туруп, негизинен демөөрчүлөрдөн ж.б. булактардан түшкөн каражаттар аркылуу иш жүргүзөт.

Республиканын телерадио тармагында Мамлекеттик телерадио корпорациясы белгилүү орунду ээлейт. Ал суткасына 17 сааттык телекөрсөтүүнү, радионун эки программасы боюнча 38 сааттык уктурууларды уюштура алат. Мамлекеттик телерадио корпорациясынын курамындагы «XXI кылым» радиосун өзгөчө белгилөөгө болот. Бул радионун кыргыз жана орус тилдериндеги

маалыматтык көңүл ачуучу, агартуучу, таанытуучу берүүлөрү жаштар чөйрөсүнө көбүрөөк багытталган. Сөз эркиндигинин шартында Кыргызстанда Россиянын, «Азаттык», «Би-Би-Си» радиолорунун берүүлөрү уктурула баштады.

Маданий турмуштагы он жылдыктар менен катар эле, ага тоскоолдук кылган терс көрүнүштөр да пайда болду. Комдун маданий турмуш чөйрөсүнө чыгармачылыктын коммерциялашуусунун терс көрүнүштөрү жайыла баштады. Кинотеатрлардын экрандарында, ошондой эле, телекөрсөтүүлөрдө көркөмдүк сапаты төмөн, зомбулукту үгүттөгөн батыштын фильмдери көрсөтүлө баштады. Мындай фильмдер адамдардын, өзгөчө балдардын жана жаштардын көз караштарынын калыптанышы үчүн терс роль ойнойт.

Мамлекеттин жеткиликтүү денгээлде жардам көрсөтө албагандыгынын натыйжасында көп маданий-агартуу мекемелери жабылды же багыттарын өзгөртүштү. Көп китепканалар жабылып, клубдар иштебей калды. Массалык китепканалардын китеп фондусун толуктоо кескин кыскарды. Экономикалык кризистин натыйжасында мамлекеттин, ишканалардын жана профсоюздук уюмдардын маданий-агартуу иштерине материалдык колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүгү азайды.

Материалдык-техникалык базасын жакшыртууга багытталган кеңири программаларды ишке ашыруу менен гана маданий жетишкендиктерди сактап калууга жана андан ары өнүктүрүүгө болот. Маданияттуу, илим-билими жетиштүү өнүккөн өлкө эч качан артта калбайт.

Т. Садыков. «Эркиндик»
статуясы

Документтүү материалдар

1.1987-жылы 4–5-декабрдагы республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдарынан:

а) *Кыргызстан Компартиясынын БКсынын биринчи катчысы А.Масалиевдин докладынан.*

Өткөндөгү тарыхка жана маданий мурастарга баа берүүдө адабият жана искусство ишмерлерине, илимпоздор менен журналисттерге өзгөчө жоопкерчилик жүктөлөт. Дал ошолордун арасынан кээде туруп тарыхый окуяларга жана маданий байлыктарга таптык позициядан баа берүүдөн тайсалдоо байкалууда. Молдо Кылыч жана Касым Тыныстанов сыяктуу өткөндөгү ишмерлердин чыгармачылыгы туурасында мурда берилген бааны кайра кароо жөнүндө айрым адабиятчылардын негизсиз пикирлери мунун күбөсү болуп саналат.

Ооба, биз тарыхты «ак таксыз» калыбына келтирүүнү, өткөндөгүнүн жаңылыштыктарын жана өксүктөрүн ашкерелөөнү жактайбыз, бирок бул иш таптык, партиялык позициядан таюунун, дүйнөгө көз караштан тайсалдоонун эсебинен жасалбоого тийиш.

Маданият жана маданий мурастардын проблемаларын талкуулоодо көп учурда керексиз жаатташууга жол берилүүдө. Бүгүнкү күндө, мисалы, жалпы адамзат масштабындагы чыныгы баа жеткис шедевр болгон «Манас» эпосунун айланасында идеологиялык талаш чыгарып, кызандашуунун кереги бар беле?

б) *Ч. Айтматовдун сүйлөгөн сөзүнөн.*

Биздин улуттук маданиятыбыздын муктаждыктары жөнүндө сөз болгондо биерде силерден башка дагы улуттар жашайт деген маанидеги мотивдерди каршы койгон адамдар да кездешет. Ырас, биз алар менен 100 жылдан ашуун убакыттардан бери ынтымакта, эч кандай ыйкы-тыйкысыз, досторчо сыйлашып келе жатабыз. Бирок алардын тилдери сакталып, өнүккөн, кубаттуу, негизги маданият борборлору бар. Немистердин аркасында бир эмес, эки Германия турат, өзбектердин болсо бала бакча жана мектептер менен толук камсыз болгон коншулаш Өзбекстаны бар, дунгандардыкы – бүткүл Кытай, корейлердин да эки Кореясы бар.

А эгер кыргыз маданияты ушу өз жеринде өнүгө албаса, башка эч жерде өнүгө албайт. Мына ушул жагдайды дайыма эсте тутуу зарыл. А биз болсо республикабыздын борборунда жөнөкөй эч кимге зыяны жок бала бакча менен мектептерди ача албай отурабыз. Болгондо да бул маселе советтик конституциянын республикасы болгон Кыргызстанда Октябрь революциясынын жетимишинчи жылында, бүткүл дүйнө адамдын укугу үчүн күрөшүп жаткан учурда коюлуп отурат.

А. Масалиевдин докладында «Манас» эпосунун тегерегинде идеологиялык талаш жүргүзүүнүн кереги жок экендиги айкындалды. Мурда деле айтылган. Бул туура сөз. Ынанышыбыз керек. Бирок бул талаш бизге эң демагогиялык түрдө эмне үчүндүр Кыргызстан КП Борбордук

Комитетинин Пленумунун трибунасын пайдалануу менен танууланган. Бул абройсуз жана жалаалуу талашты биз баштаганыбыз жок. Бирок биз «Манасты» акыркы демибиз калганча коргойбуз!

в) Кыргыз ССР Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрага-сы В. А. Рябокондун сүйлөгөн сөзүнөн.

Бизде бекемделе баштаган маалымдуулук жана демократиянын жагдайы өз кезегинде бардыгыбыздан жогорулатылган жоопкерчилик-ти талап кылат. Биздин айрым адабиятчыларыбыздын кээ бир жарыя-лоолорунда жана сүйлөгөн сөздөрүндө элдин жана баарыдан мурда жаш-тардын арасында, жолдош Масалиевдин докладында белгиленгендей, алардын чыгармаларында улуттук турмуш-тиричиликтин көрүнүшү астында реакциячыл, улутчул жана диний калдыктарды идеализация-лаган өткөндүн кээ бир жазуучуларын актоого аракеттенген коомдук пикирди тескери маалымдоо жана ошонун өзү аркылуу туура эмес көз караштар калыптандырылып келген учурлар да белгилүү. Ал жазуучу-лардын чыгармачылыгы боюнча 1933-жылдан баштап, андан кийинче-рээк атайын партиялык чечимдер кабыл алынган болучу...

КПСС Бобордук Комитетинин белгилүү токтомуна, ошондой эле 1987-жылдын февралындагы республиканын партиялык активинде кээ бир адабиятчылар өздөрүнүн чыгармаларында Кыргызстандагы 1916-жылдагы жагдайды туура эмес көрсөтүшкөнү, айрым конф-ликттүү эпизоддорду ашкере натуралисттик сүрөттөгөнү, мунун өзү туура эмес түшүнүүдөн башка эч нерсеге алып барбай турганы бел-гиленген. Өзүлөрүнүн улут аралык кагылышууларын апыртууга умтулуулары үчүн партактивде адилеттүү сынга алынган жазуучу М. Мураталиев жалгыз эмес. Элдик көтөрүлүштүн окуяларын ушун-дай эле түшүндүрүү К. Акматовдун «Мезгил», О. Султановдун «Адам-дын өмүрү», О. Айтымбетовдун «Мекендин үнү» деген чыгармала-рында жол берилип, аларда орус солдаттары менен жергиликтүү кал-ктын ортосундагы айрым жанжалдуу эпизоддор натуралисттик түрдө жана тенденциялуу сүрөттөлгөн.

2. Кыргызстан КП БКнын катчысы А. Масалиевдин Кыргыз-стан КП БКнын 1990-жылдын 13-январындагы Пленумунда жаса-ган докладынан:

...Улут саясаты жаатындагы проблемаларды чечүүдө тарыхтын «ак тактары» деп аталгандарды четтетүү, татыксыз түрдө унутулгандардын аттарын же өткөндүн негизсиз түрдө күнөөлөнгөн ишмерлерин кайра кайтаруу маанилүү болуп саналат.

Өзүнүздөргө белгилүү болгондой, Борбордук Комитеттин бюросу-нун чечими менен кыргыз ойчулу жазма акын Молдо Кылычтын жана жеке адамга сыйынуу мезгилинде репрессияланган көрүнүктүү окумуш-туу-тилчи, жазуучу Касым Тыныстановдун ысымдары калыбына кел-тирилди. Арстанбек, Калыгул, Женижок сыяктуу өткөндөгү ойчулдар менен төкмө акындардын, жазма акын Молдо Нияз, биринчилерден болгон кыргыз агартуучулары жана илимпоздору Белек Солтоноев,

Ишенаалы Арабаев жана башкалардын чыгармачылыгы да көңүл бурууга татыктуу.

Алардын кээ бир чыгармаларында дүйнөгө көз караш жагынан жанылыштыктар, адашуулар да кездешери белгилүү. Ошондуктан эстетикалык жана гумандуу наркы бар, адамдын рухий дүйнөсүн байыта ала тургандардын баарын кылдаттык менен ылгап алуу керек.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Акыркы он жылда маданияттын өнүгүшүндө кандай өзгөрүүлөр болуп өттү?
2. Кыргызстандын чыгармачыл интеллигенциясынын ишмердигине мүнөздөмө бергиле.
3. Билим берүү тармагындагы өзгөрүүлөргө мүнөздөмө бергиле.
4. Адабият менен искусстводо кандай өзгөрүүлөр болду?
5. Маданияттын өнүгүшүндөгү кыйынчылыктар эмнелер менен шартталган? Маданият чөйрөсүндөгү кыйынчылыктарды жоюу үчүн кандай чараларды көрүү зарыл?
6. Колдонмо дептерди пайдаланып, тапшырманы аткар.

МАНАС ОСУЯТЫ – XXI КЫЛЫМГА

Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаевдин 1995-жылдын 28-августунда «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган салтанатта сүйлөгөн сөзүнөн.

«Манас» чындыгында адамзат тарыхынын бүтүндөй бир доорун, кайталангыс катмарын түзгөн кадимки көчмөн цивилизациянын, көчмөн маданияттын, көчмөн рухтун көз кайкыган ажайып көрүнүшү, анын бүгүнкү күнгө келип жеткен *кооноргүс мурасы*, ыйык китеби, арман күүсү болуп саналат.

Ошондуктан, биз, кыргыздар, ардактуу Чыңгыз Айтматов агайыбыз айткандай, «Алатоо койнунда кылымдан-кылымга жашап келген кыргыз баласы бул дүйнө үчүн нени берди, адамзаттын өнөрүнө, маданиятына нени кошту дегенде, бирден-бир жообубуз – «Манасты» берди дейбиз». «Манасты» өткөн күндөрдүн эстелиги катары гана эсептейбиз. «Манасты» биз өзүбүздүн бүгүнкү турмушубузда түздөн-түз катышып, элди баш коштуруп, эртенкиге шыктандырган жана болочокто да урпактан-урпакка ошондой боло бере турган өлбөс-өчпөс улуу рух деп билебиз.

Ошондо биздин бүгүнкү муундун «Манастан» алаар сабагы кайсы болмокчу?

1. Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги.

Манастанын бүт аракетин бүлүнгөн эли-журтун бүтөп, үзүлгөнүн улап, чачылганын жыйноодо болду. Качан эл ичинен ырк кетип, биримдик бузулганда, канчалык азап менен курулган Манас ордосу кайта кулады. Ошон үчүн, даанышман Бакай бабыздын кылымдар түпкүрүнөн үн каткан «Байкагыла балдарым, бөлүнсөн бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет?!» деген осуяты бүгүнкү күндө дал ушул биз үчүн айтылып аткандай туюлат.

2. Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык.

Бул «Манастагы» өзөктүү идеялардын бири. Манастын улуу-лугу анын «кейишке салса кечирип, кеткени болсо келтирип», башка калктардын ак ниет инсандарын бир туугандай ардактап, өз элинин колун узарта билген айкөлдүгүндө. Бу жагынан Манас менен Алмамбеттин мамилеси биз үчүн көөнөргүс нуска. Тагдырдын жазмышы менен жергебизди мекендеген ар элдин өкүлдөрүн өз боорубузга тартып, аларды өлкөбүздүн ак пейил атуулдарына айландырып, канат-бутагыбызды өстүрүп алуу, алыс-жакын коңшулар менен достук мамиледе болуу Манастын осуятына ылайык азыр да биз үчүн парз.

3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет.

Манасты жана анын чоролорун эл-жер үчүн ажалдан кайра тарттырбай алга сүрөгөн улуу күч ушул болгон. «Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн, малым менен жанымды олжого кантип берейин, өлбөй тирүү жүргөндө не мураска жетейин, калкым кыргыз сен үчүн курман болуп кетейин» деп, алар Ата Журттун ар-намысы үчүн кара башын канжыгага сайып коюшкан. Ошонусу менен Абыке, Көбөш алты арам сыяктуу тар мүдөөлүү арсыздардан асман-жердей айырмаланышкан.

Улуттук ар-намысты баарынан бийик туткан ушундай атуулдук ариет ушу тапта биз үчүн абадай зарыл экени, менимче, өзүнөн өзү түшүнүктүү.

4. Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакыбат дөөлөткө умтулуу.

Манас тегерегине ошо өз заманынын өнөр-билимге канык кадырман адамдарын топтогон. Алардын жардамы менен ар дайым жеңишке жетишкен. Жашоонун маңызын эмгек, эпостун өзүнүн тили менен айтканда, мал багып, дан багып, жан багуу түзөөрүн ал жакшы түшүнгөн. Жаш кезинде өзү да Ошпур койчуга кошулуп кой баккан. Жоокерчилик заманда өтө сейрек кездешүүчү тынч кездерде аштык айдап, эмгек кылып аш тапкан, эр өлтүрүп жоо чалган эрендиктен баш тарткан, аштыгына алмашып Аккуладай ат тапкан.

5. Адамды, ата-бабанын арбагын жана келечек урпакты урматтоо.

«Казан асып, кар салып, катын алып, үй тигип, аспап алып, ат минип, адам болуп турган соң, жолун күткүн бабандын», – дейт Манас. Анткени, ата-бабалардын арбагын сыйлаганың, ата салтын жолдогонун – элиңдин өткөн тарыхын, рухий мурасын

сыйлаганын, ошону менен эртенки келечегине жол салганын, урпактын, улуттун камын көргөнүн. «Манас» эпосу бу жагынан, асыресе, баланы тапкан, бапестеп баккан аял-энени, анын асыл аракет-эмгегин даңктоо, адамга бийик урмат менен кен пейил мамиле жасоо жагынан бүгүнкү урпак үчүн улуу нуска.

6. Табиगत менен таттуу мамиледе болуу.

Дегеле көңкү көчмөн цивилизация табигат менен алака түзүүнүн, аны менен эриш-аркак жуурулушуп жашоонун адамзат тарыхындагы эң алдынкы өрнөгүн жаратып кеткен. Көчмөн дүйнөнүн азыркы могоканы кыргыз эли аны өзүнүн эртеги турмушунун көркөм энциклопедиясы - «Манаста» өтө таасын чагылткан. Эгерде биз эпостогу ошол орошон жерөлгөнү ыйык тутта алсак, анда дүйнөдөгү бирден-бир бийик философиялык-экологиялык маданияттын ээси болобуз. Манастан калган ажайып Алатообузду келечек урпактарга көрк-келбетин кемитпей калтырып кеталабыз.

7. Кыргыз мамлекеттигин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.

Айкөл Манас атабыз баштаган баатыр бабаларыбыздын бүт өмүрү ушул аруу максатка арналды. Алар мындан миң жыл мурун улуу кыргыз мамлекетин куруп, кыйырына дан толуп, өрүшүнө мал толуп мамыр жашоо кечирди. Бирок «Манастын» өзүндө айтылган кейиштүү себептердин айынан Кыргыз мамлекети акыры кыйрады. Ошондон кийин миң жыл бою кыргыз кайра биригип, бирдиктүү дөөлөт куралбады. Бир канаты Кашкарга, бир канаты Каңгайга карап, калганы Кысарга кире качып, бөлүндү-жарылды болду. Кыргызды тарых майданынан толук жок болуу коркунучунан Октябрь революциясы, Совет мамлекети сактап калды. Тарыхтын бул чындыгын танууга биздин эч акыбыз жок. Кыр-кырда кыргыздын башын бир жерге, бир чамгарак алдына бириктирип, көз каранды болсо да, өзүнчө мамлекеттигине негиз салып, алдыңкы маданиятка жол ачкан да совет бийлигинин шарапаты.

Бүгүн, миң жылдан кийин, кыргыз эли өз тарыхында экинчи ирет өз тагдыры өз колуна тийип, эгемендүү мамлекеттигине ээ болуп турат. Бул Айкөл Манас атабыздын өчкөн отунун кайра жанышы, ал курган бир кездеги улуу Кыргыз мамлекетинин кайра жаралышы. Ошондуктан, бу күндө төрт жашка толуп, үч миңинчи жылдыктын босогосунда наристе баладай талпынып, келечекке үмүттүү карап турган жаш мамлекетибизди көздүн ка-

региндей сактап, эрешен тарткызып эрезеге жеткизүү биздин ар бирибиздин ыйык парзыбыз.

Мындан миң жыл мурда Айкөлдүн көзү өткөндө «жер силкинип октолгон экен, чайпалып турган кара жер жети күндө токтолгон экен, жети күндүн ичинде, ошондо, кыбыр этип кыймылдап, тик баскан пенде жок болгон экен».

Ушу «жети» санын ыйык деп ырымдап, мен дагы улуу «Манас» дастанынан *жети сабак, жети осуят* алып чыктым. Ошо жети сабакты, ошо Манас атабыздан калган жети осуятты ар кимибиз жүрөгүбүздө алдейлеп, мусулмандар өздөрүнүн беш парзын кандай ыйык тутса, биз да аларды ошондой бийик карман-сак, анда биздин келечегибиз кең болот деп ойлойм.

Миң жыл илгери Айкөлүнөн айрылган Каныкей энебиз «өксөгөн өксөп тим болор, өтүп кеттин дүйнөдөн, сенин өрнөгүн ээси ким болор» деп, зар ыйлаганын астейдил эстейли. Манастын бүгүнкү урпактары *Айкөл атабыздын өрнөгүн татыктуу улантып*, арбагын ыраазы кылууга Айкөлдүн ыйык элесин жүрөктүн толтосунда бекем сактап, бабаларыбыздын көптөгөн туусу менен чакырган ураанын ар дайым бийик тутууга намысы да, кудурети да жетет деп ишенебиз.

Үчүнчү миң жылдыкка баш багып турган кезибизде, миң жыл мурда элибиздин башынан өткөргөн тажрыйбасынан кенири сабак алалы.

КОРУТУНДУ

СССРдин кулашы жана көз каранды эмес Кыргыз мамлекетинин түзүлүшү, анын андан аркы тарыхый өнүгүүсүндө чоң тарыхый өзгөрүүлөрдү пайда кылды. Тоталитардык саясий режими жана өтө борборлоштурулган экономикасы менен мүнөздүү болгон советтик доор аяктады.

Көз каранды эместикке жетишилгенден кийин кыргыз коомунун алдына жаңы милдеттер: жашоосу бүткөн тоталитардык системанын башкаруу структураларын кыйратууну жана коомдук турмушту демократиялаштырууну ишке ашыруу, акимчил-буйрукчул, катаал пландуу экономиканын ордуна көп укладдуу, калктын социалдык керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган рынок экономикасын куруу, жакынкы жана алыскы коңшулар менен тең укуктуу мамилелерди түзүү турду.

Мамлекеттик курулуш маселеси алдыңкы орунга чыкты. Көз каранды эместикке жетишкенден кийин Кыргызстан натыйжалуу мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигин түзүүгө киришти. Кыргыз Республикасынын Конституциясы кабыл алынды. Эки палаталуу парламент түзүлүп, альтернативалуу негизде президенттик шайлоолор болуп өттү.

Кыргызстанда улам жаңы саясий партиялар түзүлүп, көп партиялуу система калыптана баштады. Граждандардын жаңы коомдук уюмдары жана бирикмелери пайда болууда. Көз каранды эместиктин шарттарында Кыргызстандын диний турмушу да бир кыйла активдешти. Динге ишенүү, ишенбөө эркиндиги Кыргызстандын руханий турмушунун, анын улуттук кайра жаралуусунун маанилүү бөлүгү болуп калды.

Калктын күндөлүк керектөөлөрүн камсыз кылууга багытталган туруктуу, жогорку натыйжалуу улуттук экономиканы түзбөй туруп өлкөбүздүн саясий жактан көз каранды эместигин бекемдөөгө мүмкүн эмес. Экономикадагы туруксуздук сөзсүз түрдө саясий көз каранды эместикке жана мамлекеттүүлүккө коркунуч туудурат. СССР учурунда Кыргызстан жалпы союздук экономи-

калык комплекске кирип, анын чийки заттарды өндүрүүгө адистешкен артта калган региондорунун бири болгон. СССРдеги экономикалык кризис жана ал кыйрагандан кийинки экономикалык байланыштардын үзүлүшү Кыргызстандын экономикалык абалын абдан начарлатты. Мындай оор абалдан чечкиндүү экономикалык реформаларды жүргүзүү жолу менен гана чыгууга мүмкүн эле.

1993-жылдын май айында улуттук валютанын – сомдун киргизилиши өлкөбүздүн финансылык абалын турукташтырууга жана 1994-жылдан тартып чечкиндүү экономикалык реформаларды жүргүзүүгө мүмкүндүк берди. Айыл чарбачылыгы да чоң өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүүдө. Мурдагы колхоздор менен совхоздордун ордуна миндеген дыйкан, фермер чарбалары түзүлдү. Өкмөт алардын өнүгүшү үчүн камкордук көрүп жатат.

Терең экономикалык кризис социалдык чөйрөгө да терс таасирин тийгизип жатат. Калктын басымдуу көпчүлүгүнүн турмуш шарттары кескин начарлады. Инфляция калктын бир кыйла бөлүгүнүн көп жылдардан бери жыйнаган анча-мынча акча каражаттарын жеп койду. Муну калктын бул бөлүгү ачыктан-ачык талап-тоноо катары кабыл алды. Калктын кирешелеринин азайышы, жумушсуздук, көп балалуу үй-бүлөлөрдүн, пенсионерлердин начар корголушу массалардын арасында социалдык депрессияны пайда кылды, алардын өкмөткө ишенимин төмөндөттү. Айрым саясий күчтөр мындай оор абалды өкмөт тарабынан жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформалардын натыйжалары менен байланыштырып, өтүп кеткен доорго кайтып барууга аракет жасашууда.

Социалдык процесстердин туруксуздугу калктын социалдык жиктелүүсүнүн жогорку темпи менен коштолду. Коомдо «жаны байлар» жана кедейлер пайда болду. Коомдун туруктуу абалынан көбүрөөк кызыктар болгон «орто катмарлардын» түзүлүү процесси да жүрүп жатат. Экологиялык кырдаал да бир кыйла курчуду.

Ушундай кырдаалда республикада граждандык тынчтыкты жана улуттар аралык ынтымакты сактап калуу чоң жетишкендик болуп саналат. Анда президент А. Акаев башында турган администрациянын зор эмгеги бар. Кыргызстан үчүн мүнөздүү болгон улуттар аралык мамилелердеги туруктуулук бардык улуттардын жана элдердин эркин өнүгүшү үчүн шарттарды түзүү аркылуу жетишилүүдө.

Көз каранды эместикке жетишкенден кийин Кыргызстандын эл аралык ишмердигин 100дөн ашык өлкө тааныды. Жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен ар тараптуу байланыштар жөнгө салынууда.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын эли мамлекеттик көз каранды эместигин бекемдөөнүн татаал милдеттерин чечип, демократиялык ачык коомго карай ишенимдүү кадам шилтөөдө.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

Автономия – ички мыйзам чыгаруу жана башкаруу иштерин өз алдынча чечүү укугу; өзүн-өзү башкаруу.

Адат – жалпы көпчүлүк үчүн көндүм болуп калган каада-салт, жүрүш-туруш тартиби.

Акция – акционердик коомдо үлүшкө ээ экендигин далилдеген баалуу кагаз. Акция акционерге түшкөн пайданын бир бөлүгүн дивиденд формасында алууга укук берет.

Альтернативалуу шайлоолор – бюллетенине экиден ашык кишинин тизмеси киргизилген шайлоо.

Буржуазиялык-улутчул – коммунисттик системанын өз элинин тилин, маданиятын, тарыхый салттарын коргогон адамдарга таккан жардыгы.

Бийликти бөлүштүрүү – мамлекеттин туура иштеши үчүн анда бири-бирине көз каранды болбогон бийликтер: мыйзам чыгаруу (парламент), аткаруу (өкмөт) жана сот бийлиги болуш керек деп далилдеген концепция. Үч бийликтин бутагына көз каранды болбогон массалык маалымат каражаттарын “төртүнчү бийлик” деп аташат.

Граждандык коом – мыйзам тарабынан мамлекеттик бийлик органдарынын түздөн-түз кийлигишүүсүнөн корголгон, эркин инсандардын жана граждандардын ыктыярдуу негизде түзүлгөн ассоциациялары жана уюмдары.

Декларация – парламенттин, партиянын атынан кандайдыр бир жоболорду жана принциптерди жарыялаган билдирүү.

Диссидентчилик – кыйыр мааниде – башкача ойлоо. Тоталитардык режимдин официалдуу идеологиясына макул эместигин ачык билдирүү.

Инфляция – кагаз акчаларды ашыкча чыгаруунун натыйжасында, анын көбөйүп кетиши. Ал ошондой эле, чыгарылган товарлардын азайышынан да келип чыгат.

«Келечеги жок кыштактар» – 60–70-жылдардагы партиялык-мамлекеттик органдардын чечими менен белгиленген, анын экономикалык жана социалдык өнүгүү пландарына ылайык келбеген майда кыштактар.

Конкуренция – товарды өндүрүү жана сатып өткөрүүнүн эн ыңгайлуу шарттары үчүн, эң көп пайда алуу үчүн көз каранды эмес товар өндүрүүчүлөрдүн күрөшү.

Конфедерация – өзүнүн толук көз каранды эместигин сактаган жана конкреттүү белгиленген чөйрөдө бириккен, атайын органдарды түзгөн мамлекеттердин союзу.

Консерватизм – кандайдыр бир калыптанган, эски нерселерге берилгендик. Саясатта бул термин эки түрдүү маани берет: жашап бүткөн көз караштардын, принциптердин жактоочусу же конкуренцияга көбүрөөк эркиндик берүүнү, мамлекеттин экономикалык турмушка кийлигишүүсүн ар тараптан чектөөнү жактаган саясатчы. Ал ар түрдүү өлкөлөрдө жана ар түрдүү убакытта конкреттүү шарттарга ылайык колдонулат.

Кооперация – чарбалык иштерди жүргүзүү үчүн материалдык жана акча каражаттарын бириктирген адамдардын ыктыярдуу бирикмеси.

Коррупция – кызмат ордун жеке баюу максатында түз же кыйыр түрдө пайдаланууга байланышкан кылмыш.

Купон – баалуу кагаздардын бөлүкчөсү. Мисалы, менчиктештирүү купону.

Мажоритардык система – көпчүлүктүн колдоосуна ээ болуп женишке жетишкен кандидат үчүн берилген добуштар гана эсепке алынып, женилип калган кандидат үчүн берилген добуштардын бардыгы керексиз болуп калган шайлоо системасы.

Монополия – мамлекеттин, уюмдун, фирманын жана башкалардын бир нерсе чыгарууга же сатууга чексиз укуктуулугу; белгилүү тармакта үстөмдүк кылышы, бир нерсени өз карамагында бийлеп алышы.

Парламент – бийликтин жогорку өкүлчүлүк органы. Парламентаризмдин шарттарында парламенттин алдынкы ролун сактоо менен мыйзам чыгаруу жана аткаруу органдарынын функциялары так бөлүнөт.

Плюрализм – көптүк, көп түрдүүлүк. Бул концепцияга ылайык коомдо ар түрдүү партиялар, профсоюздук, диний, ишкер жана башка уюмдар өз ара аракеттенишет. Алар чыдамдуулуктун, өз

ара сыйлашуунун демократиялык нормаларын сакташат, максатына жетүү үчүн күч колдонуудан баш тартат.

Преамбула – баш сөз. Алгачкы сөз, сөз башы, кириш сөз деген мааниде. Конституцияда жана башка маанилүү документтерде жазылат.

Приватташтыруу же менчиктештирүү – мамлекеттик менчикти менчиктин башка формаларына ажыратуу.

Радикализм – тез чечүүчү чараларды жактоо менен мүнөздөлгөн саясий маанай.

Реабилитация – укугунан айрылган адамды укугуна кайра ээ кылуу.

Реквизиция – (талап алуу) жеке адамдын менчик байлыгын пайдалануу үчүн мамлекеттин зордук менен (бирок акысын төлөп) тартып алышы.

Репрессия – мыйзамсыз соттоо, массалык атуу, калктын айрым бөлүгүн, айрым элдерди куугунтуктоо.

Референдум – мамлекеттик маанилүү мыйзамдарды жана башка маселелерди жалпы элдик добуш берүү жолу менен кабыл алуу.

Саммит – конкреттүү натыйжаларга жетишүү максатында кызыккан тараптардын ишкер жолугушуусу.

Сепаратизм – бир мамлекеттеги калктын айрым бөлүгүнүн өзүнчө бөлүнүүгө аракеттенүүсү.

Суверенитет – бир мамлекеттин ички жана тышкы саясатында башка мамлекетке көз каранды эместиги.

Танап – төрт тарабы 1820 чарчы метрдин айланасында болгон жер аянты. Гектардын алтыдан бир бөлүгү.

Тоталитаризм – тигил же бул максаттар үчүн коомдук турмуштун бардык чөйрөсүн жана ар бир адамдын турмушун көзөмөлдүккө алууга умтулган саясий система.

Унитардык мамлекет – аймакты борборлоштуруп башкаруу менен мүнөздөлгөн жана аймактык биримдиктерге (район, область) бөлүнгөн мамлекеттик башкаруунун формасы.

Федерация – мамлекеттик түзүлүштүн формасы. Анын курамына кирген конституциясы, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот органдары болот. Ошону менен катар бирдиктүү федералдык бийлик органдары түзүлүп, бирдиктүү граждандык, армия, акча бирдиги, бажы кызматы жана башкалары болот.

Центризм – иш-аракеттердин консервативдүү, ошондой эле, радикалдуу формаларынан баш тартуу, реформаларды, кайра ку-

рууларды акырындык менен жүргүзүүнү каалаган идеялык же саясий агым, коомдук маанай.

Шарият – мусулмандардын граждандык, үй-бүлөлүк, никелик, турмуш-тиричилик жана башка өз ара мамилелерин жөнгө салуучу нормаларды камтыган мусулмандык мыйзамдар жыйнагы.

Шовинизм – улутчулдуктун ашынган, агрессивдүү формасы.

ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦА

1900-жыл – Чүй өрөөнүндө (Таштөбө) жана Ысыккөлдө (Бозучук) кыштактарынын негизделиши.

1902-жыл, май – Пржевальскиде Кыргызстандагы алгачкы элдик китепкананын ачылышы.

1912-жыл, 12-декабрь – Кыргызстандын орто билим берүүчү алгачкы окуу-жайы Пишпек эркектер гимназиясынын ачылышы.

1913-жыл, март – Кыргызстандагы алгачкы басмасөз – «Пржевальский сельский хозяин» журналынын чыгышы.

1916-жыл, 25-июнь – Орто Азиянын жергиликтүү элдерин оорук жумуштарына алуу жөнүндө падыша өкмөтүнүн указы.

1916-жыл, 17-июль – Аскердик-оорук жумуштарына баруудан баш тартууга байланыштуу Түркстанда согуштук абалдын киргизилиши.

1916-жыл, июль–октябрь – Кыргызстандын улуттук-боштондук көтөрүлүшү жана анын падыша аскерлери тарабынан басылышы.

1917-жыл, 27-февраль – Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы. Падышачылыктын кулатылышы.

1917-жыл, март – Кыргызстандагы алгачкы Советтердин пайда болушу.

1917-жыл, май – Пишпекте «Букара» демократиялык союзунун пайда болушу.

1917-жыл, жай айлары – «Алаш» партиясынын Пишпектеги бөлүмүнүн түзүлүшү.

1917-жыл, жай айлары – Солчул эсерлер партиясынын Пишпектеги уюмдарынын түзүлүшү.

1917-жыл, август – Ошто мусулман жумушчулар менен чайрыкерлердин депутаттарынын Советтеринин уюшулушу.

1917-жыл, 9–10-сентябрь – Пишпекте «Букара» союзунун съезди.

1917-жыл, октябрь–ноябрь – Ташкенттеги куралдуу көтөрүлүштүн жениши.

1917-жыл, ноябрь – Сүлүктү жана Кызылкыяда Совет бийлигинин орношу.

1917-жыл, декабрь – Таласта Совет бийлигинин орношу.

1918-жыл, январь – Ошто Совет бийлигинин орношу.

1918-жыл, февраль – Пишпекте Совет бийлигинин орношу.

1918-жыл, апрель – Нарында Совет бийлигинин орношу.

1918-жыл, 20-апрель – 1-май – Түркстан АССРинин жарыяланышы.

1918-жыл, май – Пржевальскиде Совет бийлигинин орношу.

1918-жыл, 22-июль – Жетисуу фронтунун түзүлүшү.

1918-жыл, 29-август – Талас өрөөнүнүн Дмитриевка кыштагындагы келгин дыйкандардын козголоңу.

1918-жыл, 23-сентябрь – Пишпекте Кызыл Армиянын биринчи полкунун түзүлүшү.

1918-жыл, 19-ноябрь – Пишпек уездиндеги эсерлер партиясынын таратылышы.

1918-жыл, декабрь – Беловодскидеги келгин дыйкандардын козголоңу.

1919-жыл, 14-август – Түркстан фронтунун түзүлүшү.

1921-жыл, 8-июнь – «Кошчу» союзунун түзүлүшү.

1921–1922-жылдар – Кыргызстандын түндүгүндөгү жер-суу реформасы.

1922-жыл, январь-июнь – Тоолуу Кыргыз областын түзүү аракеттери.

1924-жыл, 14-октябрь – РСФСРдин курамында Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү.

1924-жыл, 7-ноябрь – Кыргыз тилиндеги «Эркин-Тоо» гезитинин биринчи санынын чыгышы.

1925-жыл, 27–30-март – Кыргыз автономиялуу областынын Советтеринин уюштуруу съезди.

1926-жыл, 1-февраль – Кыргыз Автономиялуу областынын Кыргыз АССРи болуп түзүлүшү.

1927-жыл, 7–12-март – Кыргыз АССРинин I Уюштуруу съезди.

1927–1928-жылдар – Кыргызстандын түштүгүндөгү жер-суу реформасы.

1932-жыл, 5-ноябрь – Кыргызстандын биринчи жогорку окуу жайы – Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун ачылышы.

1933-жыл – Кыргыз зооветеринардык институтунун ачылышы.

1936-жыл, 5-декабрь – Кыргыз АССРинин союздук республика болуп кайра түзүлүшү.

1937-жыл, 23-март – Кыргыз ССРинин биринчи Конституциясынын кабыл алынышы.

1939-жыл, 26-май–4-июнь – Москвада кыргыз искусствосунун он күндүгү.

1941-жыл, 22-июнь – Улуу Ата Мекендик согуштун башталышы.

1941-жыл, 16-ноябрь – Дубосеково разъездинин жанындыгы жоокер-панфиловчулардын эрдиги.

1942-жыл, 17-август – Кыргыз музыкалык-драма театрынын базасында Кыргыз опера жана балет театрынын уюшулушу.

1943-жыл, 5-январь – СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын уюшулушу.

1951-жыл, 30-август – Кыргыз Мамлекеттик Университетинин ачылышы.

1954-жыл, 20-декабрь – Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын ачылышы.

1958-жыл 14–25-октябрь – Кыргыз искусствосу менен адабиятынын Москвадагы экинчи он күндүгү.

1963-жыл – Ч. Айтматовго Лениндик сыйлыктын ыйгарылышы.

1967-жыл – Искусство институтунун ачылышы.

1978-жыл, 20-апрель – Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын кабыл алынышы.

1979-жыл – Токтогул ГЭСинин толук кубаттуулукта ишке кириши.

1985-жыл, апрель – Кайра куруу саясатынын башталышы.

1989-жыл, 23-сентябрь – Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили – кыргыз тили экендиги жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы.

1990-жыл, 25-февраль – Кыргыз ССР Эл депутаттарын, жергиликтүү Советтердин депутаттарын шайлоо.

1990-жыл, 4-июнь – Ош коогалаңынын башталышы.

1990-жыл, 11-июнь – Ош областындагы кайгылуу окуяларга байланыштуу Аза күтүү күнү.

1990-жыл, 24-октябрь – Фрунзеде ачкачылык жарыялоо.

1990-жыл, 27-октябрь – Аскар Акаевдин Кыргыз ССРинин биринчи президенти болуп шайланышы.

1990-жыл, 15-декабрь – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндө декларациянын кабыл алынышы.

1991-жыл, 5-февраль – Республиканын борбору Фрунзе шаарынын Бишкек болуп кайрадан аталышы.

1991-жыл, 31-август – Кыргызстандын көз каранды эместигинин жарыяланышы.

1991-жыл, 12-октябрь – Кыргыз Республикасынын Президентин жалпы элдик шайлоо.

1991-жыл, 21-декабрь – Көз каранды эмес мамлекеттердин Шериктештигинин түзүлүшү.

1992-жыл, 30-январь – Кыргызстандын ОБСЕге мүчө болушу.

1992-жыл, 1-февраль – Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу АКШнын элчилигинин ачылышы.

1992-жыл, 3-март – Суверендүү Кыргыз мамлекеттик желегинин кабыл алынышы.

1992-жыл, 25–30-август – Кыргыздардын Бүткүл Дүйнөлүк Биринчи курултайы.

1992-жыл, 8-декабрь – Кыргызстандын Мамлекеттик Гимнинин кабыл алынышы.

1993-жыл, 5-май – Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышы.

1993-жыл, 10-май – Кыргызстандын биринчи улуттук валютасы – сомдун киргизилиши.

1994-жыл, 22-январь – Кыргызстан элдеринин Биринчи Курултайы.

1994-жыл, 29-август – «Солтон-Сары» алтын кен комбинатынын пайдаланууга берилиши.

1994-жыл, 2–13-сентябрь – парламенттик кризис жана Жогорку Кеңештин өзүнөн-өзү таркалышы.

1994-жыл, 22-октябрь – Эки палаталуу парламент жана Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндө референдум өткөрүү.

1995-жыл, 5-февраль – Эки палаталуу Жогорку Кеңешке шайлоо.

1995-жыл, 28-март – Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жана Эл өкүлдөр жыйынынын биринчи сессиясынын ачылышы.

1995-жыл 25–31-август – «Манас» эпосунун 1000 жылдык салтанаты.

1995-жыл, 24-декабрь – Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо.

1996-жыл, февраль – Кыргызстан элинин 2- курултайы.

1997-жыл, январь – Казакстан, Кыргыз жана Өзбекстан Республикаларынын ортосунда түбөлүк достук жөнүндө келишимге кол коюу.

1998-жыл, 22-январь – Кыргызстандык Салижан Шарипов америкалык 89-экспедициянын экипажында (Спейсшатл) космоско учкан.

1998-жыл, 6-апрель – Кыргызстандын космонавты С. Шариповго Кыргыз Республикасынын Баатыры наамы ыйгарылган.

1999-жыл, август – Баткен аймагына (Зардалы) диний-экстремист-жоочулардын тобу кол салган, алар чек аранын коопсуздугуна коркунуч туудурган.

1999-жыл, 17-октябрь – Кыргыз Республикасынын шайлоолор жөнүндөгү кодексине ылайык Кыргызстанда шаардык, поселкалык жана айылдык кеңештерге шайлоолор болгон.

2000-жыл, 20-февраль – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолор өткөн.

2000-жыл, 4–5-октябрь – Ош шаарынын 3 миң жылдыгын майрамдоо.

2000-жыл, 29-октябрь – Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо болуп, А. Акаев кайрадан шайланган.

2000-жыл, декабрь – Жогорку Кеңеште талкуудан кийин «жер кодексинен» жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салган беш жылдык мараторий жөнүндөгү берене алынып ташталган.

2001-жыл, 29-май – Улуттук форумда Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейинки өнүгүүсүнүн Комплекстүү негиздери программасы талкууланып кабыл алынган.

2001-жыл, 14–15-июнь – Шанхай бешилтигине кирген мамлекеттердин жыйыны. Ага Президент А. Акаев катышкан. «Шанхай бешилтиги» «Шанхай кызматташтык уюму» болуп кайра түзүлгөн.

2001-жыл, 29-май – Кыргыз Республикасынын Президенти Ата Мекендик илимий иштерге «XX кылымдагы көрүнүктүү илимий жетишкендиктери үчүн» наамындагы 20 ардактуу алтын медаль тапшыруу жөнүндөгү Указга кол койгон.

2002-жыл, 29-октябрь –1-ноябрь – Бишкекте глобалдуу тоо саммити өткөн.

2003-жыл 2-февраль – Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө референдум өткөрүү.

Учебное издание

Иманкулов Муратбек Калматович

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСТАНА

XX–XXI вв.

Учебник для 9 класса средней школы

На кыргызском языке

Окуу басылмасы

Иманкулов Муратбек Калматович

КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ

XX–XXI кк.

Орто мектептин 9-классы үчүн окуу китеби

Кыргыз тилинде

Редактору *Бекбоева Чолпон*

Сүрөтчүлөрү *Исаков Рысбек,*

Сартов Шекербек

Компьютердик калыпка салган

Жанызаков Табылды

Терүүгө 23.09.02. берилди. Басууга 25.06.03. кол коюлду.

Офсеттик кагаз менен басылды. Форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 18,75 басма табак. IFB LCB TB6.

Нускасы 50 000. Келишим баада.

Бишкек шаары

«Педагогика»

Эркиндик сейилбагы, 25

Тел. 62-23-68

Т. Суванбердиев атындагы

«Кыргызполиграфкомбинат» акционердик коомунда басылды

2004-ж. Заказ № 2022.

720005, Бишкек ш., Т. Суванбердиев көчөсү, 102.

